

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

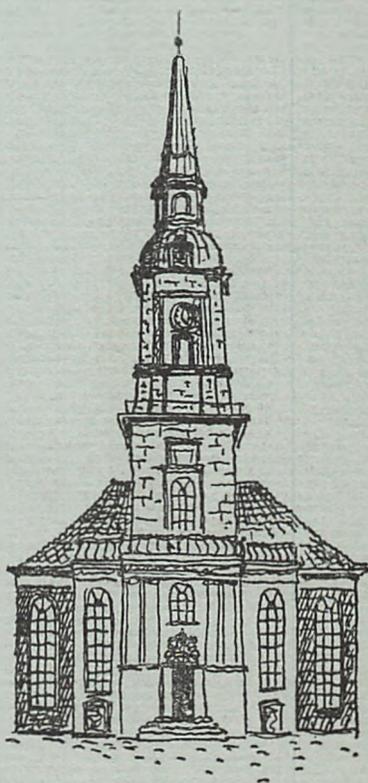
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

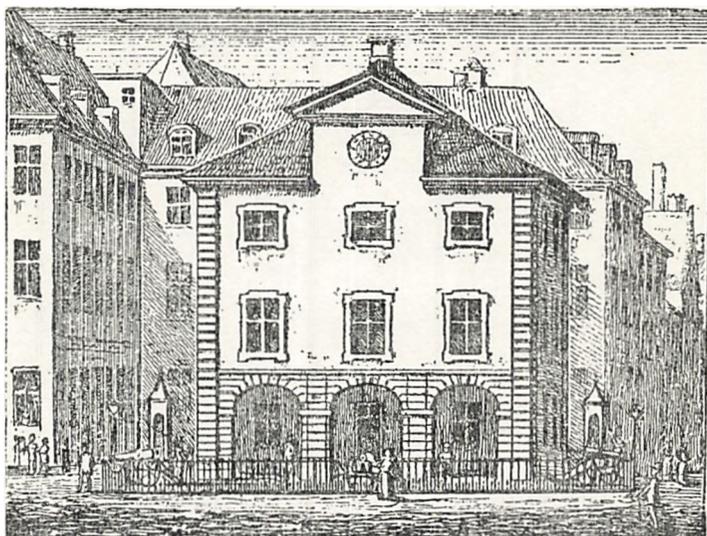
Christians Kirke

gennem 200 år

1759

1959

F. Borgstrøm

KIRKEN SET FRA STRANDGADE

Fotografi fra J. Hauerstevs atelier

ALTERPARTIET
Fotografi fra J. Hauerstevns atelier

**CHRISTIANS
KIRKE
GENNEM 200 ÅR**

1759 - 1959

CHRISTIANS KIRKE

GENNEM 200 ÅR

TIL
MINDE OM
KIRKENS INDVIELSE
FØRSTE SØNDAG I ADVENT
DEN 2. DECEMBER
1759

KØBENHAVN

1959

FORORD

Denne bog udsendes efter vedtagelse af Christians Sogns menighedsråd i anledning af 200 året for indvielsen af Christians Kirke. Kirken indviedes — som Frederiks tyske Kirke — 1. søndag i advent, den 2. december 1759. Til minde om denne højtidelighed agtes afholdt en festgudstjeneste 1. søndag i advent, der i år falder den 29. november.

Ud bogens udformning har man valgt at lægge hovedvægten på at give indtryk af det liv, som har været levet i og ud fra kirken igennem de 200 år, frem for at skildre selve kirkebygningens historie, dens tilblivelse og dens arkitektur, selv om denne naturligvis også berøres. Dels findes der allerede sådanne skildringer, f. eks. i Victor Hermansen og Hakon Spliids »Københavns gamle Kirker« (1932), dels vil også Christians Kirke i nær fremtid få en indgående behandling i det af Nationalmuseet udgivne kæmpeværk »Danmarks Kirker«, der netop lægger hovedvægten på kirkernes bygningshistorie og arkitektur.

At bogen fortrinsvis skal give indtryk af personer og af skiftende forhold i menighedslivet ved denne kirke medfører, at billedmaterialet overvejende bliver et persongalleri. I to tidligere festskrifter, Kaj Holmers »Christianskirken. Kirke og Menighedsliv i gammel og ny Tid« (1926), udgivet i anledning af 25 års dagen for kirkens genindvielse den 2. juni 1901, og P. Helweg-Larsens »Christianskirken. 1759 — 2. December — 1934« (1934), udgivet i anledning af 175 året for kirkens indvielse, findes der et ret stort antal fotografier af kirkens ydre og indre.

Blandt de mange forberedelser til 200 års dagen er der af en kreds af sognets damer blevet syet et korsstingstæppe til forhøjningen foran alteret. Tæppets centrale motiv er kirkens segl: en brændende olielampe,

Kristi monogram og en indskrift, det hele indrammet af en stiliseret bladkrans. Den latinske indskrift lyder: TEMPLUM CHRISTIANI OLIM FRIDERICI, d.v.s. Christians Kirke, forhen Frederiks. Denne indskrift giver rammen for bogens indhold. I årene 1759—1886 var kirken tysk kirke på Christianshavn, fra 1901 dansk sognekirke. Hvert af disse to adskilte afsnit i kirkens historie kræver sit særlige kapitel. I begge disse perioder er der i kirkens historie et indslag, som rimeligt bør have hvert sit kapitel. Det gælder for den tyske tid N. F. S. Grundtvigs virke ved kirken i årene 1832—39, hvor grunden lagdes til den grundtvigske bevægelse, og for den danske tid gælder det den skole, som kordegn Kofoed grundlagde og arbejdede op til den landskendte institution, der bærer hans navn. Endelig bør også krypten og kirkegården behandles for sig, ligesom en statistisk oversigt for den danske tid er medtaget, da tallene også har deres at fortælle.

Christians, forhen Frederiks, Kirkes historie er på mange måder interessant, et ikke uvæsentligt led i den åndelige udvikling i København, så det er vort håb, at bogen med dens glimt af livet her må interessere.

Udgivelsen sker ved hjælp af bidrag fra »Niels Brocks Legat til Stadens almene Bedste«, bevilget af Københavns Magistrat efter anbefaling af kirkens overtilsyn, samt fra kirkeministeriet. Menighedsrådet bringer herfor sin hjertelige tak.

*Laurids Stampe.
Sognepræst.*

INDHOLD

	Pag.
Forord	7
Billedfortegnelse	10
Frederiks tyske Kirke	13
<i>Af Laurids Stampe, sognepræst ved Christians Kirke.</i>	
Grundtvig i Frederiks tyske Kirke	81
<i>Af Svend Jacobsen, fhv. sognepræst ved Christians Kirke.</i>	
Christians Kirke og Sogn i den danske tid	111
<i>Af Svend Balslev, residerende kapellan ved Christians Kirke.</i>	
Kordegns Kofoed og hans skole	149
<i>Af Erhard Jørgensen, forstander for Kofoeds Skole.</i>	
Krypten og kirkegården	173
<i>Af Laurids Stampe.</i>	
Nogle tal fra Christians Sogn for årene 1901—58.....	231
<i>Af Laurids Stampe.</i>	
Kirkens bestyrelse og betjening	239

BILLEDFORTEGNELSE

	Pag.
Kirken set fra Strandgade	1
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	
Alterpartiet	2
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	
Kong Frederik V	14
Stik af J. M. Preisler 1748.	
Kommandørkaptajn Johan Heinrich Dumreicher	15
Ældste 1759—61. Fotografi af pastel i privateje.	
Frederiks tyske Kirke	32
Stik fra E. Pontoppidan: Den danske Atlas, II, s. 208 (Kbh. 1764)	
Kirkens Spir	33
Opført 1768—69. Fotografi af Jette Bang.	
Professor Jacob Georg Christian Adler	48
Sognepræst 1785—93. Stik efter tegning af P. Ipsen.	
Andreas Peter, greve af Bernstorff	48
Kirkens patron 1785—97. Litografi efter maleri af Jens Juel.	
Nicolaus Hinrich Massmann	49
Sognepræst 1793—1816. Fotografi af maleri af ukendt kunstner.	
Peter Thomsen	49
Kst. sognepræst 1832, sognepræst 1837—39. Litografi af Otto Speckter 1859.	
Christian Wilhelm Theodor Diedrich Brandis	64
Kateket 1839, kst. sognepræst 1848, sognepræst 1853—59. Originalfotografi i Christians Kirke.	
Cæsar Stoessiger	65
Sognepræst 1860—68. Fotografi i museum i Rendsburg.	
Peter Martens	80
Provst, kst. sognepræst 1864—71. Fotografi i Christians Kirke.	

	Pag.
Theodor Heinrich Hamburger	81
Kst. sognepræst 1871—86. Fotografi i Christians Kirke.	
Nikolaj Frederik Severin Grundtvig	96
Aftensangsprædikant 1832—39. Maleri af C. A. Jensen 1831.	
Lorents Siemonsen	96
Kateket 1827, kst. sognepræst 1829—31. Litografi af Otto Speckter 1853.	
Da kirken lå frit	97
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	
Kirkerummet	97
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	
Ludvig Christensen	112
Sognepræst 1901—03. Fotografi i Christians Kirke.	
Emil Victor Schau Bruun	112
Sognepræst 1903—14. Fotografi i Christians Kirke.	
Kaj Holmer	113
Sognepræst 1914—32. Fotografi i Christians Kirke.	
Menighedshuset — Stanley's Gård	113
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	
Kirken set fra Slotsholmen	123
Fotografi af N. Chr. Bang.	
Efter luftangrebet i 1943	123
Fotografi, som tilhører kirketjener Lund.	
Povl Helweg-Larsen	129
Provst, sognepræst 1932—47. Fotografi i Christians Kirke.	
Svend Olaf Ernst Jacobsen	129
Sognepræst 1948—58. Fotografi fra Elfelts atelier.	
Laurids Kristian Stampe	144
Residerende kapellan 1957, kst. sognepræst 1957, sognepræst 1958. Fotografi af Skat E. Madsen.	
Svend Balslev	145
Residerende kapellan 1959. Fotografi i privateje.	
Hans Christian Kofoed	160
Kordegnev ved Christians Kirke 1927—52. Fotografi i privateje.	

	Pag.
Der er en udvej	161
Fra filmen om Kofoeds Skole.	
Kirkehaven — som den var	176
Fotografi, som tilhører kirketjener Lund.	
Nedgangen til krypten	177
Fotografi af K. Schou.	
Plan over Krypten	191
Krypten	192
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	
Subms epitafium	208
Fotografi fra J. Hauerslevs atelier.	

Frederiks tyske Kirke.

Af LAURIDS STAMPE

Da Frederiks tyske Kirke blev indviet i 1759, havde der i flere generationer været en tysk menighed på Christianshavn.

Det var Christian IV, som i 1618 besluttede at anlægge en købstad lige over for København. Både strategiske og økonomiske hensyn har derved gjort sig gældende. Christianshavn blev anlagt efter nederlandsk mønster, af kanalen delt i en over- og en nederby. De lige gader, der skærer hinanden i rette vinkler, vidner endnu om, at bebyggelsen her fulgte en nøje plan i modsætning til bebyggelsen i det gamle København med de krogede og uregelmæssige gader.

Det gik i begyndelsen ret trægt med byggeriet på Christianshavn. Der måtte gives særlige begunstigelser og privilegier for at øge interessen. I 1639 fik Christianshavn købstadsrettigheder og 1658 rettigheder som stabelplads. Byen havde eget våben og egen forvaltning indtil 1674, hvor den indlemmedes i København.

Forholdene var ret små og indskrænkede i købstaden Christianshavn. Byen strakte sig kun fra Store Søndervoldstræde i vest til Baadsmundsstræde i øst, medens udstrækningen ved Torvegade var omtrent som nu, idet dog Strandgade dengang virkelig var en gade ved stranden, kun bebygget på den ene side. I 1680'erne begyndte de store udvidelser af volden, hvorved der skaffedes plads til nybyggeri på opfyldte arealer.

Også i økonomisk henseende var forholdene på Christianshavn ret beskedne i det 17. århundrede. Befolkningen bestod overvejende af håndværkere og mindre næringsdrivende. I det 18. århundrede kom der imidlertid velstand til bydelen. Fra omkring 1730 begyndte der en opgangstid for dansk handel. De stigende konjunkturer under krigen både i og uden for Europa kom det

neutrale Danmark til gode, og især efter århundredets midte antog handelen hidtil ukendte dimensioner. De fleste af de store handelskompagnier og flere af Københavns største handelshuse fik deres pakhuse og kontorer på Christianshavn, og det velhavende borgerskab byggede sig deres huse og gårde i Strandgade og i Overgaderne, hvor man endnu kan fornemme atmosfæren af den svundne storhedstid.

Christianshavn havde i 1689 251 bygninger og i 1780 390. Befolkningen, der i 1780 talte 8.265 mennesker, var ikke blot præget af sociale, men også af nationale skel. En stor del af Christianshavns befolkning var udlændinge, overvejende tyskere; men også hollændere, jøder og andre havde bosat sig her.

I 1640 indviedes den første kirke på Christianshavn af Sjællands biskop Jesper Brochmand. Opførelsen var påbegyndt i 1635. Det var en ret uanselig trækirke, som snart følte utilstrækkelig. Allerede i 1650'erne begyndte man at arbejde for at få en ny kirke; men der skulle gå en menneskealder, inden ønsket blev opfyldt. 1682 kunne grundstenen lægges til den nye kirke, den nuværende Vor Frelsers Kirke, lige over for den ældre. Indvielsen fandt sted d. 19. april 1696. Sit karakteristiske spir fik kirken dog først i 1752.

Disse to kirkebygninger, den beskedne trækirke og den monumentale barokbygning, blev ikke blot ramme om et dansk, men også om et tysk menighedsliv. Den første danske sognepræst var den dygtige, men stridbare Erik Andersen Bredal (1640-43), siden biskop over Trondhjems Stift. Han prædikede i kirken både på dansk og tysk; men allerede året efter kirkens indvielse ansattes en kapellan til betjening af den tyske menighed, nemlig dr. theol. Matthias Wienecken, der virkede her til sin død i 1654. Man kan næppe undre sig over, at der opstod et vist modsætningsforhold mellem de to menigheder, som måtte dele kirken, og at der var jævnlig kompetencestridigheder mellem præsterne. Gnidningerne varede i virkeligheden ved, så længe den tyske menighed måtte dele kirke med den danske. Sognepræsten Niels Aagesen klagede således til kongen over den tyske kapellan Rasmus Byssing (1654-59), der gennem biskoppen fik tilhold om at opføre sig fredsommeligt over for sin sognepræst. Da Byssing selv blev sognepræst efter Aagesen (1659-86), kom også han i modsætningsforhold til den tyske kapellan Peder Møller (1660-84), der tillige var præst

FREDERICVS V.
D. G. Daniae. Norvegiae. Pandalorum.
Gothorumque Rex. Dux Slesvici. Holsatiae. Stormariae.
et Dithmarsiae Comes in Oldenborg. et Delmenhorst.
Incessit. d. IV. Sept. MDCCXLVII.

KONG FREDERIK V
Stik af J. M. Preisler 1748

Kommandørkaptajn JOHAN HEINRICH DUMREICHER

Ældste 1759–61. Fotograf af pastel i privatje

for den såkaldte Nyhollænderby på Vesteramager. Denne dobbeltstilling havde også efterfølgeren Søren Andersen Arctander (1684-88), der kom af dage på en både tragisk og usædvanlig måde. En nat i januar 1688 faldt han i søvn ved sit skrivebord. Voksløst antændte papirerne på bordet, og ilden bredte sig til bordet og stolen, hvorpå han sad, inden den slukkedes. Præsten er utvivlsomt blevet kvalt af røgen. Efterfølgeren var Ole Alter (1688-90), som i 1690 fik titel af tysk sognepræst ved Vor Frelsers Kirke, hvorved hans selvstændighed overfor den danske sognepræst markeredes. Samme år fik han imidlertid embede i Slesvig, og som hans efterfølger udnævntes Elias Jacobi (1696-1711), der to år forinden var blevet sognepræst for den tyske garnison i København, og som herefter forbandt de to stillinger. Hans eftermand ved Garnisonskirken indtil 1720 og ved Vor Frelsers Kirke indtil 1741 var Adam Heinrich Hartmann. I 1741 udnævntes Christopher Theodorus Johannsen Walther til embedet. Han var født i Tyskland, havde studeret i Halle og havde i årene 1724-39 gjort en meget stor indsats i den dansk-halleske mission i Tranquebar. Det var tanken, at Walther skulle forbinde embedet som præst ved Vor Frelsers Kirke med stillingen som leder af et Seminarium Indicum, hvor vordende missionærer skulle forberedes til tjeneste i Indien, fortrinsvis ved studiet af det tamuliske sprog. Walther døde imidlertid på en besøgsrejse til Tyskland og nåede ikke at tiltræde embedet. I stedet ansattes Oldmann Gerhard Conradsen Wienchen, der i 1745 fik embede som sognepræst i sit hjemland Oldenburg. Som den sidste i rækken af tyske kapellaner ved Vor Frelsers Kirke udnævntes den 15. juli 1745 Josias Jessen Lorck.

I ham fik den tyske menighed en ung, men også en begavet, initiativrig og energisk præst. Han var født den 3. januar 1723 i Flensborg som søn af rådmand Jes Lorenzen Lorck og dennes anden hustru Birgitta von Lutten. Han havde i årene 1742-43 studeret ved universitetet i Halle, der var centret for den pietistiske vækkelsesbevægelse. Denne havde med sit krav om omvendelse og et personligt, aktivt kristenliv og med sin interesse for udbredelse af bibler og kristelig litteratur, for skolevæsen og konfirmationsundervisning, filantropi og ydre mission fra Tyskland bredt sig til de nordiske lande, og i Danmark var i 1740'erne pietismen den dominerende retning i det kirkelige liv. Livet igennem viste Josias

Lorck sig ved sine interesser som et barn af den pietistiske vækkelse. Straks efter sin ansættelse viste han sig ivrig for skolesagen. I det 17. århundrede havde der været få skoler i byerne ud over latinskolerne. Tilmed var katekisationerne gået stærkt tilbage, så at der herskede stor uvidenhed om kristendom. Det var præsten ved Helligaandskirken, siden biskop over Aalborg Stift, Frands Thestrup, som i København blev foregangsmand for de tanker om fattigskoler, der nåede hertil fra Tyskland. Han søgte med katekisationer at vække nyt liv, og i 1702 fik han ved frivillige gaver oprettet Helliggeistes danske Skole. I de følgende år oprettedes tilsvarende skoler med fri undervisning for fattige børn. Den danske menighed på Christianshavn fik sin fattigskole i 1707. Som den sidste i rækken af disse af pietismen fremkaldte skoler, der senere har fået fællesbetegnelsen kirkeskoler, oprettedes en fri- og fattigskole i tilknytning til den tyske menighed på Christianshavn. Et kgl. reskript af 4. marts 1743 havde givet tilladelse til at foretage en indsamling i menigheden til skolen; men da de indkomne midler ikke var tilstrækkelige, blev der i 1745 givet tilladelse til at foretage en indsamling i den tyske St. Petri menighed til fordel for skolen. Lorck var meget virksom for at opfylde skolen, der ligesom de øvrige gav fri undervisning og forskellig understøttelse til de mest trængende af børnene. Om Lorcks interesse for skolen vidner også hans forfatterskab, som begyndte med en række bibeludlægninger for skolebørnene. 1747 udkom anonymt hans »Schriftmässiger Unterricht von der heilbringenden Zukunft Jesu in die Welt nach Anleitung des Spruchs Gal. 4,4-5. Den deutschen Schulkindern auf Christianshafen zur Vorbereitung aufs Weihnachtsfest mitgetheilet.« Med undtagelse af et enkelt år — i øvrigt året 1752, hvor han blev gift med officersdatteren Dorothea Maria Kreber — udgav han indtil 1757 hvert år en sådan udlægning for børnene som forberedelse til julen. Tre af disse skrifter blev senere oversat til dansk. De blev alle udgivet anonymt, de tre sidste dog med en antydning i titlen af forfatterens navn: »Denen Deutschen Schul-Kindern auf Christianshafen vorgestellet von Ihrem Liebhaber« — I. L., d.v.s. Josias Lorck. Den opfostringsanstalt, som han oprettede i 1755, har også baggrund i pietismens filantropiske interesse; men den skal vi senere vende tilbage til.

Lorcks energi udtømmes ikke med skolearbejdet. Den tyske me-

nighed på Christianshavn var vokset en del ved indvandring af tyske familier; men den ubelejlige tid, der i Vor Frelzers Kirke var anvist menigheden til gudstjeneste, kl. 12-2, mellem den danske menigheds højmesse og eftermiddagsgudstjeneste, vakte naturligvis misfornøjelse og medførte, at en del tyske familier på Christianshavn søgte andre kirker, først og fremmest St. Petri Kirke. For Lorck lå det derfor nær at arbejde for, at menigheden måtte få sin egen kirke.

Den 19. februar 1749 indkom da den tyske menighed med en ansøgning til kongen herom og med bøn om kongelig understøttelse samt forslag til tilvejebringelse af de nødvendige midler. Ansøgningen var underskrevet af 41 ansete medlemmer af menigheden:

Ooksen, M. de Place, Peter Casse, Joh. Sal. Wahl, H. Hinr. Hansen, Joh. Jürg. v. Bergen, Joh. Gotfried Bautter, Christ. Meiner, I. S. Ortmann, Daniel Isach Kordt, Joh. Chr. Schumann, Joh. Chr. Mellis, Joh. Fr. Meiner, Sterend Anthon Gramberg, Martin Götttsche, Lucas Neimann, Joh. Paul Weigelt, Christ. Clajus, Joach. Daniel Danekert, Urias Nermann, Severin Tönder, Gerdt Herman, Bucking, Joh. Hinr. Erinhausen, Johann Tobias Jahn, Carl Stanley, Johann Krog, Hans Lys, Christian Carstensen, Joh. Jer. Reus, Andreas Gott-hard Préen, Johann Caspar Knole, J. Duhmreicher, I. F. Weber, I. L. Abbeste, Marcus Fischer, Andreas Ferdinand, Abraham Cotte, Johan Gotfr. Berger, Joh. Chr. Conrad, Joh. Gotfr. Bürgermeister.

Disse mænd har været kernen i den tyske menighed, der samledes om Josias Lorcks forkyndelse i Vor Frelzers Kirke.

I et brev af samme dato fremhævede Lorck, at han længe havde båret dette ønske i sit hjerte for menigheden, at gudstjenestetiden i Vor Frelzers Kirke var så ubelejlige, at den tyske menighed her måtte forblive »lille og foragtet«, men at den med en egen kirkebygning ville kunne bringes på »en ordentlig og durabel fod«, da man så ville kunne undgå hyppige præsteskitter, og da menigheden snarere syntes at tage til end at tage af. Lorck fremhævede endvidere, at menigheden selv ville kunne lønne kirkebetjeningen, og at de foreslåede midler — kollekt og lotteri — måtte være tilstrækkelige, »da kirken hverken skulle være stor eller prægtig, men af middelmådig størrelse og anstændigt udstyr«. Endelig understregede han menighedens ønske om, at den tyske garnison på Christianshavn måtte blive knyttet til denne kirke, hvilket var i overensstemmelse med garnisonens eget ønske.

Året 1749 var for så vidt heldigt valgt for den tyske menigheds

ansøgning. Det var et festår for det oldenborgske kongehus, der da havde siddet på den danske trone i 300 år. Det markeredes bl. a. ved grundstensnedlæggelsen til Frederikskirken, der dog først halvandet hundrede år efter blev færdigbygget. Kirkebyggeri var ikke noget fremmed for samtiden. Lorck oplyser, at medens der i det 17. århundrede kun var blevet bygget 4 kirker i København, var der under kongerne Frederik IV og Christian VI, d.v.s. i første halvdel af det 18. århundrede, blevet opført eller genopført ikke mindre end 11 kirker i hovedstaden.

Da ansøgningen anbefalede af magistraten, af biskop Hersleb og især af den ældre grev Bernstorff, i hvem Lorck havde en god ven, mødte den velvilje hos Frederik V, der den 28. marts 1749 resolverede, at menigheden måtte udvælge 3-4 mænd til at forestå kirkens opførelse, og at alle de begærede fordele ville blive tilstået, hvis ansøgerne ved frivillige gaver kunne rejse et grundfond, så at der var mulighed for at bygge kirken.

I overensstemmelse med kongens resolution valgte menigheden nu fire mænd til at forestå kirkebyggeriet som »directeurer«. Enstemmigt valgt blev N. Eigtved, J. H. Dumreicher, J. F. Wewer og P. Casse. I dette valg har menigheden — og Lorck — vist virkelig omtanke. Ingeniøroberst og hofbygmester Eigtved var samtidens fineste, danske arkitekt. Hans af sachsisk byggestil prægede bygningsværker, bl. a. anlægget ved Christiansborg Slot med marmorbroen, Prinsens Palæ og Amalienborg er endnu en pryd i det københavnske bybillede. De øvrige var medlemmer af menigheden og medunderskrivere på ansøgningen til kongen. Dumreicher var en anset havnespecialist, Wewer og Casse forretningsmænd, den første medindehaver af et af byens mest ansete handelshuse.

Allerede i slutningen af maj indkom de fire directeurer med en ansøgning til kongen om at få overladt det nedlagte saltværks grund for enden af Strandgade og med et forslag til et lotteri til fordel for kirken. Det sidste bevilgedes, hvorimod kongen afslog at overlade saltværksgrunden til byggeplads. Dette saltværk, som i 1736 var blevet anlagt for enden af og syd for Strandgade, og hvortil man havde sat store forventninger, var blevet en kostbar fiasko. Saltværket, der lededes af en hollænder med indforskrevne tyske arbejdere, måtte opgives allerede i 1741, og i de følgende år var der forskellige planer fremme om anvendelsen af grunden

og de derpå opførte bygninger. Magistraten, som ønskede grunden overladt til forlængelse af Strandgade og Sofiegade, fik ligeledes afslag. Directeurerne indsendte imidlertid i december en ny ansøgning om at få overladt denne grund, idet de fremhævede, at en anden grund sandsynligvis ville blive dyrere, at det ville være en fordel for kirken, om den kom til at ligge ved en hovedgade, og at kirkebygningen her ville være til pyrd. Denne gang gav ansøgningen resultat. Den 20. februar 1750 overlod kongen størstedelen af saltværkets grund til den projekterede kirke, et areal, der mod Kongensgade var på 104 alen og mod syd på 122 alen. Der skulle dog saltværkets lange pakhus blive stående.

Nu havde man grunden, og det gjaldt herefter om at få rejst de nødvendige midler til byggeriet.

Som inspektør for det bevilgede lotteri antoges regimentskvartermester og brygger Jens Thorup, med hvem der blev sluttet kontrakt den 22. december 1749, — og der antoges et antal lotterikollektører mod behørig kautionsbetaling. Kongen gav tilladelse til, at trækningerne fandt sted på Charlottenborg, hvor de foretoges i overværelse af en af stadens 32 mænd. Efter Thorups død blev en af kollektørerne, fuldmægtig Jonas Collin, inspektør for lotteriet. Da dette ikke gav det ønskede resultat, gav kongen efter ansøgning den 7. januar 1752 tilladelse til afholdelse af endnu et lotteri, for hvilket Jonas Collin også blev inspektør. Samtidig med det første lotteri var der foretaget kollektioner i København, alle danske stifter og hertugdømmerne. Det andet lotteri gav i øvrigt anledning til besværligheder, og det kneb for Collin at gøre afregning. En af lotterikollektørerne, bogholder ved det norske kompagni Henrich Grims, absenterede sig med midler, som tilhørte kirken. I en memorial til kongen i 1755 erkendte Grims, at han skyldte kirken 2.393 rdlr. Herved blev Grims kautionsbetaler Corfitz Braem pligtig at betale kautionsbetalingen på 250 rdlr., hvilket han naturligvis ikke var meget villig til. Braem blev imidlertid ved byretten dømt til at betale; men kongen tillod ham i en resolution af 7. marts 1760, at han måtte betale afdrag på 25 rdlr. i to årlige terminer, indtil hele kautionsbeløbet samt sagens omkostninger var betalt.

Ved de to lotterier og kollektionerne indkom et samlet beløb på 51.169 rdlr. På Christianshavn indbragte kollektionen 1.005 rdlr., i København 5.663 rdlr. I det øvrige Danmark kom følgende kol-

lektindtægter, i Sjællands Stift 449 rdlr., i Fyns og Lollands Stifter 393 rdlr., i Aarhus Stift 250 rdlr., i Ribe Stift 228 rdlr. og i Viborg Stift 132 rdlr. Fra hertugdømmerne var kollekten på 845 rdlr., og fra Wien og Paris indkom 261 rdlr. Det første lotteri havde indbragt 31.546 rdlr. til kirken, det andet 10.224 rdlr.

Tiden gik imidlertid, uden at der skete noget på den erhvervede byggegrund. Directeurerne modtog da en skrivelse af 3. januar 1753 fra oversekretæren i Danske Kancelli J. L. Holstein, som meddelte, at kongen »een og anden gang« havde forhørt sig om, hvad det blev til med kirkebyggeriet, og derfor udbad sig en forestilling. Directeurerne undskyldte forsinkelsen med Eigtveds sygdom. Eigtved var færdig med een tegning, men manglede endnu lidt på en anden. Den 12. april 1753 indsendtes de to tegninger til kongen. Efter den første tegning, som var dateret 10. december 1752, skulle kirke placeres midt for Strandgade. Denne bygning ville koste i alt 67.041 rdlr. og nødvendiggjorde erhvervelsen dels af et kongen tilhørende areal ned mod vandet, dels af en grund, som tilhørte det vestindisk-guineiske kompagni. Kirken kunne derimod efter den anden tegning, som var dateret 4. april 1753, opføres for de indsamlede midler; directeurerne befrygtede rigtig nok, at denne bygning med tiden kunne udfalde kongen til mishag. Frederik V bestemte sig for den første tegning ved resolution af 19. maj 1753, dog med den begrænsning, at det måtte bero indtil videre med kirkens spir og andre ornamentter, der i overslaget var angivet at ville koste 6.700 rdlr. Nu var der igen et spørgsmål om grund, som dog løstes. Det kgl. areal overtoges til auktionspris, og i juni 1754 fik man skøde på den det vestindiske og guineiske kompagni tilhørende grund, som købtes for 1090 rdlr.

Imidlertid var den tyske menighed blevet utålmodig. Næsten fem år var gået, siden kongen havde givet tilladelse til kirkens opførelse, og tilsyneladende var der intet sket ud over indsamling af penge. Menigheden klagede derfor i en skrivelse af 10. januar 1754 sin nød til Sjællands biskop Peder Hersleb og bad ham udvirke hos kongen, at byggeriet måtte begynde til foråret. Biskop Hersleb, som selv har undret sig over langsommeligheden i forberedelserne, sendte samme dag et brev til directeurerne, så morsomt og beregnet i sin underfundighed, at det bør citeres i sin helhed:

Højædle og Velbaarne, Højædle og Velbyrdige, Velædle Hrer Directeurer. Da jeg så ofte bliver spurdt, af Høye og Lave hvordan det bliver med den nye Kierkes Bygning paa Christianshavn, og hvormed derfor henstaar saa længe at ingen Begyndelse sees, Adskillige af Siællands Stift ogsaa synes at staae lige i tvil, om den dertil indsamlede Collect, dertil bliver brugt eller bliver anden stæds henlagt, saa har jeg vel kundet holde slige Spørsmåale af med det Svar, at jeg har icke dermed at gjøre før Kiercken er bygt, at den skal indvies. Men det Svar vil icke alle nøyes med, og meenes at jeg dog burde tage mig noget deraf, og bekymere mig derom. Saa i hvorvel jeg aldeles ingen Tvivl bærer at jo de Høye og Velædle Herrer som til dens Direction allernaadigste ere beskikkede, jo Vigilerer derfor af yderste Ævner og at de intet heller ønskede, end at dette Gudelige Værk maatte komme i gang, og det snarest muligt er komme i stand, Jeg og ganske vel besinde mig, at Deres Høy og Velædelheder ere mig ingen underretning derom pligtige, Saa dog for at kunde underrette andre derom, og viise, at det icke er Forsømmelse, men blot nødvendighed som hidintil har hindret Værket beder jeg at mig uden nogen fortrydelse, maae gives tilkiænde hvorpaa det egentlig beroer, og om nu alting er foranstaltet, at Bygningen til foraaret kand Begynde, og om de nogenledes kand vide forud til hvilken Termin, i et andet Aar Kierken kand blive brugbar. Med et Lyksaligt Nyt Aars og Guds Bistands og Velsignelse till Ønskelse, som i andre saa og i sær i denne deres forretning, forbliver jeg stedse med ald Hengivenhed. De Høy- og Velædle Directeurs tjenstærbedigste tienere

P. Hersleb.

Biskop Hersleb er blevet ærgerlig, da han ikke fik svar på sit brev, og han indberettede derfor den tyske menigheds klage til oversekretæren for Danske Kancelli og forespurgte, om der ikke kunne udvirkes en befaling til directeurerne om at begynde med kirkebyggeriet i sommeren 1754.

Dette kunne naturligvis først tage sin begyndelse, efter at forhandlinger om købet af det vestindisk-guineiske kompagnis grund var bragt til ende. I august og september ansøgte directeurerne om toldfrihed for byggematerialer, og der blev indkøbt træ, så at man i efteråret 1754 kunne udføre de nødvendige piloteringsarbejder.

Grundstensnedlæggelsen, som kongen havde lovet at fortage, blev berammet til kongens fødselsdag, den 31. marts 1755; men da vinteren var langvarig, så at vejret i marts endnu var råt og jorden fyldt med is, måtte handlingen udskydes, og kongen lod gennem overhofmarskallen, greve von Moltke, directeurerne meddele, at murerarbejdet måtte begynde, idet man blot skulle lade pladsen fri, hvor grundstenen skulle ligge. Murerne begyndte der-

for arbejdet i foråret 1755, og i juni var murene ført op i højde med jorden. Josias Lorck, der i sin bog »Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den kgl. Dänischen Reichen und Ländern« har en indgående skildring af grundstensnedlæggelsen, beretter bl. a. herom:

Da nu Hs. kgl. Majestæt på grund af det daværende campement tog sit ophold på det kgl. slot Frederiksberg, nær ved København, så behagede det Allerhøjstselvsamme at ansætte den 12. junius til denne højtidelige handling. Hs. kgl. Majestæt havde tilbragt hele formiddagen i lejren. Ikke desto mindre begav Majestæten sig efter taflet fra Frederiksberg gennem byen til Christianshavn. Hs. Majestæt kom til hest med et anseligt følge omkring kl. 5 til kirkepladsen, hvor Han allerunderdanigst blev modtaget af ministrene fra det Geheime Conscil, af oversekretærerne og af nogle andre standspersoner, som var inviteret til denne handling, og tillige af de herrer directeurer for kirkebyggeriet. Der var heller ikke mangel på andre tilskuere, både af menighedens medlemmer, hvem denne kirke er viet, som også af fremmede, der greb denne lejlighed til rørte og fornøjede at tage en så sjældent forekommende og hellig handling af den elskværdigste konge i øjesyn.

Så snart Hs. kgl. Majestæt nærmede sig pladsen, lod paukerne og trompetterne sig høre. Det behagede Majestæten at stige af udenfor og at gå ind til fods. Men Han begav sig straks ned til den plads, som var ladet åben mellem grundmurene, hvor grundstenen skulle ligge. Men den ligger mod den sydlige side, just der, hvor tårnmuren forbinder sig med kirkemuren. Så snart Hs. kgl. Majestæt fulgt af fornævnte herrer havde begivet sig ned af nogle trin, blev der under ledsagelse af instrumenterne sunget salmen: Es woll uns Gott gnädig seyn. Der var allerede lagt en tilhugget sandsten frem, i hvis midte der var lavet en hulning. Derved lagde Allerhøjstselvsamme forskellige guldmønter og ovenpå en Samme af en af bygherrerne allerunderdanigst overrakt forgyldt platte, på hvis ene side var graveret en latinsk og på den anden side en tysk indskrift. Den anden halvdel af grundstenen eller dækket til samme hang i en maskine. Hs. kgl. Majestæt sænkede med egen høj hånd denne ned på den underste sten. Derefter belagde Han med en sølvurske spalterne med kalk, som de herrer directeurer for kirkebyggeriet allerunderdanigst overrakte Samme. Straks derpå trådte de tilstedeværende murerestre til med deres folk og murede med megen hurtighed stenen fuldstændigt ind i kongens nærværelse. Imedens blev salmen: Nun danket alle Gott o.s.v. sunget under ledsagelse af en behagelig musik.

Den tyske og den latinske indskrift på den indmurede platte, der i det væsentlige er ens, har den først ansatte dato for højtideligheden. Indskriftens ordlyd er i dansk gengivelse følgende:

Denne grundsten, som fædrelandets fader, den alldurchlauchtigste, størmægtigste, allernådigste arvekonge og herre Frederik den Femte, konge til Danmark og Norge, har lagt med egen hånd på sin glædelige fødselsdag den 31. marts i

det 1755de år, være et evigt vidne om den bedste konges ganske særlige nåde, af hvilken han som den første allerhuldrigst har skænket den tyske evangeliske menighed på Christianshavn en egen kirke og kirken navnet Den tyske Frederiks-Kirke og betroet omsorgen for bygningen til de ansete mænd J. F. Wewer, J. H. Dumreicher og P. Casse. Guds forherligelse, kongens velbehag og en guddommelig velsignelse for mange være den lykkelige følge af denne bygning, som det er dennes endelige mål. Gid det kongelige hus endnu må blomstre, selv når denne sten ikke mere er til.

Josias Lorck, der, som han selv fortæller, havde været »en stille og rørt tilskuer« under handlingen, trådte nu med kongens billigelse frem og holdt i den tyske menigheds navn en takketale til kongen:

Denne dags længe imødesete højtidelighed, som har fået sin højeste glans ved Deres kgl. Majestæts allernådigste tilstedeværelse og høje handling, vækker hos os alle en inderligt bevæget glæde. Men jeg føler mig dobbelt lykkelig, da det allernådigst tillades mig for første gang i tale at nærme mig Deres kgl. Majestæts helligede person og at frembære det skyldigste takoffer for Allerhøjstselvsamme i den allerunderdanigste ærefrygt.

Den kgl. nåde, som vi nu har set og nydt med et lige så ærefrygtsfuldt som glad hjerte, erindrer os, allernådigste konge og herre! om alle de uskaterlige nådesbeviser, som Deres kgl. Majestæt allerede i nogle år så rigeligt har givet mod denne nu påbegyndte kirkebygning.

Lorck, som i sin tale gik nærmere ind på de kongelige nådesbeviser og bad om kongens fortsatte velvilje, sluttede med ordene:

Vi beder under åben himmel til ham, som bor i himlen og skuer ned på jorden. Vi beder: Længe leve! Velsignet leve! Evigt leve! Frederik den Femte, vor konge, vor fader!

Lorck fortæller videre, at kongen ikke blot værdigede ham »sin allernådigste opmærksomhed«, men også efter talen forsikrede ham »om sin tilfredshed i de nådigste udtryk«.

Herefter forlod kongen under paukers og trompeters lyd byggepladsen og begav sig med sit følge tilbage til lejren. Samme aften blev en i rødt fløjlbundet afskrift af inskriptionerne på den indmurede platte bragt til Frederiksberg og overrakt kongen gennem overhofmarskallen. Tilsvarende i rødt atlas indbundne afskrifter overrakte ministrene, som havde deltaget i højtideligheden.

Det var kirkebyggeri i enevældens tid og med iagttagelse af dens ceremoniel.

Dagen efter grundstensnedlæggelsen genoptog murerne arbejdet, og i årets løb blev den til begravelser bestemte kælder gjort færdig og de svære kirkemure ført op til vindueshøjde. Det følgende år skred murerarbejdet hurtigt fremad, og i oktober 1756 var man så vidt, at kransen kunne rejses på kirkens tagstol, i hvilken anledning der udbetaltes dusører til håndværkerne. Skred arbejdet hurtigt fremad, svandt det også hurtigt i de pengemidler, man havde til rådighed, og den 10. januar 1757 måtte directeurerne meddele, at kassen var tom. Kun halvandet år efter grundstensnedlæggelsen blev der brug for den fortsatte kongelige velvilje, som Lorck havde bedt om i sin tale ved denne lejlighed. Selve kirkebygningen var nu under tag, men savnede vinduer og alt indvendigt udstyr, og tårnet havde man endnu ikke begyndt at opføre. Der var anvendt nogle og fyrr tusind rigsdaler; men da kongen havde valgt »det kostbareste og ziirligste Dessein«, som var kalkuleret til godt 67.000 rdlr., bad direktørerne igen — ligesom i 1755 — om, at der måtte ydes tilskud af de pålæg på bestallinger, der ekspederedes ved kollegierne, hvoraf der hidtil var givet støtte til Vor Frue Kirke og til professorboligerne. Kongen resolverede den 28. februar, at opførelsen af tårnet måtte bero indtil videre, men at der til det nødvendigste arbejde måtte optages lån, idet kongen dog selv ydede et beløb på 500 rdlr. Allerede den følgende måned fik directeurerne ved kgl. resolution af 24. februar tilsagn om 26.000 rdlr. af de nævnte pålæg på bestallinger og ved resolution af 25. februar tilladelse til at optage banklån på dette grundlag. Herefter kunne arbejdet fortsætte uforstyrret, og i efteråret 1759 var kirken så vidt færdig, at man kunne forberede indvielsestidligheden og ordningen af menighedens forhold. Også tårnet var opført, dog kun i to etager til den nuværende vægtergang og forsynet med et uanseligt pyramidetag, som det ses af det fra Pontoppidans »Den danske Atlas« her i bogen gengivne stik af kirken. Alligevel omtaler Pontoppidan kirken som »een af de ziirligste i Staden«.

Inden vi går videre til indvielsen af kirken og menighedsordningerne, skal nævnes nogle af de mænd, som har sat deres præg på kirkebygningen.

Det var Nikolai Eigtved, som udarbejdede tegningerne til kirken, og det var efter hans ønske, at den fik sin beliggenhed for

enden af Strandgade, hvilket har bestemt dens særegne arkitektur, som danner en både smuk og monumental afslutning på gaden. Selv kom han ikke til at forestå opførelsen, idet han døde den 7. juni 1754, medens forhandlingerne med direktørerne for det vestindisk-guineiske kompagni stod på om købet af det kompagniet tilhørende areal, som var nødvendigt, hvis kirken skulle placeres efter Eigtveds plan. Det blev George David Anthon, som fik hvervet at forestå kirkens opførelse efter Eigtveds udkast. Anthon, som var født 1714 i Strassburg som søn af en murermester og selv uddannet som murer, fik ansættelse som tegner hos Eigtved i 1738. I 1751 fik han på Eigtveds anbefaling bestalling som bygningsinspektør og tog samme år borgerskab som murermester. Året efter Eigtveds død ægtede han dennes broderdatter. Anthon opnåede høje embeder, blev i 1760 kgl. bygmester og det følgende år hofbygmester, men stod som arkitekt i skygge af sine betydeligere samtidige, først Jardin og siden Harsdorff. Selv om Frederiks tyske Kirke vel i enkeltheder ikke helt opførtes efter tegningerne, er kirken dog helt Eigtveds værk, medens Anthon blot var murermesteren.

Kirken har i sin ydre skikkelse sit særpræg og sin egenartede skønhed ved placeringen for enden af Strandgade. Her skal den ses mere i sin helhedsvirkning end i enkelthederne, den harmoniske opbygning af det tværvendte kirkeskib og det massive tårn foran kirkebygningens hovedfacade. Ikke mindre smuk var dog kirken set fra Slotsholmen, — da den endnu kunne ses herfra —, hvor harmonien mellem kirkebygning og -tårn trådte tydeligt frem.

Bygningen er opført af Flensborger mursten; for tårnets og hovedfacadens vedkommende er murværket beklædt med bremer-sandsten og sandsten fra Gotland. Det ydre er enkelt udsmykket, tårnfacaden med joniske pilastre, det øvrige murværk med lisen-indramning. Adgangen til kirken sker gennem hovedportalen i tårnet og to sidedøre til pulpiturene. Kun over hovedportalen er der en rigere udsmykning, en rokokokartouche af sandsten med kongens navnetræk, F 5, udført af hofbilledhugger, professor S. C. Stanley, der sammen med hofstenhugger Jacob Fortling havde hovedarbejdet ved kirkens udsmykning.

Selve kirkerummet med de lukkede pulpiturer, der på tre af rummets sider rejser sig i tre etagers højde, den massive alteropbygning

med alter, prædikestol og orgel samlet i et hele, virker ejendommeligt og usædvanligt på de fleste, som første gang besøger kirken; men der er idé og mening bagved. Kirkerummet er anlagt efter bredden ligesom den 80 år ældre Reformert Kirke i Gothersgade, og det er utvivlsomt helt arkitektoniske hensyn, der har gjort sig gældende. Men Eigtved har evnet med dette rum at skabe en kirkesal, hvor alterpartiet er det samlende midtpunkt. I øvrigt var placeringen af prædikestol og orgel over alteret ikke noget helt nyt. Den samme opbygning fandtes også i den første Christiansborg Slotskirke fra 1740, og i to samtidige københavnske kirker, Frederiksberg Kirke fra 1739 og Vartov Kirke fra 1755, finder vi prædikestolen anbragt over alteret. Også kirkerummet er i sin udsmykning stærkt præget af professor S. C. Stanley, der var medlem af menigheden og en af underskriverne på ansøgningen i 1749. Han, hvis kunstneriske styrke netop var det dekorative, har udført kapitælerne på de korinthiske søjler, der deler pulpiturefacaderne, medens pulpiturene i øvrigt er bygget af tømrermester Vollmeister. Kongestolen over hovedindgangen til kirkerummet, lige over for prædikestolen, er for snedkerarbejdets vedkommende udført af mestrene Niclaus Rubach og Jacob Kaare, som havde snedkerarbejdet ved kirken, medens Stanley har udført træskærerarbejdet, det kongelige våben med de »to vilde mænd« og øverst det dobbelte skjold med kongens og dronningens initialer, F 5 og J M. Ligeledes har Stanley udført de udskårne gavlornamenter på kirkestolene på gulvet. Alterpartiet, der består af en korinthisk søjlestilling af norsk marmor, er resultat af et samarbejde mellem Stanley og Fortling. Dog har flere stenhuggere arbejdet herpå. Prædikestolen og himlen derover er af træ, der er udført af snedkermestrene Kaare og Rubach og er malet ind i marmorets farver. Glorien derover med gudssymbolet, gudsnavnet JHWH med hebraiske bogstaver, omgivet af skyer med englehoveder er skåret af professor Stanley. Orglet, som kroner alterpartiet, er indfattet i en struktur af eg og forsynet med billedskærerarbejde i lindetræ, der øverst viser musikinstrumenter og to musicerende engle, som indrammer et ur. Orgelværket er bygget af orgelbygger Hartwig Müller. Dette skete i samråd med den senere kantor ved kirken J. W. F. Hager, der herved gjorde sig så fortjent både med hensyn til orgelværkets pris og kvalitet, at

man for hans umage betalte ham 50 rdlr. Stukkaturarbejdet i det flade loft, hvis motiv svarer til glorien over prædikestolen, er udført af en italiensk gipser Christoforo Lo:Fossati. Endelig er smedearbejdet udført af smedemester Lars Rasmusen Bagsuerd, som bl. a. har smedet de smukke, svære gitterdøre, som lukker indgangene til gravhælvingerne.

I september 1759 gjorde man forberedelser til ordningen af menighedens forhold ved den nye kirke. Af fire directeurer for kirkebyggeriet var nu kun Dumreicher og Casse tilbage, da Wewer var død den 9. maj 1759. Den 10. september indsendte de efter at have studeret St. Petri menigheds privilegier fra 1678 et forslag til en menighedsordning og tilbød selv at fortsætte som ældste ved kirken, ligesom de indstillede Josias Lorck til præstembedet. Biskop Harboe, som fik forslaget til betænkning, havde ingen væsentlige indvendinger, og den 16. november fulgte to kgl. resolutioner, dels en udnævnelse af Dumreicher og Casse til kirkeældste, dels den ordning for Christianshavns tyske kirke og menighed, som i 127 år var grundlaget for menighedens eksistens. Dette »Privilegium der Deutschen Friederichskirche 1759«, som på det sjællandske landsarkiv findes både i original og i adskillige afskrifter, anføres i det følgende i sin helhed:

Vii Friderich Den Femte, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, De Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Dytmersken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst: Giøre Alle Vitterligt, at, eftersom Vi paa endeel af Borgerskabet, samt den Tydske Meenigheds Lemmer paa Christianshaun udi Vores Kongelig Residentz Stad Kiøbenhavn, saavelsom Sognepræsten sammesteds Hr. Josias Lorch, deres udi aaret 1749 til Os allerunderdanigst giorte Ansøgning og Begiæring, allernaadigst have bevilget, at, paa det de efterdags kunde holde deres Guds Tieniste med bedre Beqvemmelighed, end hidtil, saavel i henseende til Tiiden paa Søn- og Helligdagene, særdeles naar tillige skulle holdes Communion, som til hinder eller ophold for 2de Meenigheder, har været mueligt at kunde skee udi den Danske Kirke paa bemelte Christianshaun, maatte de sammesteds lade opbygge en egen Kirke, og blive en fra Christianshauns Kirke adskilt Meenighed for sig selv.

Til hvilken Gudelig Indretning desto snarere at see Befordret, Vi ej alleene Allernaadigst have skiænket og foræret til fornevnte Tydske Meenigheds Kirke fornøden og frie Bygge-Plads paa bemelte Christianshaun, men endog ved adskillige kongelige Benaadinger ladet Meenigheden komme til hielp med anseelige Penge-Tilskud: Og det, ved Den Allerhøyetes Biestand, med denne nye Tydske Kirkes Bygning nu er bragt saavidt, at Kirken, til Guds Tienistes

holdelse derudi, med første kand ventes at vorde indviet; Saa have Vi med ydermeere, til denne Gudelige Indretnings fremdeeles Vedliiigholdelse i Fremtiden, Allernaadigst funden for got, angaaende ommelte Christianshauns Tydske Kirke og Meenighed at bevilge og anordne, som Vi og hermed Allernaadigst bevilge og anordne.

1.

At denne nye opbygte Tydske Kirke paa Christianshaun maae kaldes Friderichs Kirke, og skal samme, saavel som den dertil sig holdende Meenighed agtes og ansees for en ordentlig Stadens Kirke og Meenighed, samt alle de Rettigheder og Beneficia, som andre Kirker og Meenigheder udi Vores Kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn og Christianshaun ere forundte, fuldkommelig have og nyde, og følgerig udi bemelte Kirke og Meenighed Guds Tieniste med Prædiken, de Hellige Sacramenters Administration, Copulationer, Liigs Begravelser og deslige, saavel offentlig, som ellers i Besynderlighed for sig selv udi det Tydske Sprog forrettes, med samme Frihed, som udi de andre Stadens Meenigheder og Kirker skee.

2.

Som det hidindtil har staaet Indvaanerne paa Christianshaun, og udi det Vor Frelseres Kirke tillagde District, frit for, at holde sig til den Tydske Meenighed, og af sammes Præst, saavel ved Skriftemaal og Altergang, som ved Daab, Brudevielser, Liigs-Begravelser, og andre sliige Tilfælde sig lade betjene, og ham alleene derfor at gotgjøre: Saa Ville Vi Allernaadigst have bevilget, at det fremdeeles maae være indvaanerne paa Christianshaun og forbemelte District tilladt at holde sig til forbenævnte Tydske Friderichs Kirke og Meenighed paa forrige og hidtil brugelige Maade: Ligesom Vi og, følgerig Vores under 28de Martii 1749, til da værende Biskop over Siellands Stift, afgangen Hr. Peder Hersleb, ergangne Rescript, ville herved allernaadigst have anordnet, at, naar nogen Forandring med Guarnisons Præsterne til den Herre Zebaoths Kirke foregaaer, skal af den paa Christianshaun inquarterende Guarnison, saa mange som ere Tydske, være henlagde til at søge den Tydske Friderichs Kirke og Meenighed, som til den ende skulle forsynes med frie Plads og Stæde i Kirken, og ellers, i henseende til Dem, i alle Stykker forholdes, som det ved den Herre Zebaoths Kirke og Meenighed er Brugeligt. Og, da det Mueligvis og kunde hænde sig, at nogle den Tydske Meenigheds Lemmer paa Christianshaun kunde faae i Sinde at flytte ind til Kiøbenhavn, og dog derfor ikke gierne ville forlade eller forandre Kirken og deres hafte Skrifte-Fader, det og kunde skee, nu eller herefter, at nogen i Kiøbenhavn maatte finde Behag, liigeleedes at ville søge den Tydske Friderichs Kirke og Meenighed paa Christianshaun, Saa ville Vi iligemaade herved have tilladt, at det herefter maae være Lemmerne af begge St. Petri og Friderichs Kirker tilladt, hvor som helst de end boer, i Kiøbenhavn eller paa Christianshaun, at søge hvilken af bemelte Tydske Kirker, de Selv maatte finde for got, uden at Vedkommende Tydske Præster paa enten af Siiderne sig derover bør besvære.

3.

Ville Vi Allernaadigst paa Kirkens Ältester, deres Os allerunderdanigst giørende Forslag og Begjæring, lade beskikke En af Vore Fornemmeste Ministris til Patronum, som over Kirken kand have opsig, og i alle forekommende Tilfælde, dens Tarv og Beste søge og befordre.

4.

Tvende af Meenighedens anseeligste Lemmer maa, som Älteste forestaae Kirken, hvilke hvergang, naar nogen afgaaer, af Meenighedens Boesatte Lemmer skulle vælges ved fleeste Stemmer og derved gives Fuldmagt med Patrono at besørg og Dirigere, hvad Kirken og dens Beste angaaer; og maae disse Älteste udi samme Forretning forblive, saalænge de leve eller Selv ville, og saalænge de samme upaaklagelig forestaae.

Skulle de ellers formedelst Alderdom eller Vedvarende Sygdom hindres paa Selv alle ting at besørg, som deres Tieniste udfordrer, maae dennem 2de andre gode Mænd af Meenigheden som Medhielpere tilforordnes. Og skulle bemelte 2de Älteste for saadan deres havende Umage nyde en frie indlukt Stoel udi Kirken, som de Selv ville vælge, uden Betaling: Desligeste skulle de være frie for at betale noget til Kirken for Dem og deres Begravelser, saa længe De endnu staae i saadan Forretning, og udi øvrigt liige Friheder og Beneficia, som andre De Danske Kirkers Älteste og Forstandere have og nyde.

5.

Kirke-Ältesterne maae tiid efter anden sælge og bortleye Kirkens Begravelser og Stoele-Stader, som De det efter Tiidernes Beskaffenhed og omstændighederne finde fordeelagtigst, hvorefter De have at besørg de, Kirken herved eller i andre maader tilflydende og tilhørige Capitaler med Patronens Consens, efter beste Skjønsomhed og deres Samvittighed, Kirken til Nytte, paa Rente udsatte og administrerede. Liigeledes have og Ältesterne med Patronens Consens, af de best formuende Borgere i Meenigheden at vælge en Forstandere, som Kirkens ordentlige Indtægter og Udgifter har at besørg, og derover aarlig inden Januarii udgang, for den pro tempore Kirke Patron, eller hvem hand dertil giver Fuldmagt, samt for Kirke-Ältesterne aflegger Regning, og Overskuddet fra sig leverer, paa det at det kand legges til den visse Capital, og af Ältesterne til Kirkens Beste paa ovenmelte maade vorde administrerede; Forstanderen betiener dette Embede 4re eller 5 Aar, og efter hans Afgang vælges en anden paa foranførte maade: Hand maae og nyde alle de Beneficia og Friheder, som andre Kirke-Forstandere, efter Loven have og nyde. Og naar det maatte fornemmes, at ved Gave-Breve, Collecter eller paa andre Maader noget til beste for den Tydske Friderichs Meenighed kunde indsamles, skulle Ältesterne med Patroni Consens vælge 2de gode og anseete Mænd af Meenigheden, som tilliige med Præsten Fattig-Penges Uddeeling og Alt Andet, som til Meenighedens Fattig-Væsen henhører, efter dennem dertil af Patrono og Kirke-Ältesterne meddeelende Instrux, have at besørg, og derom liigeledes til Patrono og Kirke-Ältesterne aarlig underretning og Regnskab at aflegge.

6.

Naar Vacance med at kalde Præst til denne Friderichs Kirke og Meenighed maatte forefalde, maae det være Patrono og Kirke-Æltesterne tilladt Selv at eftersøge og vælge Duelige Candidatos til at kunde vordt Præster, og Os 3de eller nogle flere deraf allerunderdanigst at foreslaae, da Vi Allernaadigst ville have Os Selv forbeholden en af Dennem til Sogne Præst at beskikke, hvilke ved bemelte Tydske Friderichs Kirke nu eller herefter beskikkende Sogne-Præster, skulle have lige Rang med de andre Sogne-Præster i Vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn. Hvad sig derimod de øvrige Kirke-Betientere angaaer, som ved Kirken nu eller herefter maatte behøves, da maae Kirke-Æltesterne med foreviidende og Consens af Patrono Selv antage dennem, udi deres Embeds Forretninger, efter Billighed, have at Befale, efter Kirkens omstændigheder og deres Fortieniste Dennem lønne, og i fald De deres Embeds Pligter ei vedbørlig skulle efterkomme, Dennem afsætte, samt andre i deres sted antage; dog at hermed forholdes efter Lands Lov og Rett. —

Og, i henseende til Cantoratet, at det dermed forbliver ved Vores nu værende Cantor Michael Juul, under 6te Octobris 1758 allernaadigst forundt Bevilling, saalænge hand lever, og Kirken ey paa anden maade sig med hannem kand affinde; Men, naar hand ved døden afgaaer, eller Cantoratet efter ham leedig vorder, maae det være Skoleholderen ved den Tydske Kirke, der tilliige som Cantor skal forestaac Sangen ved Guds Tienisten, hvorfor hand af Kirken ikke endnu skal kunde nyde nogen tilstrækkelig Løn, tilladt ved alle udi Meenigheden, saavel udi Kirken, som i Huusene forefaldende Leyligheder, saasom Døben, alle Liig-Begiængelser ved Kirken, alle Kirke- og Huus-Copulationer, og ellers, hvor hans Tieniste behøves, eller forlanges, med den Tydske Skoeles Børn med Sang at opvarte, og derfor, uden nogen Tiltale eller Hindring, de ved saadanne leyligheder faldende accidentzer for sig og Skoele-Børnene oppebære saaledes, som ved Holmens og Guarnisons Meenighederne er brugelig; hvilken Tilladelse og alle øvrige nu værende og tilkommende Kirke-Betiente, ved de Dem tilkommende Forretninger maae være forundt.

7.

Ville Vi og Allernaadigst have bevilget, at ved Meer bemelte Tydske Friderichs Kirke maae anskaffes og holdes Liig-vogne, eller i dets Sted accorderes, med hvem got siunes, og paa beste maade contraheres, for med egne eller accorderede Liig-Vogne alle Liig, som udi Kirkens Capelle eller Kirke-Gaard begravas, at henbringe, dog dette alleene, for saa vidt det ikke maatte findes at striide imod de, de andre Kirker udi Kiøbenhavn, herpaa forhen allernaadigst forundt Privilegier.

8.

Da Guds Tienisten for den Tydske Meenighed paa Christianshaun, imedens samme har maattet forrettes udi den Danske Kirke sammesteds, har været holdet fra 12 til 2 Slet, hvilket, ihenseende til Middagstiden, skal være meget u-belelyg for Meenigheden, Ville Vi i den henseende Allernaadigst have anordnet og fast-

sat, at Guds Tienisten udi den Tydske Friderichs Kirke skal holdes fra 10 til 12 Slet om Søn- og andre Hellige Dage, og det paa den maade, som hidindtil har været sædvanlig udi Meenigheden, Nemlig: At der for Prædiken ikke er bleven Messet for Alteret; og, da under Tydsk Prædikens holdelse paa Christianshaun hidtil ikke har været ombaaret nogen fremmed Tavle, Ville Vi fremdeeles Allernaadigst have bevilget, at udi denne Nye Friderichs Kirke herefter ikke maae ombæres andre Tavler end de, som Kirken og Meenigheden Selv kunde angaae. Hvorefter Alle og Enhver Vedkommende sig Allerunderdanigst kunde viide at rette, ey giørende herudinden Hinder eller Forfang i nogen maade, under Vor Hyldest og Naade. — Skrevet paa Vort Slot Christiansborg udi Vores Kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn d. 16de November Ao 1759.

Under Vor Kongelig Haand og Signet.

Friderich R. / J. L. Holstein.

Dumreicher og Casse havde den 8. november ansøgt kongen om, at kirkens indvielse måtte finde sted 1. søndag i advent, den 2. december, og at det kgl. kapel måtte musicere i kirken ved denne lejlighed. Begge dele bevilgedes ved brev fra overhofmarskallen den 18. november.

Endelig oprandt dagen, hvor den tyske menighed havde set hen til i over ti år, skulle indvies til gudstjenestebrug. Vi vender os til samtidens hovedstadspressen for at finde et referat af begivenheden og finder det også. »Kjøbenhavnske Danske Post-Tidender«, en 4 sideres avis af format som et kirkeblad, der udkom to gange om ugen, har mandag den 3. december følgende referat:

»Ved Friderichs-Kirkes Indvielse i Overværelse af Hs. Kongel. Høyhed Cronprindsen, andre høye Herre og talriig Meenighed, blev af Hs. Høyærværdighed Biskop Harboe forklaret til Indgang, og deraf Anvendelse til Kirkens Indvielse giort, Dom.B.6.v.23,24. HERren sagde til Gedeon: Fred være med dig: Da byggede Gedeon HERren et Altere der, og kaldte det: HERren er Fred. Af Evangelio blev forestillet: JESus den store Freds-Fyrste og Saligheds Konge. 1) Denne Freds Fyrstes naadige Tilbydelse, at vi skulle have Fred i bannem. 2) Kirkens taknemmelige Erindring, at HERren er Fred. Det øvrige ved denne Kirkes Indvielse, er sædvanligt ved Kirkers Indvielse i store Stæder, og altsaa her ey anføres.«

Det er jo et yderst beskedent referat af en begivenhed, som utvivlsomt har kaldt på almindelig interesse i datidens stærkt tyskorienterede København. Forløbet af indvielsesgudstjenesten kendes imidlertid dels fra et udkast af biskop Harboe og dels fra et trykt hefte: »Kirchenmusik, bei feierlicher Einweihung der neu-

erbaueten Deutschen FRIEDRICHS KIRCHE, in allerhöchster Gegenwart Seiner Majestät des Königes, Friedrich des Fünften, ihres milden Stifters und huldreichsten Wohlhäters, am ersten Sontag des Advents den 2. Dec. 1759. Allerunterthänigst aufgeföhret von dem Königl. Kapellmeister J. Sarti.«

Før gudstjenesten begynde, blæstes der fra tårnet på blæse-instrumenter kl. 9, 9,30 og 10. Gudstjenesten åbnedes med orgel-præludium, hvorefter indgangsbønnen og fadervor blev bedt. Efter salmen »Allein Gott in der Höh sey Ehr«, fulgte kirkemusikken ved det kgl. kapel. Teksten anføres her efter det ovennævnte hefte:

Chor. / Ps.118.v.24—25. / Dis ist der Tag den der HERR macht. / Lasset uns freuen und frölich darinnen / seyn. O HERR, hilf! O HERR, lass / whol gelingen!

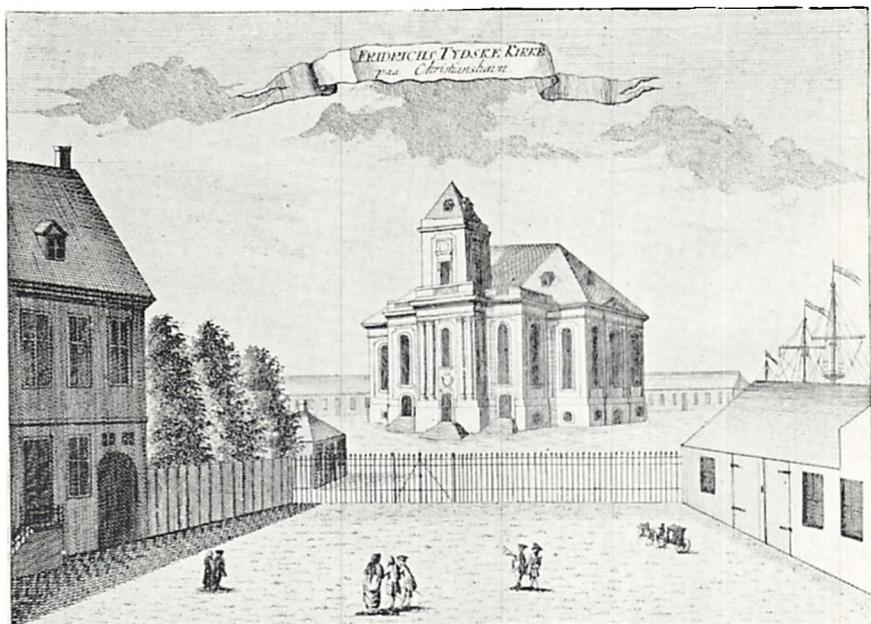
Aria. / Voll Ehrfurcht und voll Dankbegier / Erheben wir jetzt Herz und Hände, / HERR GOTT! HERR GOTT! DICH loben wir. / Du bist das A und O, der Anfang und das Ende. / Wir sind mit herzlichem Verlangen / Zu Deinem Vorhof eingegangen, / Dass Deine Huld sich zu uns wende.

Recitativ. / Ja! heilig ist dis Fest, und heilig diese Stäte, / Dis Hauss ist Gottes Hauss. / Kommt Christen! Betet an und schüttet im Gebete / Vor Ihm die frohen Herzen aus. / Weiht nun den Tempel ein, den Fricdrich euch erbauet, / Auf den des Höchsten Angesicht / Hinfort als Seine Wohnung schauet, / Und leistet die gelobte Plicht. / So oft wir künftighin vor diesem Altar treten / Belebe Heiligkeit und Glauben unser Beten, / Und unser Trost sey Gottes Wort. // Dann müsse Geist und Sinn sich Himmelan erheben, / Dann seufzt für Friederichs, für unsers Vaters Leben, / Und dankt Ihm diesen Ort. / Wünscht über Ihn und Seinen Thron: / GOTT sey des Königs Schild und Sein sehr grosser Lohn.

Duetto. / Heiligt euch! in diesen Thoren / Hat der HERR sein Heiligthum. / Sünder! öfnet Herz und Ohren! / Gebt der Gnade Raum und Ruhm! / Wählt das Heil, entflieht dem Grimme, / Folgt des Heilands Hirten-Stimme: / (Solo) Wer da glaubt, wird nicht verloren. / (Tutti) Gebt euch ihm zum Eigenthum!

Nu fulgte salmen »Liebster Jesu, wir sind hier«, prædiken og Te Deum laudamus på tysk. Efter kollekten og velsignelsen blev salmen »Nun, Gottlob! es ist vollbracht« sunget, og med udgangsbøn og fadervor sluttede denne første gudstjeneste. De to kirke-ældste og pastor Lorck, som havde modtaget de kongelige og led-saget dem til deres plads i kongestolen, fulgte dem nu til den ventende vogn, medens salmen »Nun danket alle Gott« blev spillet fra tårnet.

Fra kirkens indvielse stammer det meste af kirkens sølvtøj. For en betaling af 130 rdlr. har guldsmeden Sivert Torstensson leveret

FREDERIKS TYSKE KIRKE

Stik fra E. Pontoppidan: Den danske Atlas, II, s. 208 (Kbh. 1764)

KIRKENS SPIR

Opført 1768-69. Fotograf af Jette Bang

alterkalk og alterdisk, oblatæske, en ske til at fjerne urenheder fra altervinen og en kalk til hjemmeberettelser, alt sammen smedet af københavnsk prøvesølv. Det smukke dåbsfad, der bærer samme mestermærke, er skænket kirken af etatsråd J. F. Wewers enke, Anna Maria Wewer, født Köster. Også kanden til altervinen, ligeledes fra Torstenssons værksted, er en gave, efter våbnene, som indgår i udsmykningen, sandsynligvis skænket af J. L. Holstein, som blev kirkens første patron.

De ældste kunne den 31. marts 1760 indsende regnskabet over samtlige udgifter og indtægter indtil udgangen af 1759. Udgifterne ved kirkens opførelse og indretning, en ubetydelighed større end de samlede indtægter, beløb sig i alt til 75.787 rdlr. 5 mark.

Medens den danske og den tyske menighed ved vor Frelzers Kirke havde hver sin præst, var de fælles om den øvrige kirkelige betjening. Da den tyske menighed nu fik sin egen kirke, måtte kirkebetjeningen ved vor Frelzers Kirke holdes skadesløs for det tab, den derved ville komme til at lide. I oktober 1759 gav de to directurer Dumreicher og Casse en godtgørelse på 50 rdlr. til graveren K. Leth og 40 rdlr. til undergraveren C. Ibsen. Klokkeren C. S. Eller stillede større krav, da de havde tilkaldt ham til en ordning. Han erklærede, at han ville »tie stille« til 200 rdlr. een gang for alle eller 40 rdlr. årligt, så længe han levede. Det blev til 150 rdlr., hvormed han — naturligt nok — kunne erklære sig »i alle måder tilfreds og fornøjet«. Organisten L. H. Stolpenberg, der i 1757 havde ansøgt om organiststillingen ved den ny kirke, idet han henviste til, at han i 22 år havde spillet orgel ved den tyske menigheds gudstjenester uden løn, erklærede sig »ganske tilfreds« med en godtgørelse på 50 rdlr. Vanskeligst blev det derimod at nå til en ordning med kantoren Michael Juul. I efteråret 1757 havde J. W. F. Hager ansøgt om stillingerne som kantor, klokker og organist ved den nye kirke, og hans ansøgning var blevet anbefalet af J. L. Holstein. Som nævnt gjorde han sig fortjent ved bygningen af orgelværket. Kantoren ved Vor Frelzers Kirke var dog ikke til sinds at opgive de indtægter, han havde haft ved den tyske menighed. I en ansøgning til kongen gjorde han gældende, at han i 19 år havde betjent begge menighederne, og at han ikke kunne eksistere af sin løn, når de to menigheder separeredes. En kgl. resolution af 6. oktober 1759 gav ham da det

tilsagn, at han skulle oppebære kantorindtægterne fra begge kirker, så længe han levede. Dette var ikke efter Dumreichers og Casses ønske. I en forestilling til kongen af 22. september 1759 meddelte de, at de ikke kunne komme til nogen ordning med Juul, som havde afslået en godtgørelse een gang for alle, ligeledes en årlig ydelse, der svarede til hans indtægt fra den tyske menighed i årene 1757-58, og ligeledes halvdelen af kantoratets accidenser, når kirken havde fået sin egen kantor. De bad derfor om, at Juul måtte blive tilholdt at lede kirkesangen. Dette ville dog vanskeligt kunne gennemføres, da Juul tillige var kantor ved Vor Frelsers Kirke. Tilsagnet til Juul i kirkens privilegium måtte naturligvis fastholdes; men der åbnedes mulighed for en ordning med ham, og på det grundlag gav de ældste den 22. november Hager bestalling som klokker og kantor ad interim. Juul fastholdt sit krav og ønskede et årligt salær på 20-30 rdlr., så at han kunne betale en vikar. Til sidst, i slutningen af december 1759, gik han dog over for biskop Harboe, som var blevet indblandet i sagen, ind på at frafalde sit krav mod en godtgørelse een gang for alle på 100 rdlr.

Herefter kunne Hager ansættes som kantor. Den 19. maj 1760 fik Arent Meyer bestalling som organist, og som graver ansattes Christian Gutsvager, så at kirken havde sin egen betjening.

En ordning af de ansattes økonomiske forhold var nødvendig. Gutsvager ansøgte den 2. januar 1761 kirkens patron, greve Holstein, om et vist årligt salær, da menigheden var »meget lille«, næppe en sjettedel af menighederne ved andre københavnske kirker. Der blev derfor fastsat årgager, hvortil kom de usikre indtægter ved kirkelige handlinger m.v. I et brev til kirkeforstanderen den 27. juli 1761 fastsatte de ældste følgende lønninger: Pastor Lorck 300 rdlr., hvoraf han skulle sørge for altervin og alterbrød, samt 100 rdlr. i huslejegodtgørelse, kantor Hager 50 rdlr. og 30 rdlr. til husleje, organist Meyer 50 rdlr., graver Gutsvager 30 rdlr. og en bælgetræder 10 rdlr.

Besværlighederne med Vor Frelsers Kirke var ikke bragt helt ud af verden ved ordningen med den kirkelige betjening ved denne kirke. I september 1760 rejstes af forstanderen ved Vor Frelsers Kirke krav i forbindelse med begravelser ved Frederiks tyske Kirke. Konflikten, som er nærmere omtalt i afsnittet om

krypten og kirkegården, måtte løses ved en kgl. resolution af 16. januar 1761.

Nærmere bestemmelser blev truffet med hensyn til menighedens forhold. Præsten skulle således fortsat have tilsyn med fri- og fattigskolen og føre dens regnskab; men medens han hidtil havde måttet indsende regnskab hvert år til Sjællands biskop, skulle dette nu efter kgl. resolution af 15. februar 1760 ske til kirkens kollegium, d.v.s. patron og ældste.

Fattigvæsenet fik sin ordning den 31. marts 1760. Denne ordning, som omfatter 22 paragraffer, bestemte bl. a., at patron og ældste skulle vælge to ansete mænd af menigheden til som curatorer sammen med præsten at forestå menighedens fattigforsorg. Indtægterne hertil skulle tilvejebringes ved legater, mindre gaver, tavlepenge, indsamlinger i fattigbøssen ved skriftemål og vielser i kirken samt ved tre årlige kollekter. Den sidste hverdag i måneden måtte præst og curatorer samles i kirkens sakristi til opgørelse af månedens indtægt, og herefter skulle uddelingen ske i kirken, hvor de trængende var forsamlet. Indtægten fra de store kollekter skulle dog ikke indgå i månedsindtægterne, der uddeltes til de enkelte i beløb på 1-4 mark efter trang, men skulle anvendes til hjælp til husleje og brændsel. Af fri- og fattigskolens elever måtte 8 udtages til som »korelever« under kantorens ledelse at synge ved gudstjenester og kirkelige handlinger. Koreleverne skulle herfor have gratis tøj, som skulle betales af indtægten ved kollekten 1. søndag i advent. Årsregnskabet måtte hvert år forelægges kirkekollegiet til godkendelse. Til curatorer udnævntes den 2. april 1760 apoteker Mathias de Place og grosserer Frantz Hinrich Kreutzfeldt.

Ifølge privilegiet skulle de ældste vælges af menighedens »boefaste Lemmer«. Allerede i 1761 blev valg af ældste aktuelt, da J. H. Dumreicher døde den 12. april. Agent Peter Casse udformede herefter en valgordning, som med enkelte ændringer bestod indtil menighedens opløsning. Casse havde foreslået, at patronen skulle være til stede for at give valghandlingen »dens rette gang og lustre«. Den 18. juni 1760 fandt valget sted i kirken. Kirkens patron, geheimeråd, grev Holstein forestillede forsamlingen af menighedens valgberettigede medlemmer, der sad i kirkestolene på gulvet, de tre kandidater, apoteker M. de Place, gros-

serer F. H. Kreutzfeldt og grosserer C. W. Wewer. Patronen, Casse og pastor Lorck sad ved et bord, som var stillet frem på korforhøjningen foran alteret. Herefter lagde alle de tilstedeværende deres valgsedler på dette bord. Stemmerne blev talt op, og de Place, som fik flertallet af stemmer, blev herefter gratuleret til sit embede af patronen. Valghandlingen sluttedes med bøn og velsignelse ved pastor Lorck. I stedet for de Place udnævntes den 4. juli sæbebesyder Hans Hinrich Hansen til curator.

Kongen havde allerede 28. marts 1749 tilladt og ved privilegiet i 1759 givet fornyet tilladelse til, at den tysktalende del af garnisonen på Christianshavn ved præsteskitte ved Garnisonskirken måtte knyttes til Frederiks tyske Kirke. Dette skete også i 1762, da den tyske sognepræst ved Den Herre Zebaoths Kirke, d.v.s. Garnisonskirken, A. L. Giese var død.

Ved siden af formiddagsgudstjenesten søn- og helligdage kl. 10 ønskede man også en eftermiddagsgudstjeneste. Herom forhandlede der i efteråret 1761. Man besluttede, at gudstjenesten skulle holdes kl. 2 om eftermiddagen, og at begyndelsen hermed skulle gøres 1. søndag i advent 1762. Prædikenen skulle efter Lorcks tilbud ved eftermiddagsgudstjenesterne holdes af en eller flere dygtige studenter.

Menigheds- og gudstjenestelivet var således blevet reguleret ved Frederiks tyske Kirke. Kirkebygningen kunne anvendes, men var endnu ikke færdig efter planerne. Endnu manglede den øverste del af tårnet og spiret, og ligeledes manglede der boliger til kirkebetjeningen.

I marts 1761 indsendte de ældste Dumreicher og Casse til patronen et overslag over udgifterne til fuldførelse af kirkebygningen og opførelse af bygninger til præsten, skolen m.v. og ansøgte hertil om den runde sum af 50.000 rdlr. Tårnets tredie etage med klokker og urværk var anslået til 18.038 rdlr., det øverste tårn og spir til 19.929 rdlr., præsteboligen til 6.000 rdlr. og en bygning med skolelokaler og forskellige tjenesteboliger til 3.000 rdlr. Alleerede den 8. maj 1761 kom den kgl. resolution, som med henvisning til kirkens gæld og behovet for en anelig sum til fuldførelsen af bygningen gav endnu et stærkt vidnesbyrd om Kong Frederik V.s interesse for kirken. »Saa give Vi dig, som Patron for bemelte Kirke, herved allernaadigst tilkiende, at Vi af sær Kongelig Gav-

mildhed allernaadigst ville have skiænket 50.000 Rixdaler til bemelte Kirkes fuldkomne Istandsættelse«. Med rette bar denne kirke Kong Frederiks navn, og det må beklages, at man fandt det nødvendigt at ændre dens navn, da den i 1901 blev dansk sognekirke.

Der var glæde, da greve Holstein ved ældstevalget den 18. juni 1761 kunne give menigheden meddelelse om den kgl. gave, der skulle udbetales over 10 år. Endnu samme år ansøgte om toldfrihed for materialer. I begyndelsen af 1762 overvejede man at købe den Reventlowske gård i Strandgade (nr. 6), som var til salg for 12.000 rdlr. Handelen blev dog ikke til noget, skønt bygningerne havde kunnet give plads både til præstebolig og boliger for den øvrige kirkebetjening som til skolen. Sæbesyder Peter Fenger overtog i 1762 gården, og i stedet opførtes i de følgende år en præstebolig i Kongensgade, på et hjørne af kirkens grund. Huset, som havde plads til præstebolig, bolig for en kapellan og en præsteenke, kostede ikke mindre end 10.775 rdlr.

Opførelsen af den resterende del af tårnet over vægtergangen skete under hofbygmester Anthon's tilsyn. Smedejernsgitteret på vægtergangen, som på hver side har de kongelige initialer med krone over, er udført af smedemester Niels Lange. Billedhuggerarbejdet er udført af Carl Frederik Stanley, en søn af S. C. Stanley, lige hjemkommet fra et flerårigt studieophold i Paris og Rom. I årene 1768-69 rejstes det smukke, nyklassiske spir efter tegning af hofbygmester Anthon. Arbejdet afsluttedes med, at en kobberkugle og en kobberfane, udført af Isaac Adrian, blev opsat på spiret 30. juni 1769. I tårnknoppen blev indlagt et dokument med oplysninger om arbejds udførelse og ønske for dets fremtid: »Guds mægtige beskyttelse bevare og opholde til en fjern fremtid det, som Hans milde hånd har givet«. Da fanen var opsat, holdt snedkersvend Johann Vollmeister efter gammel håndværkskik under fanen på egne og de øvrige svendes vegne en versificeret takketale og udbragte en række skåler for kongen, dronningen, kronprinsen og det kongelige hus, kirkens patron, grev Bernstorff, og øvrige medlemmer af kongens råd, kirkens ældste, præst og menighed, bygmesteren, mestrene og svendene. Vi anfører blot nogle enkelte vers af takketalen:

Hier steht zu seines Stifters Ruhm
Der Friedrichs Kirchen Thurm!
Schüzz' ferner Gott, dies Heiligthum
für Unfall, Brand und Sturm.

Hier war ein öder, leerer Ort
Nur wenig Jahr zuvor.
Wir sahen es — Friedrich sprach ein Wort,
Da stieg die Kirch empor.

Wie glorreich folget Christian
Dem grossen Vater nach!
Wie herrlich has Er das gethan,
Was Friedrich uns versprach!

Da steht durch Seine Gnad und Gunst
(Wir segnen Ihn dafür)
Der Kirchenturm, ein Werk der Kunst,
Zu Kopenhagens Zier.

At der virkelig er blevet skålet ved denne lejlighed ses af regnskabet, som har følgende post: 18 potter rødvin, 6 potter rhinskvind, 24 bouteiller og 24 halvpægleglas. Der blev også musiceret ved »7 Hauboister af Artillerikorpsset«.

Kirkens tre klokker, der er af forskellig størrelse, men har samme udsmykning og indskrifter, blev støbt i 1770 af den tysk fødte hofklokkestøber Michael Carl Troschell. Omkring klokkehalsen står følgende indskrift: Soli Deo Gloria. Me fecit Michael Carl Troschell Koeniglicher Bestalter Hoff Glohengieser. På klokkelegemets ene side er der en indskrift, som fortæller, at klokken er støbt for Frederik den Femtes gaver og under Christian den Syvendes regering i året 1770 i København Frederiks Kirken til nytte og ære. På den anden side står følgende indskrift: »Ps. 150 V. 1 Lobet dem Herren in seinem Heiligthum Lobet ihm in der Veste seiner Macht«.

Også tårnuret er fra denne tid og bærer i jernrammen signaturen: »H:A: Mathisen Copenhagen 1770«, men tillige en tilføjelse om, at det er forbedret og bragt i gang »af M. P. Bech, Christianshavn Ao. 1771«.

1. søndag i advent 1770 blev tårnet indviet ved en festgudstjeneste, hvor klokkerne første gang blev taget i anvendelse. Ka-

pelmester Scheibe ledede musikken i kirken, og stadsmusikant Kirchhof fik betaling, fordi der 4 gange blev blæst med basuner og trompeter fra tårnet. Der blev også sunget fra tårnet af skoleelever fra Frederiks tyske skole.

Også i 1770'erne fandt der noget byggeri sted, nemlig af de to porthuse, som flankerer indgangen til kirkepladsen, til venstre for indgangen graverboligen (nu præstebolig) og til højre for indgangen sprøjtehuset (nu graverbolig), ligesom der blev opført et stakit omkring kirkegården.

Vi har nu opholdt os forholdsvis meget ved begivenhederne omkring opførelsen af den kirkebygning, som blev taget i brug for 200 år siden. I det følgende skal der trækkes nogle linier og fremdrages spredte træk fra det tyske menighedsliv, der igennem 127 år havde sit hjemsted her.

Indtil sin død i 1785 var Josias Lorck præst ved kirken, og efter præsteboligens opførelse boede han med sin familie i kirkens umiddelbare nærhed. Den 18. november 1770 mistede han sin hustru Dorothea Maria f. Kreber, der døde af en brystsygdom. Familiens læge var den tysk fødte, kendte kgl. livlæge J. J. von Berger, der var knyttet til menigheden. Året efter blev Lorck i St. Petri Kirke viet til sin anden hustru Sophie Amalie Müller, der var født i Slesvig. Da de i 1772 fik en datter, skænkede de den 18. juli kirken en sølvdåbskande, der stadig anvendes. Kanden er et ældre arbejde fra 1718, der bærer den københavnske guldsmed M. G. Kirchhofs mestermærke og den første ejers initialer. I gavebrevet til kirkens ældste, underskrevet af begge ægtefællerne, overdrages kanden som et vidnesbyrd om deres taknemlighed mod Gud for hans velgerninger og om deres kærlighed til kirken. Lorck anvendte selv dåbskanden for første gang ved datterens dåb den 19. juli 1772.

Efter kirkens første patron, lensgreve Joh. Ludvig Holsteins død i januar 1763, overtoges patronatet af statsminister, greve J. H. E. Bernstorff, som havde støttet menigheden i dens ønske om at få en egen kirke. Bernstorff, der som statsmand gjorde sig højt fortjent af landet, selv om han aldrig nationalt følte sig som dansk, blev i 1770 styrtet af Struensee og levede herefter mest på sine tyske godser. Han døde 1772 i Hamborg. Fra 1772 og til sin død i 1785 var Otto Thott kirkens patron. Også han var i 1770 blevet

afsat af Struensee, men vendte efter Struensees fald tilbage til stats-tjenesten, hvor han især fik med den økonomiske styrelse at gøre. Et ry langt ud over landets grænser vandt han som bogsamler. En stor del af hans bogsamling solgtes til Det kgl. Bibliotek, som han ved testamente havde skænket sin store samling af manuskripter og inkunabler. Hans interesse for skolevæsen kom også den tyske skole på Christianshavn til gode, idet han testamente-rede den 1.000 rdlr. De ældste ved kirken var efter Dumreichers død 1761 agent og rådmand Peter Casse og apoteker Mathias de Place. Efter Casses død i 1782 valgtes som hans efterfølger den højt ansete forretningsmand, grosserer J. L. Zinn, som i 1757 var kommet til Danmark efter tilskyndelse af etatsråd J. F. Wewer.

Josias Lorck var som nævnt påvirket af pietismen. I ham havde menigheden en dygtig og afholdt præst. Nogen prædikensamling foreligger der ikke fra hans hånd. Derimod har han udgivet den begravelsestale, han holdt den 27. juni 1764 på Sorgenfri over fyrstinden af Ostfriesland, Sophia Carolina, født markgrevinde af Brandenburg-Culmbach, en lang og noget svulstig tale, som dog næppe giver noget indtryk af hans forkyndelse. Lorck har evnet at samle en stor menighed om sine prædikener. Det kan bl. a. ses af kommuniionsprotokollerne. I 1760 havde han 806 altergæster, 1761: 988, 1762: 939 og 1763: 1064. Stigningen i antallet af altergæster faldt udelukkende på højmesserne. Antallet af altergæster, der i 1773 endnu var på 1.000, dalede vel noget i de følgende år, dog ikke meget. Kun i årene 1782 og 1784 var der under 900 altergæster om året. Vi kan ikke gå nærmere ind på den kreds af mennesker, der samledes om hans prædikestol, mennesker af alle samfundslag, fra hoffet til christianhavnske arbejdere. Blot en enkelt, som i en kortere tid har haft sin gang i kirken, skal nævnes. 1764-65 opholdt Lorcks søstersøn, den senere berømte tyske digter Matthias Claudius, sig i København, hvor han utvivlsomt ved Lorcks formidling havde en stilling som sekretær. Claudius er forfatter til to af de skønneste salmer i vor salmebog, aftensalmen »Sig månen langsomt hæver« og høstsalmen »Vi pløjed og vi så'de«, gengivet på dansk af Carsten Hauch og Jacob Knudsen.

Ved siden af de omtalte festgudstjenester i 1759 og 1770 var der flere andre. I kirkens arkiv opbevares således programmerne for kirkemusikken ved to lejligheder, den 16. oktober 1760 jubel-

festen for enevældens 100 års jubilæum og den 28. juni 1763 en takkegudstjeneste for freden, der bl. a. fejredes ved en kantate.

Skolen havde fortsat Lorcks interesse. Som præst havde han tilsyn med fri- og fattigskolen og førte dens regnskab. Skolen havde et forholdsvis stort antal elever. Ifølge Erik Pontoppidans oplysninger var i 1764 den største af de 9 kirkeskoler i København den i Frue Sogn med ca. 150 elever; men den tyske skole på Christianshavn havde ikke mindre end 100 elever, dobbelt så mange som St. Petri Kirkes skole. Undervisningen skete ved en gift skoleholder, først Friedrich Petersen, siden Brodersen og Christian Hansen. Lorcks sociale interesse fandt udtryk i forbindelse med denne skole, idet han fra 13. oktober 1762 fik indført en skolebespisning. Hver dag fik 50 af børnene et måltid varm mad. Udgifterne hertil var ca. 300 rdlr. om året, som Lorcks venner inden for og uden for menigheden ydede hertil. En »vis grevinde« gav yderligere 100 rdlr. årligt, som Lorck anvendte dels til bespisningen og dels til indkøb af tøj til de fattigste blandt børnene. Skoleholderen og hustru forestod bespisningen mod fri kost, medens Lorck selv tog sig af regnskabet. I 1769 adskiltes skolen fra kirkens fattigvæsen. Efter den tid aflagde Lorck ikke regnskab for skolen, så meget mere som de frivillige gaver i de senere år ikke kunne dække udgifterne. Efter Lorcks død blev det opgjort, at skolen skyldte Lorck 202 rdlr., et beløb, som enken dog gav afkald på. Skolen havde længe ingen kapital. Først i begyndelsen af 1780'erne fik den et lille legat på 50 rdlr., som var testamenteret den af Joh. Dan. Curth. Dette fulgtes i efteråret 1785 — efter Lorcks død — af patronen Otto Thotts testamentariske gave på 1.000 rdlr.

Lorcks sociale interesse viste sig ikke blot ved indførelsen af skolebespisningen i Frederiks fattige Skole, men også ved det opfostringshus for piger, som han forestod. Stiftelsen fik sin egen bygning i Prinsensgade på Christianshavn. Over porten til huset, der nu udgør en del af Kofoeds Skole (Prinsessegade 7), vidner en tavle med inskription endnu om dette sociale initiativ i det 18. århundrede.

Math.18v.5 / Wer ein Kind aufnimmt in meinem Namen / der nimmt mich auf.
/ In dieser Absicht / ward dieses Haus / einer Anstalt / zur Unterhaltung und Erziehung / armer Mädgens / von den Stifterinnen derselben gewidmet / in dem Jubeljahr / 1760.

Baggrunden for oprettelsen af stiftelsen var det netop oprettede opfostringshus for drenge, der havde fået sin fundats den 29. juni 1753. Det var kammerherreinde Louise von Plessen, som fik tanken om et tilsvarende opfostringshus for piger og i begyndelsen af 1755 bad pastor Lorck om at udforme en plan hertil. Louise von Plessen, som var datter af gesandt, senere statsminister Christian August von Berckentin, var i 1744 blevet gift med kammerherre Christian Siegfried von Plessen, der senere blev amtmand. Hun mistede sin ægtefælle i foråret 1755. Allerede før sit ægteskab havde hun fået tilknytning til det danske hof, idet hun var hofdame hos dronning Sophie Magdalene. Da Lorck forelagde hende planen til stiftelsen, tilskyndede hun ham til selv at sætte den i værk, idet hun lovede at støtte foretagendet økonomisk. I 1755 begyndte Lorck da anstalten med 25 piger i et dertil lejet hus. I 1760 opførtes det massive hus i Prinsensgade dels ved en betydelig gave fra kongehuset, dels ved et lån, og den 29. december flyttede pigerne, der nu talte 70, over i den nye bygning. Antallet af piger i opfostringshuset steg i de følgende år. 1763 var der 103, 1764: 109 og 1774: 120. Nogen egenkapital havde stiftelsen ikke; men udgifterne afholdtes af en kreds af damer, for en stor del fra hoffet, som hver påtog sig at betale for en eller flere piger. For hver pige betaltes 25 rdlr. om året, og blandt velgørerne var der nogle, som påtog sig underholdet for 10-12 pigebørn. Louise von Plessen, der var stiftelsens direktrice, betalte således for 10. Af de herved indkomne midler skulle ikke blot huset forrentes, lærerne og tyendet lønnes, men også pigernes kost, tøj m.v. betales. Enkelte af pigerne, som selv havde midler, måtte betale for sig selv.

Lorck har i Hofmans Samlinger (Kbh. 1765) skildret stiftelsens indretninger og skriver bl. a.:

Formålet med denne stiftelse er ikke blot at forsørge og pleje fattige pigebørn i deres barndom, men at oplære dem til fremtidige, brugbare tjenestepiger, hvorfor de ikke blot bliver undervist i læsning, kristendom, skrivning og regning, men også i forskellige håndens arbejder, der her er hovedsagen, som strikning, syning, spinden både af linned og uld, og de større må på skift give en hånd med ved bagning, i køkkenet, ved vask og andre huslige arbejder. Nogle, som har svage lemmer, bliver nu undervist i illuminationering for foreløbig at hjælpe til med arbejdet på den Flora Danica, der udkommer under hr. professor Oeders opsyn. Børnene må strikke deres egne strømper, sy deres eget linned-

tøj og klæder, spinde til husets brug og i den øvrige tid mod betaling strikke, spinde og sy for andre. Med hensyn til kosten må jeg tilføje, at børnene om midt-dagen får god, sund, varm mad, men om morgenen og om aftenen smørrebrød, alt på husets regning. Foruden deres daglige tøj og det nødvendige linned, hvoraf de af hver sort har 8 stykker, får de endvidere en særlig, smukkere søndagsklædning. Jeg har i alle dele opsynet, og gennem mine hænder går samtlige indtægter og udgifter, hvorover jeg ved årets udgang indgiver regnskab til fru direkticen.

Pigerne blev i stiftelsen indtil 16-17 års alderen, og de fik, når de forlod den, et anstændigt udstyr.

I huset boede foruden pigebørnene plejefaderen og plejemoderen, der forestod den daglige husholdning og havde opsyn med pigerne, og som underviste henholdsvis i læsning og kristendom og i strikning, endvidere lærerinderne i syning og spinden samt tyendet. De øvrige lærerkræfter boede uden for huset.

Det kan være rimeligt at gå lidt nærmere ind på undervisningen i illuminering, d.v.s. kolorering af tavler i bogværker. Den professor Georg Oeder, som Lorck omtaler, var botaniker og stammede fra Bayern. Også han var kommet til Danmark ved J. H. E. Bernstorffs formidling, og hans ankomst gav anledning til en del uro, et udslag af en voksende dansk uvilje mod de mange udenlandske, især tyske akademikere, der kom til landet og besatte de gode stillinger. Oeder, der i 1754 blev leder af en botanisk have og fik professortitel, fik idéen til et botanisk pragtværk »Flora Danica«. I årene 1761-70 fik han udgivet 9 hefter med 600 håndkolorerede tavler, der især for de ældstes vedkommende er overordentligt smukke. Oeder, der havde nogen grund til utilfredshed, sluttede sig til Struensee, som udnævnte ham til finansdeputeret. Efter Struensees fald ønskede regeringen ham fjernet fra København, og i 1773 fik han ansættelse i Oldenburg. Til illumineringen af det botaniske værk havde han engageret Johanne Amalia Seitzberg, f. Riedlinger, som var indkaldt fra Tyskland af professor Regenfuss for at illustrere et værk om konkylier, der ikke blev til noget. Hun forpligtede sig til egenhændigt at kolorere eksemplarerne til det danske og til udenlandske hoffer, at have opsyn med de øvrige illuminister og endvidere at undervise et antal af 12 unge piger på den Lorckiske stiftelse i kunsten. Dette gjorde hun indtil sin død i 1772, hvorefter undervisningen fortsattes af hendes bedste elev, Anna Maria Olsen, en forpagter-

datter fra Sjælland, som havde fået sin opdragelse i stiftelsen. Det er interessant, at stiftelsen har været impliceret i arbejdet på dette pragtværk, højt anset både af samtid og eftertid.

Louise von Plessen var i 1766 blevet overhofmesterinde for den unge dronning Caroline Mathilde, hvem hun søgte at værne mod kongens rå omgangskreds. Vandt hun end dronningens hengivenhed, måtte hun til gengæld føle Christian VII.s had, og efter kronprinsens fødsel i 1768 blev hun fjernet fra hoffet, siden endog udvist af landet. Herefter levede hun i Celle indtil sin død i 1799.

Rystelserne ved hoffet i disse år kom til at skade stiftelsen, der mistede flere af sine velgørere. Lorck fortsatte dog så længe som muligt; men i 1783 måtte stiftelsen ophæves og huset sælges ved auktion. Lorcks efterfølger som præst ved kirken skrev i 1787 i forbindelse med en sag vedrørende fri- og fattigskolen: »Men jeg har for mig min forgængers, salig hr. pastor Lorcks advarende eksempel, da han ved det af ham oprettede pigeopfostringshus til sin og det almenes skade erfarede, hvor ubestandige sådanne hjælpemidler er.«

Ved opfostringshuset blev Lorck kendt uden for den tyske menighed; men det var dog hans litterære virksomhed og hans bibelsamling, der ganske særligt gjorde hans navn kendt både i ind- og i udland.

Ved siden af sin præstegerning fandt Lorck tid til et ret omfattende forfatterskab, væsentlig af kirke- og lærdomshistorisk art. Efter de opbyggelige småskrifter for skolen, af hvilke den sidste udkom i 1757, har han kun udgivet een prædiken, den omtalte begravelsestale fra 1764.

Omtalt er hans »Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den Kgl. Dänischen Reichen und Ländern« (1756-62), et værk, der skønt noget unøjagtigt i enkeltheder stadig har interesse, ikke mindst ved dets meddelelser om de kirkelige forhold i hertugdømmerne og om den danske missionsvirksomhed i kolonierne, et vidnesbyrd om Lorcks pietistiske orientering.

Lorck var allerede som præst ved Vor Frelsers Kirke medarbejder ved Büschings tidsskrift »Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den Kgl. Dänischen Reichen und Ländern (I-III, 1754-57), som han efter Büschings bortrejse selv videreførte med »Fortgesetzte Nachrichten etc.« (I-IV, 1758-68),

og endvidere udgav han selv »Dänisches Journal« (I-II, 1767-70). Et planlagt værk om danske lærde med portrætter blev ikke til noget; men med de nævnte arbejder har Lorck gjort en vigtig indsats for at udbrede kendskabet til dansk kultur.

Lorck var en udpræget samlernatur, og den samling af bibeludgaver og bibeloversættelser, som han lagde grunden til i 1753 og udvidede i en menneskealder, har mere end noget andet gjort ham kendt. Det var en interesse, han delte med sin ven, den lærde præst ved St. Petri Kirke Eberhard David Hauber. Lorck havde bibelsamlingen, der til sidst nåede op på ca. 5.100 numre, sammen med sit øvrige bibliotek i den fløj af præstegården, som var beregnet til enkebolig. Bibelsamlingen ansås for en af Københavns seværdigheder og var i den boginteresserede samtid så berømt, at bibliofilen, hertug Carl Eugen af Wüttemberg i vinteren 1783-84 rejste til København for personligt at forhandle med Lorck om købet af den. Det endte med, at Lorck afstod samlingen til hertugen for 8.000 rdlr. samt en årlig pension på 100 rdlr. til ham eller hans enke, så længe hertugen levede, og samlingen førtes således ud af landet og har siden fået sin plads i det offentlige bibliotek i Stuttgart. I værket »Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläutert« (I-II, 1779-83) har Lorck ikke blot givet meddelelser om samlingens tilblivelse, men også søgt at give en historisk-kritisk oversigt over bibeludgaver og bibeloversættelser, der af en samtidig karakteriseres som »det mest brugbare, der i dette fag er præsteret«. Selv havde Lorck påbegyndt udarbejdelsen af en beskrivende katalog over samlingen, som først fuldendtes af svigersønnen, professor Adler, et monumentalt arbejde, der udkom i Altona i 1787.

Ved siden af bibelsamlingen havde Lorck et betydeligt bibliotek, over 20.000 bind, der blev solgt ved auktion efter hans død. Desuden havde han en stor samling af kobberstik, over 4000 numre. Det er derfor meget besynderligt, at man forgæves leder efter et kobberstik af ham selv. Han frem for nogen burde have været afbildet i denne bog.

Lorck døde den 8. februar 1785 og blev bisat i kirkens krypt den 15. februar. Ligtalen i Frederikskirken holdtes af stiftsprovsten J. C. Schönheyder, der få år efter blev biskop i Trondhjem. Talen, som blev trykt og fylder 29 tættrykte sider, har som ud-

gangspunkt Matt. 4,1ff og som tema: De kristnes sejr over fristelserne ved deres forlørsers sejr, og den er en hyldest til Lorck som menneske og som præst:

Men den sande berømmelse, at han i sin opvækst, på hvert alderstrin, i sit embede og i dets forretninger er blevet et Guds værk og et eksempel på velsignelsen ovenfra; denne berømmelse skal stå over hans grav. Ganske egentligt uddannet og ført til præsteembedet gennem sin ungdoms studier blev han også så tidligt, som loven tillader det, kaldet til evangeliets offentlige forkyndelse. Allerede i sin fyrige ungdom, efter alvoren i sit religiøse sindelag en mand, vandt hans frie, ukunstlede gaver til at tale ham en talrig tilhørerskare, der i hans prædikener fandt belæring, sjælens løftelse, bevægelse og opmuntring til dyd. Hans dygtighed og uførtroendhed i tjenesten i sit embede udmærkede sig især deri, at han selv gennem mange år har holdt både for- og eftermiddagsprædikenerne i denne kirke. Behagelig og tillidvækkende var hans omgang ikke mindre som lærer og sjælesørger end som ven og livsfælle. Således har han i 39 år, som han har fuldendt i sit offentlige embede, været kendt af adskillige ædle og fortræffelige mennesker, hvis venskab han har erhvervet sig på en sådan måde, at de nu er kommet ham i møde i de evige boliger. Således, min dyrebare venner! kendte vi ham . . .

I bønnen, hvormed Schönheyder sluttede sin tale, bad han bl. a.:

Styr du selv valget og udnævnelsen af en sådan lærer, der er dygtig til dette kald, der er tro i din tjeneste, der er velsignet af frugter af sit arbejde blandt os.

Lorcks efterfølger blev Jacob Georg Christian Adler, der fik sin udnævnelse den 20. april 1785. Han var endnu en ret ung mand, kun 28 år gammel, men havde allerede vundet sig et navn i den akademiske verden.

Adler var præstesøn fra Slesvig, født 1756 i Arnæs. Han havde fået sin første undervisning af faderen og forskellige huslærere, gik derefter på gymnasium i Altona og kom 1775 til universitetet i Kiel, hvor han studerede teologi, men tillige kastede sig over studiet af østerlandske sprog. Sine orientalske studier fortsatte han ved universitetet i Bützow og Rostock. I 1779 kom han til København, hvor han fik en formående velynder i Ove Høegh Guldberg. Her studerede han de kufiske (gammelarabiske) håndskrifter på Det kgl. Bibliotek og udgav i 1780 en latinsk beskrivelse af dem. Tidligere havde han fået udgivet et par studier over emner fra den rabinsk-talmudiske litteratur. På Guldbergs anbe-

faling fik han et kgl. rejselegat, der satte ham i stand til i årene 1780-82 i Tyskland, Østrig, Italien, Frankrig og Holland at studere græske og orientalske bibelhåndskrifter, idet han i lighed med adskillige af samtidens lærde var interesseret i en historisk-kritisk undersøgelse af bibelteksten. Især fik opholdet i Rom, der strakte sig over 15 måneder, stor betydning for ham. Ikke alene fik han adgang til mange vigtige håndskrifter; men han fik forbindelse med og hjælp af flere berømte lærde. I Rom kom han også i forbindelse med adskillige arabere, hvorved han fik betydelig indsigt i levende arabisk sprog. Under sit ophold i Rom udgav han en latinsk beskrivelse af Borgias gammelarabiske møntkabinet og en fremstilling af drusernes historie efter et arabisk manuskript, et værk, som 10 år senere fulgtes af et andet bind, og efter endt rejse udgav han en »Kurze Uebersicht seiner biblisch-kritischen Reise nach Rom« (Altona 1783), hvori han skildrede de biblioteker, han havde besøgt, og beskrev et stort antal håndskrifter, fortrinsvis sådanne, som indeholdt syriske bibeloversættelser.

Efter sin hjemkomst blev Adler i 1783 professor i syrisk sprog ved universitetet i København, og han beskæftigede sig nu med en sammenligning af de syriske bibeloversættelser med de græske og hebraiske tekster. Et resultat heraf var en bog i 1784, hvortil kom nogle artikler. Også et par prædikener af ham blev trykt i Münters »Predigten über die gewöhnlichen Sonntagevangelien« VII (1784).

Ved sin ansættelse i 1783 havde han fået bevilget en understøttelse på 500 rdlr. årligt i 5 år. Denne faldt bort, da han fik udnævnelse til Frederiks tyske Kirke; men i stedet bevilgedes der ham ved kgl. reskript af 15. juni 1785 en årlig understøttelse på 200 rdlr. i 6 år.

Det var således en lærd mand, der kom til kirken som præst; men med ham kom tillige en ny forkyndelse, fjernt fra den åndelige bevægelse, som havde været grundlaget for Lorcks virke.

Der var sket et tidsskifte. Et nyt, optimistisk menneskesyn havde banet sig vej, en tro på menneskets iboende evner, på den menneskelige fornuft, at man ad fornuftens og den etiske bevidstheds vej kunne nå til en »naturlig religion«, hvis væsentlige indhold var en forsyns- og udødelighedstro og et krav om etisk handling, »dyd«, som gav sig udtryk i arbejde for almenvellet. Dertil kom

den nye historisk-kritiske videnskab, som satte spørgsmålstegn ved det overleverede, også ved det kirkeligt og bibelsk overleverede. Hos nogle fremkaldte alt dette en radikal indstilling med forkastelse af kirke og kristendom. De, som ikke ville opgive kristendommen, blev tvunget ind i en forsvarsstilling og til at gennemtænke det kristne budskab på ny. Der var ganske vist konservative, som helt afviste de moderne tanker, og som ikke ville indlade sig i en samtale med tiden. Andre og de fleste forsøgte imidlertid dette. Nogle hævdede, at den åbenbarede religion stod over fornuften uden dog at stride imod den, nogle ville vise den »yndige« overensstemmelse mellem den »naturlige« og den »åbenbarede« religion, medens igen andre gik videre i tilpasningen til tiden både i forkynselsens og i gudstjenestens form, nogle endog så vidt, at deres kristendom egentlig blot blev til en almindelig morallære.

Adler var vokset op med denne åndelige brydning, og hans virke både som videnskabsmand, som præst ved Frederiks tyske Kirke og siden som generalsuperintendent i Slesvig-Holsten må ses på baggrund af ønsket om at få tiden i tale. Hans prædikener er omend ikke dogmefri dog udogmatiske og lægger vægt på den moralske appel. Dette mærkes allerede klart i hans tiltrædelsesprædiken i kirken Kristi Himmelfartsdag 1785.

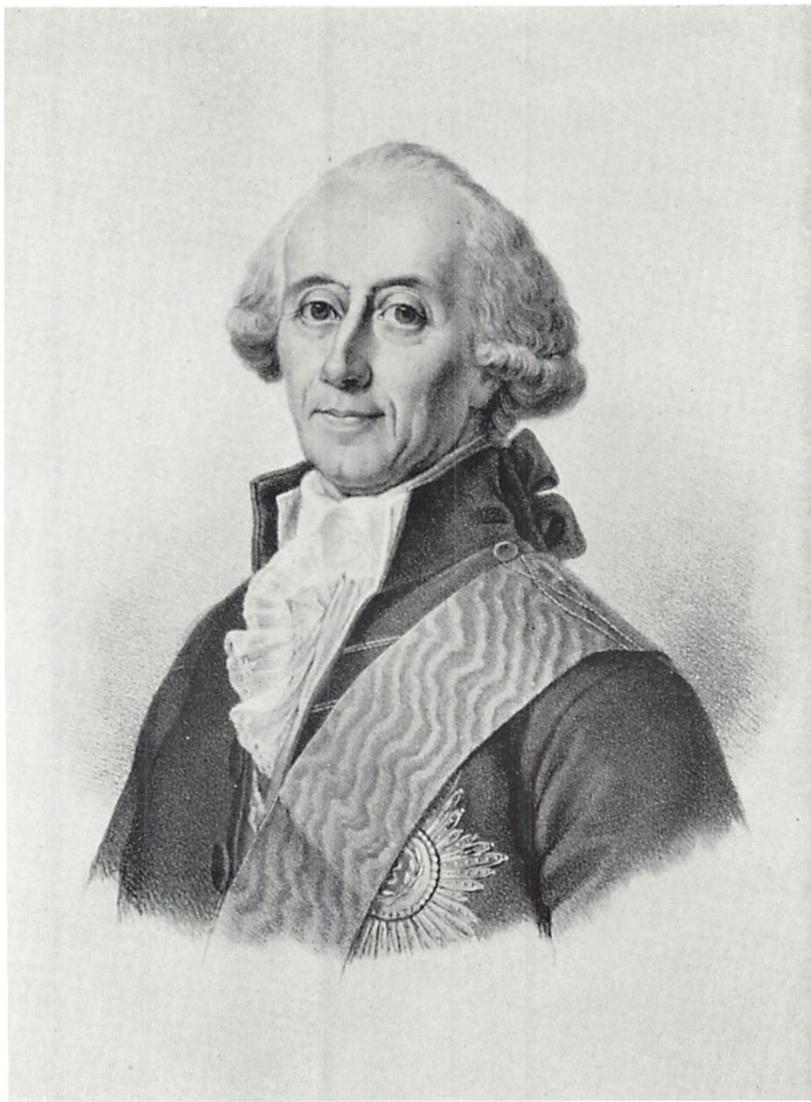
En Mængde Følelser gjennemtrænge min Siel, mine elskede Tilhørere, naar jeg overtænker det Embedes Vigtighed, som jeg har paataget mig, og de aldeles uventede Omstændigheder, som have ført mig dertil. Med en Slags Forundring seer jeg mig i Dag paa dette Sted; da jeg, som, af mange Aarsager, troede mig bestemt til et ganske andet Slags Forretninger, paa eengang blev bragt ud af den liden Kreds, hvor jeg arbejdede, paa en meget rummeligere Mark; da saa vigtige Forretninger ere blevne mig, som et ungt Menneske betroede, og saa stærke Understøttelser ere mig skiænkede.

Adler prædikede over teksterne Ap.G.1,1-11 og Matt.28,19-20 og det gav ham anledning til at give menigheden sin opfattelse til kende af præsternes opgave. De er hverken præster i gammeltestamentlig forstand eller apostle, hverken sædernes dommere eller samvittighedens beherskere.

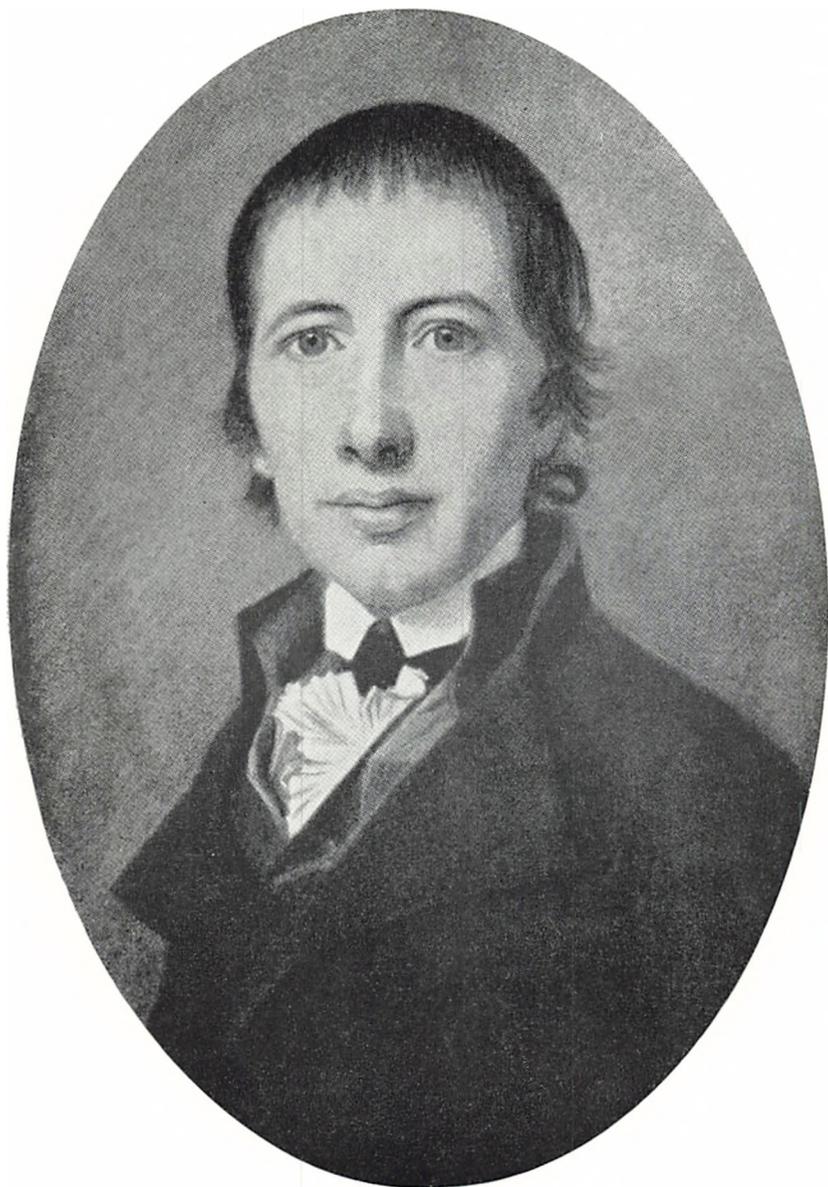
De ere svage Redskaber i Guds Haand, som, ved milde Advarsler og hjerterlige Formaninger, skulle bringe deres Medmennesker til Jesu Kundskab og til Dyd, og som ellers slet ikke have andet forud for dem, end dette, at der paaligger dem højere Pligter, og kræves et strængere Regnskab af dem . . .

Professor JACOB GEORG CHRISTIAN ADLER
Sognepræst 1785–93. Stik efter tegning af P. Ipsen

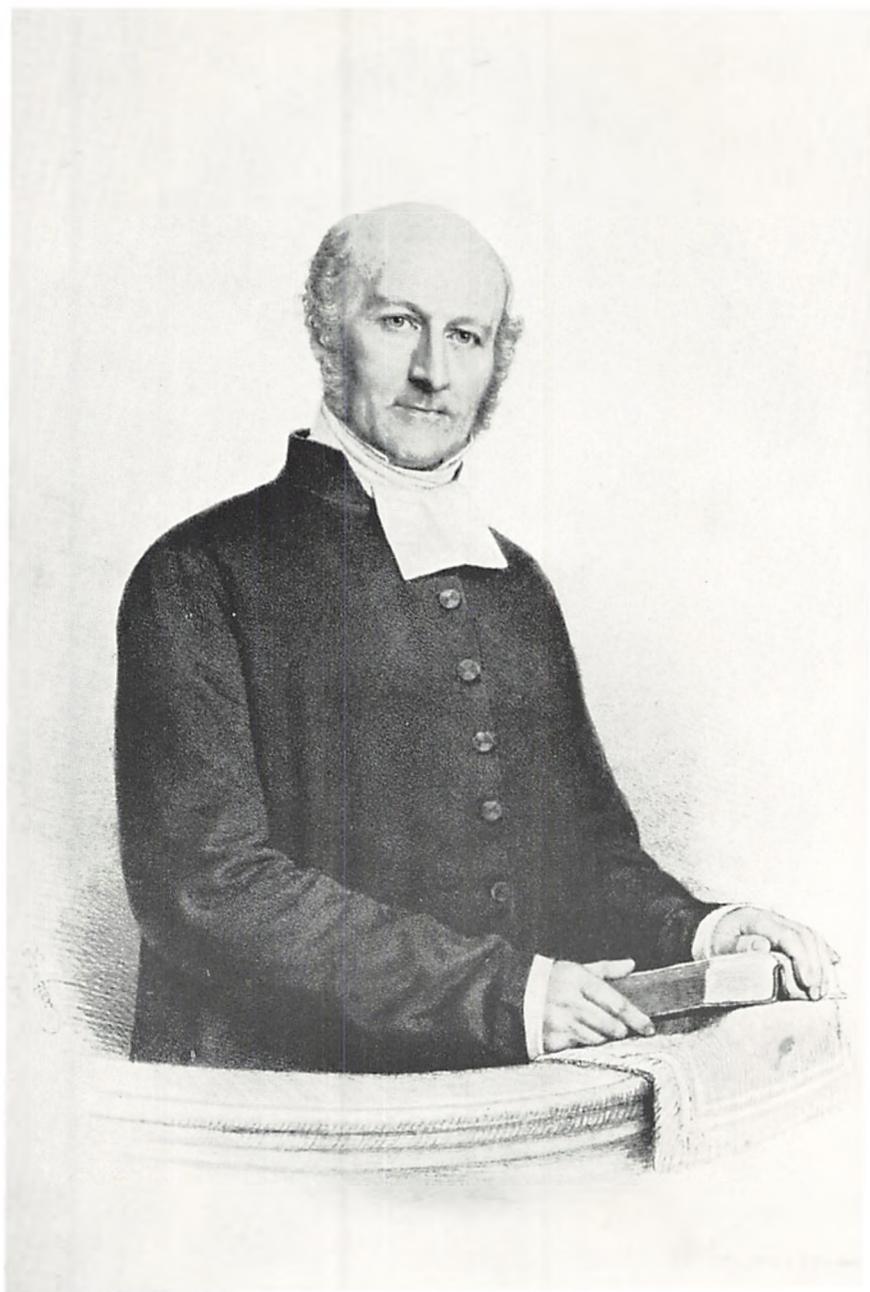

ANDREAS PETER, greve af BERNSTORFF
Kirkens patron 1785-97. Litografi efter maleri af Jens Juul

NICOLAUS HINRICH MASSMANN

Sognepræst 1793–1816. Fotografi af maleri af ukendt kunstner

PETER THOMSEN

Kst. sognepræst 1832, sognepræst 1837–39

Litografi af Otto Speckter 1859

At være Jesu Religions og den christelige Dyds Lærere, det er altsaa det Øiemærke, hvortil en Evangelii Prædikant skal hevende alle sine Bestræbelser. Den christelige Dyd grunder sig paa de nye Aabenbaringer, som Jesus har givet os om Guds faderlige Sindelag imod os, og om et tilkommende bedre Liv; disse maae altsaa udgjøre Hoved-Indholdet af hans Underviisning. Han maae søge at gjøre det tydeligt og vigtigt for sine Tilhørere, hvor meget Gud elskede den Verden, til hvis Redning han gav sin eenbaarne Søn, Joh. 3,16, hvad den vilde være uden Jesus, og hvilke Velgierninger den har ham og hans Død at takke for. Disse Religionens dyrebare Sandheder maae han ofte prædike for dem med Værdighed og Eftertryk; forestille dem, hvor overensstemmende med Fornuften, hvor viis, hvor hellig Guds hele Raadslutning om vor Salighed er, og ved alle Leiligheder levende afmale dem Jesus, i sin hele elskværdige Skikkelse, i sin Storhed som Menneske, og som Guds Søn, i sin Viisdom og Menneskekiærlighed, i sin Standhaftighed og Rolighed i Døden . . Men disse Lærdomme maae foredrages saaledes, at de ikke blot sætte Forstanden i Arbeide, eller i det høieste opvække nogle faa flygtige Følelser, men de maae efterlade sig et varigt Indtryk i Hiertet. At gjøre os til bedre Mennesker, at føre os til sand Dyd og Gudsfrygt; dette er den Hensigt, som vor hellige Religions Sandheder, naar de rigtig og med Overbeviisning indsees, skulde opnaae hos os; uden denne var al vor Kundskab en god Grundvold, der manglede den Bygning, der skulde opføres paa den.

Adler har hermed tydeligt givet sit teologiske standpunkt til kende. Og dette indtryk uddybes yderligere, når man læser hans prædikener fra de følgende år. Et stort antal af disse er trykt i en samling af prædikener fra Frederiks Kirke, indbundet i to svære bind og tilegnet »hans tidligere ham altid uforglemmelige menighed«. En senere tid, som gjorde op med rationalismen, var også gennemgående hård i sin dom over Adler, hvilket er forståeligt. Den skildring, som Helweg-Larsen har givet af Adler i sit lille mindeskrift, er dog ensidig og forkert. Vel tilhørte Adler sin tids teologi, stod vel også på dens mere radikale fløj; men hans anliggende var at få tiden i tale, hvilket også lykkedes ham. Hans prædikener var klare, vel disponerede, indtrængende og appellende. For adskillige fik han stor betydning.

Man undrer sig ikke over, at hans åndelige meningsfælle, L. N. Fallesen, udgiveren af »Magazin for Religionslærere, med Hensyn til vore Tider« er overstrømmende i sin lovprisning af Adler som forkynder:

Jeg har ei været saa lykkelig at høre ham ofte; men aldrig hørte jeg ham uden at blive meget rørt; og den Rørelse var af Varighed, da han aldrig søgte

at røre Hiertet uden igiennem Forstanden, og det i det klareste og for den simpelste Mand forstaaelige Sprog. Hans Udvortes var den ædle SimPLICITÆT med faa, men naturlige Gestikulationer; det var som Sandheden personificeret — det var Johannes den Anden!

Karen Margrethe Heger, der siden som Kamma Rahbek fik så stor betydning i dansk åndsliv, blev konfirmeret af Adler. Adskillige år senere omtaler hun i sine breve til C. Molbech gentagende, hvad hun skyldte Adler, hvem hun kalder sin faderlige ven og lærer. »Var mit Hierte lukket for Sandhed, saa var jeg uværdig den Roes, det Menneske, jeg skylder mest i Verden, hædrede min tidlige Ungdom med, da han til Afsked skrev mig disse Ord: Jeg kiender ingen større Glæde end den, at jeg seer mine Børn omgaaes i Sandhed«, og hun tilføjer, at hun i en lang række år »troeligen stræbte at fortiene denne hædrende Opmuntring, der blev skienket et ungt Hierte, der allerede følte sig syndigt.«

Af særlig interesse er biskop Mynsters vurdering i »Meddelelser om mit Levnet«, der udkom efter hans død i 1854. Mynster omtaler her de københavnske præster, der i hans tidligste ungdom fik betydning for ham. Familiens skriftefader var den danske præst ved Garnisonskirken, professor H. Treschow, hvem han hørte meget og til opbyggelse. Dog var Treschows væsen stift og koldt, og »efterhaanden blev det mig klart, at en saadan Monotonie dog ikke var nødvendig paa Prædikestolen«. Bastholm, der var højt anset som prædikant, brød han sig ikke meget om — »hans Foredrag var mig meget frastødende«. Og Mynster fortæller videre:

»En meget jævnere Prædicant, men som behagede mig mere, Dr. Birch, tilsidst Biskop i Aarhus, hørte jeg i disse Aar adskillige Gange. Hans Foredrag var klart, naturligt og fordringsfrit, og man forlod hans Kirke i en velgiørende Stemning. Men alle disse fordunkledes for mig, da Laub førte mig ud til Adler. Denne Mand maa ikke bedømmes efter hans forulykkede Agende og efter nogle andre Misgreb, men som Provst, og siden som Generalsuperintendent har han personlig nydt ualmindelig Hengivenhed. Hans Prædikener have intet blivende Værd, og maae betragtes efter de Tider, hvori de bleve skrevne; men det rene og klangfulde Sprog, hvori de vare affattede, og de fulde Udgydelser af et fromt og kierligt Hierte, henrev mig aldeles, og lod mig i ham see det Forbillede, hvorefter jeg skulde danne mig. Først mange Aar efter gjorde jeg hans personlige Bekiendtskab, og med megen Forundring fandt jeg hans Væsen saa stivt, at jeg kun med faa Ord kunde fremføre den Tak, jeg saa gjerne havde bragt ham af fuldt Hierte; også stødte den Erklæring mig, at han egentlig aldrig havde havt

Lyst til at prædike. Men derfor paaskønner jeg med lige stor Taknemmelighed, hvad jeg skylder ham, og er overbeviist om, at hans Indflydelse har været af megen Vigtighed for mig, hvorvel dens Virkning i Begyndelsen yttrede sig paa en noget servil Maade, saa at jeg, til Exempel, ved mine første Prædikener gyngede mig frem og tilbage paa Prædikestolen, fordi Adler pleiede at gjøre dette.

Det var en ret betydelig og tilsyneladende trofast menighed, der samledes om Adlers forkyndelse. Derom vidner antallet af altergæster, der i de år, han var ved kirken, talte omkring 750 om året, med 720 og 819 som henholdsvis laveste og højeste antal. At antallet af altergæster var noget lavere end i Lorcks tid skyldes vel dels tiden, dels en aftagen af den dominerende tyske indflydelse i København.

Den anerkendelse, Adler nød, viste sig i de ærespøster, han fik tildelt. 1788 blev han professor extraordinarius i teologi, og i 1789 blev han hofpræst. Han søgte og fik samme år tilladelse til på de søndage, hvor han skulle prædike for de kongelige herskaber, også i Frederiks tyske Kirke at prædike over selvvalgte tekster. 1790, hvor han også blev dr. theol., kom han ind i bestyrelsen for missionskollegiet og vajsenshuset.

Adlers arbejdsevne har været imponerende. Ved siden af sine kirkelige pligter og undervisningen ved universitetet var han også i de 8 år, han var ved kirken, meget produktiv som forfatter.

Adskillige prædikener udgav han, af hvilke de fleste blev oversat til dansk. 1785 tiltrædelsesprædikenen fra Frederiks tyske Kirke, 1789 en prædiken om Jesu krav m.h.t. lydighed mod øvrigheden samt hans tiltrædelsesprædiken i Slotskirken, 1790 en samling prædikener, som var holdt for de kongelige herskaber, 1793 afskedsprædikenerne i Frederikskirken og i Slotskirken, og endelig udgav han 1796 to bind prædikener fra Frederikskirken, omfattende 871 sider. Desuden havde han i 1785 udgivet en lille »Agendenbuch« med ritualerne og forskellige lejlighedsbønner, der vidner om hans liturgiske interesse.

Dertil kom betydelige arbejder som resultat af hans videnskabelige studier. En frugt af hans studier af de bibelske håndskrifter var det betydningsfulde værk »Novi Testamenti versiones Syriacae, Simplex, Philoxeniana et Hierosolymitana, denuo examinatae et tabulis aere incisus illustratae« (1789) og et ligeledes latinsk ar-

bejde om forjættelserne i det gamle testamente (1790). Et vigtigt udgiverarbejde, der bekostedes af Suhm, som kom i kirken og er bisat i dens krypt, fik Adler betroet, udgivelsen af den arabiske historieskriver Abulfedas årbøger, som var forberedt af den tyske filolog J. J. Reiske. Værket, som er på 5 bind, udkom i årene 1789-94. Dertil skrev Adler også nogle artikler om orientalske emner.

Og endelig udgav Adler i 1789 den store katalog over Lorcks bibelsamling, som var påbegyndt af Lorck selv. Det var en æreshandling over for forgængeren, hvis datter han havde ægtet. Den 23. marts 1787 var ved kgl. resolution bestemt for præsteenken, at hun skulle have fri bolig i den dertil i præstegården bestemte fløj samt 100 rdlr. årligt af embedets indtægter. Lorcks enke var imidlertid død godt en måned, før den kgl. resolution gav bestemmelse om hendes og senere præsteenkers forhold. Den 8. december 1787 blev Adler i Garnisonskirken viet til Lorcks da kun 15 årige datter Dorothea Marie.

Kun et halvt år efter Adlers tiltræden var Otto Thott død. Efter ham blev grev A. P. Bernstorff kirkens patron. Kirkens protokoller og brevskeber viser tydeligt, at denne fremragende og stærkt optagne statsmand har taget sine forpligtelser over for kirken meget alvorligt. Selv i tilsyneladende små ting har han været med. Kirkens ældste var grossererne Zinn og Jürgensen. Da sidstnævnte døde, afholdtes der den 23. november 1786 ældstevalg i Bernstorffs nærværelse. Menighedens stemmeberettigede medlemmer talte 93. Ved denne afstemning og siden anvendtes dåbsfadet til indsamling af stemmesedlerne. Patronen og grosserer Zinn havde bragt tre kandidater i forslag, af hvilke bankkommissær L. J. Cramer blev valgt. Der opstod nogen misstemning omkring dette valg, idet nogle medlemmer af menigheden ønskede frit valg uden forslag. Klagen afvist af grev Bernstorff; men ved det næste valg af ældste indførtes dog en ny valgordning med et første valg af tre af et større antal foreslåede kandidater og et senere snævrere valg. I hele Adlers præstetid forestod grosserer M. G. Holm kirkens økonomi med stor dygtighed.

På flere områder førte Adlers arbejde ved kirken til vigtige praktiske resultater.

En af de første mindre ændringer, han fik gennemført, min-

des den dag idag besøgende i kirken om. Det var skik, at der under prædikenen blev båret tre tavler omkring for indsamling til kirken, præsten og de fattige. Det virkede forstyrrende, og Adler foreslog derfor i 1786, at der i stedet for tavlerne skulle foretages en indsamling ved subskription. Ordningen gennemførtes, og på kort tid indkom de 400 rdlr., som var beløbet, der gennemsnitligt indkom om året ved tavleombæringen. Og videre hedder det i kirkeprotokollen: »For de ugifte og for de fremmede er der ved kirkens udgang anbragt forskellige kasser i stedet for tavlerne, hvor der også bidrages rigeligt.« Disse bøsser hænger stadig ved kirkens udgange.

Et af de få og små legater, som endnu er knyttet til kirken, Løvenhoffs legat, blev i 1789 overdraget kirken ved Adlers formidling.

En særlig interesse havde Adler for Frederiks tyske Skole. I 1787 fik han gennemført, at der blev ansat en underlærer ved skolen, som havde 70-80 elever i alderen 5-14 år, et uoverkommeligt arbejde for skoleholderen Chr. Hansen, da tilmed halvdelen af eleverne måtte lære tysk, før de kunne gøre videre fremskridt. Underlærerens løn, 70 rdlr., hvoraf 40 rdlr. til kost og logi hos skoleholderen, skulle udredes dels af kirkekassen, dels af renterne af det Thottske legat. I pagt med tidens interesse for fremme af hjemmeindustri indrettedes der i skolen en arbejdsskole for pigerne. Disse skulle, efter at de havde deltaget i den almindelige skoleundervisning om formiddagen, i eftermiddagstimerne have undervisning i spinden, strikning og syning. Af plejekommissionen oprettedes samtidig en arbejdsanstalt, der gav fattige kvinder mulighed for en indtægt ved at spinde. Redskaber og materialer blev dem overladt af anstalten, og et par værelser lejedes i skolen til dem, der ikke havde mulighed for at arbejde hjemme. En stor fordel var det for skolen, der hidtil havde måttet klare sig med lejede lokaler, at Adler erhvervede en ejendom i Kongensgade til skolen. Denne sag bragte i øvrigt Adler i modsætning til kirkekollegiet. Gjentagende havde han fremhævet nødvendigheden af, at skolen fik sin egen bygning. I 1788 og igen i 1789 havde han foreslået køb af ejendomme i Kongensgade; men kirkekollegiet foretrak at bygge på kirkegården. Da man ikke havde midler til at gennemføre et byggeri efter et udarbejdet overslag,

så det ud til, at sagen ikke skulle blive til noget. Adler handlede da på egen hånd, idet han ved personlig henvendelse til kronprinsen fik løfte om to huse i Kongensgade, som var overtaget for kgl. regning. Adler fik dem for kun 1600 rdlr., og da reparationsarbejdet i løbet af sommeren 1790 var tilendebragt, havde husene kostet 2.976 rdlr. I det egentlige skolehus var der fire klasserum, i det andet højere hus var der lejlighed til skoleholderen, værelser til underlærer og lærerinder samt en etage til udlejning. Da alt var ordnet, tilbød Adler kirken ejendommen for, hvad den havde kostet, hvilket var væsentligt mindre end vurderingssummen.

I 1792 udnævntes Adler til superintendent i Slesvig efter Adam Struensee. I 1796 fik han som generalsuperintendent det kirkelige tilsyn i både Slesvig og Holsten, og indtil sin død i 1834 gjorde han især for skolevæsenet i hertugdømmerne en betydelig indsats, medens han i sin teologiske anskuelse efterhånden kom på afstand af tiden, der blev en anden.

Ved Adlers udnævnelse til superintendent måtte kirkekollegiet ved Frederiks tyske Kirke udse sig en efterfølger, et vigtigt valg, da kirken var uden sogn, så at menighedens trivsel var afhængig af præstens evner til at samle en menighed omkring sig. Blandt ansøgerne indstilledes fire, hvoraf de tre havde været præster i flere år, medens den yngste, Nicolaus Hinrich Massmann, endnu ikke var ordineret. Massmann blev imidlertid udnævnt, og det er patronen, grev A. P. Bernstorff, som herved har gjort sin indflydelse gældende. Massmann var født i 1766 i Heiligenhafen som søn af en købmand. Han havde studeret teologi ved universitetet i Kiel, siden en kort tid i Jena, og i 1789 havde han fået sin eksamen i Glückstadt med anden karakter, hvorefter han blev huslærer hos A. P. Bernstorff. Han har her også prædiket ved de regelmæssige husandagter i det fromme hjem. To prædikener, han har holdt her, blev trykt: »Betrachtung über den Nutzen der Leiden« (1791) og »Betrachtung über die Dankbarkeit gegen Gott« (1792), som viser ham som et barn af rationalismens teologi.

Den 3. marts 1793 holdt Adler sin afskedsprædiken i Frederikskirken, og den følgende søndag blev Massmann, som var blevet ordineret i januar, indsat i embedet af provst Bast. Søndag den 17. marts holdt han sin tiltrædelsesprædiken over Rom. 1,16 »Jeg skammer mig nemlig ikke ved evangeliet, thi det er en Guds kraft

til frelse for enhver, som tror, for jøde først og så for græker«. I Massmanns rationalistiske udlægning af teksten bliver frelsen til lyksalighed, lykkefølelse, »da religion er givet os til det formål, at vor sande lykke skulle grundes derved«. Og for sit eget vedkommende beder han: »O, skænk mig, Fader, den lykke at være virkeligt nyttig«. I de tidsskrifter, hvor prædikenen blev anmeldt, fik den en god omtale.

Den 24. juni 1793 blev Massmann gift med den 17 årige Dorothea Elsabe von Essen, datter af daværende kommitteret i rentekammeret, justitsråd Michael von Essen. Vielsen, som foretoges af dr. Münter fra St. Petri Kirke, fandt sted på Bernstorff Slot. Endnu et vidnesbyrd om Bernstorffs velvilje over for den tidligere huslærer. Også i de følgende år bevarede Massmann forbindelsen med Bernstorff-familien.

I bestillingen var Massmann forpligtet til at afstå 150 rdlr. årligt til kirken af embedets indtægter mod ret til at udleje den ledige enkebolig. Skønt denne efter hans ansøgning blev sat i stand, fik han dog i 1794 fritagelse for at udrede de 150 rdlr. Året efter fik han tilladelse til for egen regning at indrette præsteboligens 3. etage til enkebolig i stedet for den hertil bestemte fløj og til at tage sine svigerforældre ind i huset. Efter gældende ordning måtte Massmann udrede det såkaldte »nådensår« til sin forgænger i embedet mod en tilsvarende ret for sig og sine arvinger af eftermanden, halvdelen af eet års indtægt af embedet, godt 674 rdlr.

I 1794 skete der en ændring med eftermiddagsgudstjenesten ved kirken. Denne var blevet overtaget af kateketen ved St. Petri Kirke, den gamle C. H. Reif, men var så dårligt besøgt, at kirkeforstanderen foreslog kirkekollegiet, at den erstattedes af en katekisation ved kantoren, da den under de nuværende forhold stiftede »mere skade end nytte«. »Sædvanligvis består forsamlingen af 3 eller 4 personer, kirkebetjeningen og koreleverne ikke medregnet, og undertiden er de sidste, nemlig kirkebetjening og korelever, ganske alene.« Forslaget blev anbefalet fra alle sider og godkendt af kongen og gennemførtes derefter.

Den 21. juni 1797 døde kirkens patron, grev A. P. Bernstorff, og den 13. juli blev han bisat i Frederiks tyske Kirke, hvorfra han siden førtes til familiekapellet i Dreilützow i Mecklenburg-Schwe-

rin, hvor hans første hustru var bisat. Bisætteshøjtideligheden blev dagen efter indgående refereret i Berlings Tidender med nævnelse af en lang række af dem, der fulgte den afdøde. I Adresse-Contoirs Efterretninger skildredes højtideligheden på følgende måde:

I gaar Middags blev Statsministerens Grev Bernstorffs Liig biesadt i Friderichs Kirke. Den overordentlige Agtelse, som enhver havde for denne store Mand, yttrede sig især ved denne Leilighed, da foruden de indbudne, en overmaade stor Mængde af alle Stænder og Classer indfandt sig ubudne for at følge Liget og bære det den lange Vey fra det Bernstorffske Palais til Kirken, hvoriblandt (foruden de til Collegier og andre Departementer hørende) vare Borger-skabets og det borgerlige Artillerie-Corps Over- og Under-Officerer, Grosse-rerne, Fabricanterne etc. Ligesom og H.K.H. Kronprindsen hædrede den afdødes Minde ved at følge hans Liig til Graven. Foran Processionen kørte en Stabs-Officer med den Afdødes Kammerherre-Nøgel og een med Elephant-Ordenen. Efter Processionen kørte Liigvognen ledig og omtrent 40 ledige Kareter, da som meldt Liget blev baaret og alle som fulgte vare gaaende. I Kirken blev af-synget en Cantate, hvorefter Biskop Balle holdt en Liigtale for Alteret og kastede Jord paa. 24 hvidklædte unge Piger strøede i Kirken Blomster paa Kisten, hvilket og paa Holmensbroe skeedte af Fabrikant Miaschels 2 unge Døttre.

Kirkekollegiets medlemmer stod under højtideligheden ved begge sider af alteret. På altersøjlerne var anbragt det Bernstorffske våben, der først blev fjernet efter udnævnelsen af den nye patron. Massman har ved beretningen om bisættelsen i kirkeprotokollen føjet følgende personlige bemærkning til: »Gottes friede, guter Bernstorff, der du auch mir freund und Vater warst, sei mit dir. Er belohne dich!!«

Bernstorff efterfulgtes som kirkens patron af statsminister Christian v. Brandt, der i 1800 afløstes af statsminister C. F. Reventlow. Heller ikke han beklædte embedet længe, men efterfulgtes i 1803 af grev E. H. Schimmelmann, der til gengæld var kirkens patron til sin død i 1831.

1796 valgtes i Cramers sted den hidtidige forstander M. G. Holm til ældste. Efter grosserer Zinns død i 1802 ønskede Holm, at der på grund af hans alder skulle vælges to ældste, og valget faldt på grosserer C. L. Lütken og sukkerraffinadør F. C. Römer. 1813 blev justitsråd H. F. Schlegel ældste efter Lütkens død.

Med den interesse for almenvellet, som Massmann delte med sin samtid, optog skolearbejdet ham meget, også arbejdsskolen, hvortil han opnåede understøttelse fra den Reiersenske fond. En

vigtig nyordning fik Massmann gennemført både for skolen og for kirken i 1794. Da skoleholderen Christian Hansen havde fået ansættelse som graver ved kirken, ønskede Massmann som skoleholder en ordineret mand, som også kunne overtage gudstjenester i kirken. Da kirkekollegiet billigede forslaget og fra Tyske Kancelli havde opnået tilsagn om befordring til præsteembede i her-tugdømmerne for de ordinerede kateketer ved kirken efter 4 års tilfredsstillende tjeneste, udnævntes allerede samme år T. H. Clasen fra Holsten til embedet som kateket; men da han på grund af sygdom ikke kunne tiltræde, ansattes i stedet P. F. J. Kochen i 1795. De øvrige kateketer i Massmanns tid var C. G. Tietche fra 1799, H. D. Clausen fra 1804, J. H. F. Passow fra 1809 og D. L. Dithmer fra 1813. Frederiks Skole, der i 1799 havde 76 elever, blev samme år lagt ind under Fattigdirektionens skoleanstalt. Massmann havde i 1799 fået oprettet en skolekommission på 8 medlemmer af menigheden. Den skulle hjælpe til med fremme af skolens forhold, have tilsyn med undervisningen og modarbejde forsømmelserne; men dens vigtigste funktion blev dog at støtte Massmann i oprettelsen af søndagsskolerne, som senere skal omtales. Ved siden af fattigskolen oprettedes filialskoler. En sådan havde graver Hansen i årene 1799-1816, og kantoren fra 1815 A. C. Luplau oprettede ligeledes en privatskole. Efter hele det københavnske skolevæsens nyordning i 1814 oprettedes efter skole-direktionens opfordring en skolekommission for Frederiks Skole, der som medlemmer fik skibskaptajn Boysen og bogholder Meyer. De ældste, som var blevet opfordret til at træde ind i kommissionen, afslog dette.

Kirkens økonomi udviklede sig i en meget uheldig retning. Her-til bidrog øgede skatter og afgifter, nødvendige reparationer på kirkebygningen og prisstigningerne i krigsårene. Kirkekollegiet, som i 1805 havde modtaget et tilskud af den kgl. kasse på 1500 rdlr. til betaling af forfaldne assurancepræmier, så en mulig løsning af de økonomiske vanskeligheder ved en sammenslutning af den tyske garnisonsmenighed, hvor præsteembedet blev ledigt i 1809, og Frederiks menighed og indsendte en ansøgning herom til kongen. Det førte dog ikke til noget; men præsten ved legationen i Paris C. G. W. Göricke blev udnævnt til embedet som sognepræst for den tysktalende del af Københavns garnison. Den

økonomiske situation blev stadigt mere kritisk. Grosserer Lütken ydede gentagne gange personlige lån, og der måtte optages banklån, hvorved kirkens kapital stadigt forringedes. I 1813 ansøgte man om et lån af den kgl. kasse til stabilisering af kirkens økonomi mod sikkerhed i dens bygninger og obligationer. På denne baggrund tilskyndede Danske Kancelli til en sammenslutning af menigheden med St. Petri menighed, hvis kirke var blevet ødelagt under Københavns bombardement. I juni 1814 førtes forhandlinger, hvori fra Frederiks menighed deltog de to ældste samt justitsråd Wolf og grossererne Borries og Becker. Forhandlingerne strandede dog, idet St. Petri menighed dels ønskede at genopføre sin egen kirke, dels ønskede uindskrænket ret til at vælge sin egen præst. I Frederiks menighed hævede der sig røster, som gjorde gældende, at det ønskede lån kunne rejses fra privat side mod den tilbudte sikkerhed.

Den økonomiske tilbagegang havde ikke alene sin årsag i ydre forhold, men skyldtes også, at Massmann ikke har evnet at løfte arven efter sine forgængere. Menigheden skrumpede ind. Dette kan bl. a. ses af antallet af nadvergæster, der i 1793 var 728, men derefter gik jævnt tilbage, så antallet i 1816 kun var 229.

Man får ikke indtryk af nogen betydelig personlighed i det, N. C. L. Abrahams fortæller om ham i »Meddelelser af mit Liv«. Abrahams, som blev student i 1815, blev straks ven med Ernst Massmann, der var student fra samme år, og kom jævnligt i det Massmannske hjem. Han omtaler svigerfaderen, Michael von Essen, som en fint dannet mand, der spillede hovedrollen i huset, fru Massmann som en højst elskværdig kone, men Massmann selv som en allerede gammel og temmelig vrøvlagtig mand. Han fortæller endvidere, at Weyse, hvis bekendtskab han havde gjort der i huset, engang, da han efter Massmanns død blev spurgt om, hvem fru Massmann var, noget sarkastisk svarede: »Die Frau Massmann ist eine geborne von Essen, und ihr seliger Mann ist ein gestor-bener von Trinken.«

Og dog har Massmann fået betydning langt ud over sin tid, også langt ud over den menigheds, han var præst for, ved det værk, han fik sat i gang, der med rette fik hans navn, de Massmannske søndagsskoler.

Vi kan ikke her gå nærmere ind på disse skolers udvikling og

historie, men må nøjes med nogle antydninger og i øvrigt henvise bl. a. til C. Nyrops bog »De Massmannske Søndagsskoler i hundrede Aar« (1900).

Tilskyndelse til oprettelsen af disse skoler fik Massmann fra flere sider. Der var i tiden en almindelig pædagogisk interesse, som også omfattede håndværkerstanden. Således oprettedes i København i 1798 ved en reorganisation af et ældre selskab »Selskabet til unge Haandværkeres Dannelse«. En særlig tilskyndelse til at gøre noget for håndværkslærlinge har Massmann utvivlsomt fået gennem sin svigerfader, der var medlem af den kommission, som nedsattes efter den store tømrersrejke i 1794, og som resulterede i en vigtig forordning til forbedring af håndværkets vilkår, bl. a. ved ophævelse af visse misbrug i lavene og ved planer til fremme af kundskab blandt håndværkerne. Tanken om undervisning i skoler, der gav undervisning i elementære fag om søndagen, stammede fra England, hvor sådanne skoler var blevet oprettet fra 1784. En tilsvarende søndagsskole var blevet oprettet i Kiel, hvor Massmann havde adskillige forbindelser. Tanken var altså ikke Massmanns; men hans fortjeneste var, at han førte tanken frem her i landet og havde initiativ, evne og udholdenhed til at føre den ud i livet. Den 21. marts 1800 — datoen for den omtalte vigtige forordning — udsendte Massmann med Adresseavisen et opråb, der indledes således:

Her i Kiøbenhavn, hvor saa mangen god Ting fremmes ved Velgiørenhed, savner den i sin Barndom forsømte Yngling Leilighed til at lære Skrivning og Regning frit. Alle frie offentlige Skoler ere lukkede for ham, fordi han har tilbagelagt sine Børne-Aar, uagtet det er meget ønskeligt, at han ikke for hele sin Levetid mangler disse for enhver Borger nødvendige Færdigheder. Daglige Exempler paa ulæselige og uforstaaelige Regninger etc. bevidne denne Sandhed, og meget ofte hører man den dueligste Haandværks-Mand beklage de Ubehageligheder og det Tab, han føler derved, at han i sine Lærlings-Aar ikke tilstrækkelig har lært selv at holde rigtig Bog og Regnskab m.v.

Forstanderne for Friderichs-Kirkes Skole paa Christianshavn have fattet det Forsæt at gjøre et Forsøg til at afhjælpe denne Mangel, naar velgiørende Medborgere ogsaa vilde bruge denne Leilighed til at stifte Godt og ved et lidet Bidrag sammenskyde til at lønne Læremestere m.v. Bemeldte Skoles Forstandere vilde overlade til dette Institut, som skal have Navn af Søndags-Skole, Plads i Skolens Værelser, hvori der kan skaffes Plads til henved 100 Lærlinge.

Da Subjecterne til denne Underviisning egentlig vil bestaae af Haandværks-Drenge, hvilke paa Søgnedagene ikke dertil have Tid og Leilighed, saa har man troet, at Søndag Eftermiddag vilde blive den beqvemmeste Læretid.

Planen blev virkeliggjort. Den 4. maj 1800 åbnedes den første danske søndagsskole i Frederiks tyske Skole med 40 lærlinge i 4 klasser. Tanken slog an. Endnu samme år åbnedes tilsvarende skoler i Holmens og i Nikolaj Sogns arbejdshuse. Et »Selskab til Søndagsskolernes Befordring« oprettedes i 1801. Massmann selv viste både organisationsevne og et betydeligt økonomisk talent i udbygningen af søndagsskolerne, der i øvrigt fik aflæggere i flere provinsbyer. Undervisningen, der i begyndelsen kun omfattede de elementære fag, udvidedes efterhånden til flere fag: tegning, geometri, geografi m.v. Massmann indførte tidligt medaljer til belønning af flid i søndagsskolerne.

Hvor vigtig den bevægelse var, som Massmann fik sat i gang, vil ses af nogle tal. Ved Massmanns død i 1816 var der 8 søndagsskoler i København. I løbet af første halvdel af det 19. århundrede var de Massmannske søndagsskoler, hvilket efter Massmanns død blev deres officielle navn, blevet besøgt af ikke mindre end 11.985 elever, af hvilke 9.041 var håndværkslærlinge, de øvrige mestre, svende, forbedringshusfanger og andre. I løbet af det 19. århundrede undervistes i alt 21.358 lærlinge i disse skoler.

Med udviklingen af det offentlige skolevæsen og af de tekniske skoler blev efterhånden søndagsskolernes virksomhed overflødig, og i 1920 ophørte selskabet med at give undervisning, men fortsatte som et støtteselskab overvejende for den tekniske undervisning.

Massmann havde i 1801 ladet afholde en årsfest i Frederikskirken med biskop Balle som taler. Det følgende år gjorde han årsfesten til en koncert med sangere og kapel fra Det kgl. Teater. Og under denne form holdtes årsfesterne længe og gav i Massmanns tid en indtægt til arbejdet. Med undtagelse af ganske få gange overværedes årsfesten fra 1805 af de kongelige. Årsfesten blev indtil 1830 holdt i Frederiks tyske Kirke, men fra 1831, hvor kirken var i en krise, flyttedes årsfesterne til Trinitatis Kirke og derfra senere til Frue Kirke.

Massmann døde den 26. oktober 1816 af et slagtilfælde. Varme og anerkendende ord udtaltes fra mange sider om den indsats, han havde gjort ved oprettelsen af søndagsskolerne.

Efter Massmanns død konstitueredes den tyske sognepræst ved Garnisonkirken C. G. W. Göricke som præst ved Frederikskirken.

Forhandlingerne om kirkens fremtid løstes — i hvert fald for en tid — ved det kgl. reskript af 15. september 1819, hvorved ikke alene kirkens privilegium fra 1759 fik ny bekræftelse, men hvorved kirken også på en ganske anden måde end tidligere blev garnisonens kirke, idet hele den tysktalende del af den københavnske garnison henlagdes til Frederikskirken. Derimod ophørte nu de tyske eftermiddagsgudstjenester ved Garnionskirken, der alene skulle tjene som kirke for den danske del af garnisonen. Endvidere skulle der i 5 år ydes 2000 rdlr. sølv om året til kirken af den kgl. kasse. Göricke blev fast ansat som præst ved kirken og fik gode kår. Foruden sin hidtidige faste indtægt som garnisonspræst skulle han have 800 rdlr. i fast løn fra Frederikskirken, de hidtil udbetalte 50 rdlr. af den kgl. kasse og de 46 rdlr. i præsteoffer fra artillerikorpsset samt fri bolig. Dertil kom de uvisse indtægter af præsteembedet. Reskriptet bestemte endvidere, at der for fremtiden skulle beskikkes en militær patron for kirken, nemlig Københavns guvernør eller kommandant.

Herefter fik kirken foruden grev Schimmelmann tillige kommandanten, generaløjntant, grev G. L. von der Schulenburg som patron, og et nyt afsnit i kirkens historie begyndte. Den menighed, som samledes i kirken, fik nu også sit præg af uniformer.

Men også på anden måde begyndte en ny tid.

I en menneskealder havde der i Frederikskirken lydt en rationalistisk forkyndelse; men nu skete der en forandring, og kirken fik i 1820'erne og 1830'erne en vigtig plads i det åndelige opgør med oplysningstiden og dens teologi, et led i det tidehverv, der fandt sted på alle kulturlivets områder i årene efter napoleonskrigenes afslutning.

Göricke var, da han blev ansat ved Frederikskirken, allerede en ældre mand med en 30 årig præstegerning bag sig. I åndelig henseende havde han tilknytning til brødremenigheden med dens bibelsk orienterede fromhed og dens koncentration om korset og forsoningen. Hans prædiken fra pinsedag 1826, 1000 års festen for kristendommens komme til Danmark, er trykt. Den er stærkt bibelsk præget, også i ordvalget, og slutter med ordene:

Skulle vi vel grave det så dyrt og møjsommeligt tilkæmpede gode eller denne kostelige perle ned eller lade den ligge ubrugt for vore øjne? Nej, det vil vi ikke! Vi beder af hele vor sjæl: Gud, bevar os og vore efterkommere i

troen på dig ved din Søn Jesus Kristus, og gør det stadigt vigtigere og føleligere for os og vore børn, at Jesus Kristus er kommet, for at de og vi skal have liv og overflod.

Göricke stod ikke alene med sit syn ved kirken; men også kateketerne hørte med i den kreds, der ville opgør med rationalismen. Det gjaldt Heinrich Egge, der blev ansat som kateket i 1820. Han blev snart en af talsmændene i reaktionen imod de rationalistiske præster i København. Den Wolterdorfske sang »Jesus der wahrhaftige Sünderfreund«, som han udgav, og som vakte en del diskussion, viser hans pietistisk-ortodokse præg, ligeledes 4 prædikener, som han fik trykt, af hvilke en som emne har »syndernes forladelse«. Med Grundtvig, som i 1822 blev residerende kapellan ved Vor Frelsers Kirke, sluttede han venskab, og han oversatte Grundtvigs »Kirkens Genmæle« til tysk, ligesom han i årene efter 1826, hvor han blev præst i Holsten, fulgte det kirkelige røre i København og i skrifter orienterede tyske læsere herom. Hans efterfølger som kateket, flensborgeren Lorents Siemonsen, der året efter sin ankomst til København blev medlem af bestyrelsen for Det danske Missionselskab, fik nær tilknytning til de yngre, konservative teologer og til Grundtvig, der påvirkede ham stærkt. Efter Göricks død den 28. juni 1829 konstitueredes Siemonsen i præsteembedet ved Frederikskirken, og adskillige af »de gammeltdags kristne«, som Grundtvig har kaldt dem, fandt i disse år vej til denne kirke.

Den videre udvikling, især i 1830'erne, er skildret i afsnittet om Grundtvig og forbigås derfor her.

Nogle oplysninger skal dog anføres om kirkens økonomiske forhold og om Frederiks tyske Skole.

Ved det kgl. reskript af 15. september 1819 var der for fem år tilstået kirken en årlig understøttelse på 2.000 rdlr. Dette tilskud forlængedes i 1825 for to år og efter ansøgning i 1827 igen for tre år. Alligevel var kirkens økonomi meget kritisk i 1820'erne. Forstanderen C. P. Casse måtte i 1825 afskediges fra posten som forstander på grund af uorden i regnskaberne, og en manglende obligation på 500 rdlr. måtte afskrives, da Casse ved sin død i 1828 næppe efterlod sig tilstrækkeligt til at bestride begravelsesudgifterne. Hvor kritisk situationen var, viser en oversigt, som Casses efterfølger som forstander, grosserer Röding, udarbejdede

i slutningen af 1827. Kirken havde da en rentebærende kapital på 9.720 rdlr., men en gæld på 15.557 rdlr. De årlige udgifter beløb sig til 2.658 rdlr., medens de årlige indtægter kun var på 728 rdlr., så det årlige driftsregnskab udviste et underskud på 1.930 rdlr.

Den 5. januar 1831 kom da en kgl. resolution:

Da vi ingenlunde kunne vedblive at tilstaae Frederiks tyske Kirke paa Christianshavn nogen aarlig Understøttelse af Statskassen, men vi paa den anden Side dog ugjerne ville see Menigheden opløst, saa ville Vi, for at intet Forslag til sammes Vedligeholdelse skal efterlades, at det endnu tages under Overveielse, om ikke Kirken i Salget af Præstegaarden og andre Kirken tilhørende Eiendomme, dens Skolebygninger dog derunder ikke indbefattede, maatte kunne finde en saadan Resource, at den ved Hjælp af Kjøbesummens Renter, i Forbindelse med Besparelse af den Løn, som hidtil af Kirken er bleven svaret til Præsten, kunde sættes i Stand til at afholde alle samme paaliggende Udgifter . . .

Kunne der ikke findes udveje hertil, skulle gudstjenesterne i kirken ophøre fra den 1. juli 1831 og menighedens medlemmer henvises til St. Petri Kirke eller til deres sognekirke, medens den tyske garnisons menighed igen måtte henlægges til Garnisonskirken. I følge resolutionen blev der nedsat en kommission, bestående af kirkens to ældste, etatsråd J. F. Jensen og den siden kendte liberale politiker L. N. Hvidt, samt hofbygmester Koch, der skulle indgive deres betænkning til kancelliet. I de måneder, hvor kirkens fremtid således var svævende, var en kreds af de gammel-dags kristne, deriblandt Lorents Siemonsen, virksom for at få overladt kirken til en tysk-dansk frimenighed omkring Siemonsen og Grundtvig. Kancelliet ønskede kirken lukket og menigheden opløst med udgangen af 1831 og indstillede dette til kongen. Kongen ønskede dog alligevel ikke menigheden opløst og afviste kancelliets indstilling af 2. november 1831. I stedet tillod kongen ved resolution af samme dato, at der foretoges en indsamling i København og i hertugdømmerne til fordel for kirken.

Den 1. marts 1832 fik Grundtvig ved kgl. resolution tilladelse til »indtil videre« at prædike ved aftensang i kirken, og den 19. september 1832 konstitueredes Peter Thomsen som præst ved Frederikskirken og for den tyske garnison.

Kollekten indbragte over 9.500 rdlr., og ved opsparing af det vakante præsteembedes indtægter opsamledes et beløb af henved

3.000 rdlr. Den 10. december 1834 gav kongen tilladelse til, at kirken blev underkastet den nødvendige hovedreparation, og at præstegården blev solgt. Dette skete også. Præsteboligen solgtes til lederen af Borgerdydskolen, N. B. Krarup, og fra 29. marts 1837 blev den i en lang årrække ramme om denne skoles virksomhed. Kirkens hovedreparation, der kostede ca. 8.000 rdlr., fuldførtes i årene 1835-36. Ifølge Rödings regnskab i begyndelsen af 1840 havde kirken nu en rentebærende kapital på 16.840 rdlr., og Rödning føjer til sit regnskab bemærkningen »Kirken er for tiden ganske gældfri« — noget nyt for kirken i lange tider. Stadigvæk var der dog et underskud på driftsregnskabet.

Frederiks tyske Skole oplevede i 1820'erne og 1830'erne en betydelig udvikling. Kateketen D. L. Dithmer, der ikke synes at have været særligt egnet til undervisning og kom på kant med skolekommissionen, fik i 1817 præsteembede, hvorefter kantor Luplau ledede skolen, som i 1819 havde 66 elever, udelukkende drenge, af hvilke 16 gik frit. I 1822, efter at Egge havde overtaget skolen, åbnedes en pigeklasse, det følgende år også en elementarklasse. Elevantallet var i 1828 steget til 101. Samme år fik skolen, der foruden skolebygningen havde en kapital på 1.000 rdlr. i obligationer, men i øvrigt måtte klare udgifterne ved skolepenge, frivillige gaver og kollekter, en stor gave, et legat på 10.000 rdlr., der var testamenteret den af fru Anne Marie Hoffmann. Man kunne herefter foretage nødvendige reparationer på skolebygningen og forbedre lærerlønningerne. I 1835 havde skolen 3 lærere og en lærerinde, i de 3 klasser 94 børn, af hvilke adskillige kom fra danske familier, der ønskede, at børnene skulle lære tysk. Siemonsen, som dygtigt havde forestået skolen, blev i 1836 udnævnt til sognepræst i Husby. Thomsen skriver i den anledning i skoleprotokollen:

I ham har skolen mistet en mand, der, selv af hjertet barnlig, på en sjælden maade vidste at vinde barnehjernerne og navnlig med særlig iver sørgede for, at skolevirksomheden hørte op med at være en død gennem bøger og steds mere blev en levende ved det levende mundtlige foredrag. Således har han også stadtigt ført vor skole nærmere dens formål, at være en læreanstalt for livet, og vi er ham vor særlige tak skyldige.

Vurderingen siger lidt om Grundtvigs indflydelse både på Siemonsen og på Thomsen.

CHRISTIAN WILHELM THEODOR DIEDRICH BRANDIS

Kateket 1839, kst. sognepræst 1848, sognepræst 1853-59

Originalfotografi i Christians Kirke

CÆSAR STOESSIGER

Sognepræst 1860-63. Fotografi i museum i Rendsburg

Peter Thomsen, der i 1837 var blevet fast ansat som præst ved kirken, dog uden fribolig og med mindre indtægt end forgængerne, fik i 1839 præsteembede i Slesvig, og ved Frederikskirken efterfulgtes han af J. A. G. Thun, der fra 1836 havde været kateket. Thun var af indstilling konservativ, hvorom en trykt juleprædiken fra 1843 tydeligt vidner. Dertil var han afgjort tyskorienteret. Overhovedet mærkes i 1840'erne i stigende grad i denne slesvig-holstenske enklave i København den nationale modsætning i hertugdømmerne, der i 1848 førte til åbent oprør. Et lidt komisk vidnesbyrd om Thuns indstilling var hans ordrige og skarpe protest til redaktøren af Berlingske Tidende, fordi kirken i avisens gudstjenesteliste var opført som Frederiks Kirke, ikke som Friderichs Kirche. I de bevægede martsdage i 1848 rejste Thun med familie til Holsten i anledning af en arvesag, og da han på grund af de uafklarede forhold anmodede biskoppen om orlov på ubestemt tid, blev han stillet over for valget mellem hurtigst muligt at vende tilbage til København eller søge sin afsked. Han valgte det sidste og virkede under krigen som præst for de sårede slesvig-holstenske soldater i Rendsborg og Slesvig. 1850 blev han præst i Holsten; men få år efter blev han afskediget. Han rejste herefter til Tyskland, hvor han blev præst i Eisleben.

Også i kirkekollegiet fik den nationale spænding konsekvenser. Begivenhederne i hertugdømmerne, hvor et møde af stændermedlemmer fra Slesvig og Holsten i Rendsborg den 18. marts havde formuleret krav om en fælles fri forfatning for Slesvig og Holsten og nærmere tilknytning til Tyskland, fremkaldte røre i København. Den nationalliberale politiker Orla Lehmann formede den 20. marts både i borgerrepræsentationens møde og på folkemødet i Casino kravet til kongen om et nyt ministerium og om en for Slesvig og Danmark fælles forfatning. Den følgende dag gik Københavns borgerrepræsentanter, hvis formand var den ansete grosserer L. N. Hvidt, ældste ved Frederikskirken i en lang årrække indtil 1840, til kongen, som imødekom det fremsatte ønske, og resultatet blev martsministeriet, blandt hvis medlemmer var Lehmann, Monrad og L. N. Hvidt. Dets mål var at give Holsten en fri forfatning, men at knytte Slesvig til Danmark. Frederikskirkens patron fra 1834, prins Wilhelm af Hessen, en modstander af den slesvig-holstenske bevægelse, fader til dronning Louise,

der siden overførte familiens ret til den danske trone til Christian IX, tog i april 1848 under det nye styre sin afsked som Københavns guvernør og trådte også tilbage som patron for kirken. Han efterfulgtes her af generalmajor J. L. Hagemann. Medens den ene af de to kirkeældste, holsteneren grev Moltke, som var præsident for det slesvig-holstensk-lauenburgske kancelli, var helstatsmand og kongetro, nedlagde von Warnstedt, der i 1846 var blevet valgt til kirkeældste efter baron Liliencron, under martsrevolutionen frivilligt sit embede i kancelliet og rejste til Slesvig, hvor han senere på året trådte ind i den slesvig-holstenske regering. Han skrev i de følgende år en række retshistoriske afhandlinger til forsvaret for den slesvig-holstenske sag og gjorde i øvrigt siden karriere i Tyskland, hvor han til sidst var kurator ved universitetet i Göttingen.

Efter Thuns afrejse konstitueredes kateketen Brandis i embedet. Først den 18. september 1853 fik han efter kirkekollegiets indstilling fast ansættelse, dog med den tilføjelse i kaldsbrevet, at han måtte underkaste sig eventuelle forandringer i embedet. I kultusministeriet var man nemlig interesseret i nedlæggelse af Frederiks menighed som selvstændig menighed.

I en længere skrivelse af 11. december 1854 til kirkekollegiet gjorde ministeriet — in casu ministeren — rede for sit ønske om en sammensmeltning af Frederiks og St. Petri tyske menigheder.

Ministeriet havde forinden indhentet en betænkning fra biskop Martensen, som erklærede, at det vist måtte anses for ønskeligt, at de to menigheder blev forenet, »idet Frederikskirken i mange Aar har befundet sig i en hensygnende Tilstand, og den lidet talrige Menighed tilligemed den tyske Garnison, for saa vidt som denne opholder sig her i Staden, passende vil kunne lægges ind under Petri Menighed«. Biskop Martensen pegede imidlertid også på den vanskelighed, som derved ville opstå m.h.t. Frederikskirken, idet han anså det for lige forkasteligt enten at lade den rive ned eller at lade den ligge ubrugt med en blot udvendig vedligeholdelse, men anviste tillige som den første den udvej, at man kunne dele Christianshavn i to sogne og lade Frederikskirken være kirke for det udskilte sogn. Tanken havde aktuel interesse, da embedet som sognepræst ved Vor Frelses Kirke var blevet ledigt ved sognepræsten Visbys udnævnelse til andet embede i september 1854.

Ministeriet gjorde i sin skrivelse opmærksom på, at Frederikskirken i en lang årrække kun havde kunnet fortsætte ved »aldeles extraordinære Foranstaltninger og Understøttelser«, at kirkens indtægter næppe kunne dække de løbende udgifter, skønt kirken intet ydede til sognepræstens løn, der måtte udredes på en anden ikke formuende kirkes (d.v.s. Garnisonskirken) og dens præsters bekostning, og at kirken ville være ude af stand til at imødegå større udgifter ved nødvendige reparationsarbejder. Ministeriet henstillede derfor, at Frederiks og den tyske garnisons menigheder henlagdes til St. Petri Kirke. Selv om ministeriet ikke ventede, at en deling af Vor Frelzers Sogn ville »stifte al den Nytte, der ventes deraf«, ønskede det dog af hensyn til besættelsen af præstembedet ved Vor Frelzers Kirke snarest muligt en erklæring fra kirkekollegiets side.

Ministeriet måtte rykke for svaret i januar 1855; men da det endelig kom, underskrevet af generalmajor Hagemann og grev Moltke, havde det både næb og klør. Kirkekollegiet havde intet imod en sammensmeltning i den form, at »Medlemmerne af St. Petri Menighed i Anledning af deres Sognepræsts Død og deres Katechets Sygdom vilde benytte den af deres i de gjeldende Anordninger hjemlede Ret, at søge Frederiks tyske Kirke«, medens derimod »et Magtsprog, hvorved Frederiks tyske Menighed blev nedlagt og dens Medlemmer henviiste til St. Petri Kirke, vilde være et Indgreb i Menighedens ved dens Privilegium erhvervede Rettigheder«, ligesom de ville miste deres »almindelig agtede og afholdte Sognepræst uden at vide, hvem de ville faa i hans Sted«.

Ministeriet, der i mellemtiden havde fået en ny minister, lod herefter sagen falde og stillede spørgsmålet om Garnisonskirkens bidrag til Brandis' løn og om fordelingen af garnisonsofferet — et stadigt irritationsmoment for præsterne ved Garnisonskirken — i bero til Brandis' afgang.

Sognepræsten ved St. Petri Kirke J. C. G. Johannsen var død i september 1854, og da kateketen, som overtog hans arbejde, var blevet alvorligt syg, konstitueredes i efteråret 1854 med kirkekollegiets billigelse kateketen ved Frederikskirken J. C. Jacobsen som sognepræst ved St. Petri Kirke, idet han dog fortsat skulle passe sin skole. Konstitutionen blev imidlertid ophævet allerede i foråret 1855, efter at kirkekollegiet havde påtalt, at Jacobsen lod sine

timer i Frederiks Skole besørge af en anden. I foråret 1856 fik St. Petri Kirke en ny sognepræst i P. F. Schmaltz, der virkede her til 1893.

Frederikskirken havde i øvrigt en ret anseelig menighed i 1850'erne, hvor der var en betydelig tysk garnison i København. Det ses af antallet af kirkelige handlinger. I 1830'erne og 1840'erne var derimod antallet af kirkelige handlinger fra garnisonen ret ubetydeligt. Også kommuniionsprotokollerne vidner herom. Antallet af altergæster i Frederikskirken, der i 1830 var 440, var i 1840 dalet til 196 og i 1850 til 138. I 1853 var altergæsternes antal derimod 448, i 1860: 512 og i 1863: 697. Heraf var hovedparten fra den tyske garnison. I det sidstnævnte år var ikke mindre end 546 af altergæsterne militære.

Den 21. januar 1859 udnævntes Brandis til sognepræst i Bergstedt i Holsten, og den 3. april holdt han sin afskedsprædiken i Frederikskirken. Den følgende søndag prædikede J. C. Jacobsen, der blev konstitueret i embedet »indtil videre«, idet bestyrelsen ved Garnisonskirken ansøgte om, at de 150 rdlr., som Garnisonskirken ydede til den tyske garnisonspræsts løn, såvel som den ligelige fordeling af garnisonsofferet måtte bortfalde. Forhandlingerne om garnisonsofferet afsluttedes i marts 1860 med, at kultusministeriet fastslog, at den hidtidige ordning fortsat skulle gælde. Herefter kunne præsteembedet ved Frederikskirken oplås ledigt, og den 5. juli 1860 udnævntes Cæsar Stoessiger.

Omtales må et par vigtige begivenheder i 1859, som var hundredåret for kirkens indvielse.

I løbet af sommeren gennemførtes en reparation af kirkens indre, som kirkeforstanderen, assurancemægler Ed. J. Hvidt for en væsentlig del bekostede af egne midler. Det var en velfortjent anerkendelse, at han efter kirkekollegiets indstilling fik ridderkorset den 16. november 1859. Hvidt, der var søn af den tidligere kirkeældste, grosserer L. N. Hvidt, var i den lange tid, han var forstander, fra 1841 til sin død i 1882, kirken og dens menighed en god mand. Han havde økonomisk indsigt og nærrede dertil en stor kærlighed til kirken.

Festdagen, den 27. november — 1. søndag i advent — var der samlet ca. 1200 mennesker i kirken. Før gudstjenesten ringedes med alle klokkerne, og salmen »Vor Gud han er så fast en borg«

blæstes på basuner og trompeter fra tårnet. Under gudstjenesten opførtes en af J. C. Jacobsen forfattet kantate ved koreleverne under ledelse af kantor N. P. Hillebrandt og med operasangeren, senere syngemester ved Det kgl. Teater C. L. Gerlach som solist. J. C. Jacobsen prædikede over Matth. 21,1-9 med temaet: Herrens komme er den evige grund for hans kirke, inddelt i følgende hovedafsnit: 1. Herren er kommet — deri har kirken den evige grund for sin opståen. 2. Herren kommer endnu vedvarende — deri har kirken den evige grund for sin beståen. 3. Herren vil komme — deri har kirken den evige grund for sin fuldendelse.

Jacobsen tilføjer i sin omtale af festgudstjenesten i kirkeprotokollen:

Denne fest udmærkede sig ved sin højtidelige, kirkelige karakter og skal, om Gud vil det, også bidrage til at styrke menighedsbevidstheden og igen give den nyt liv, hvor den truer med helt at slukkes. Kirkens Herre, på hvem denne menighed er grundet sammen med den ganske kristenhed (temaet for festprædikenen), vil også fremover vogte og velsigne den.

Festgudstjenesten var i øvrigt stærkt præget af det musikalske, orgel- og instrumentalmusik og korsang. Kirken havde samme år fået en overordentlig dygtig organist i J. G. Matthison-Hansen, en søn af den ud over landets grænser kendte orgelvirtuos og komponist Hans Matthison-Hansen, domorganist ved Roskilde Domkirke. Også sønnen vandt både herhjemme og i udlandet et navn som orgelspiller og komponist. Han var organist ved Frederikskirken til 1871, og det var naturligt, at han i sin kirke sammen med kantoren arrangerede en række koncerter. Hans medarbejder, kantoren N. P. Hillebrandt, der selv blev kirkens organist i 1874, var ligeledes en dygtig musiker og blev i en videre kreds kendt som sangkomponist. Overhovedet var der i det 19. århundrede ansat flere dygtige musikere som organister ved kirken. Det gælder V. A. Hartmann (1795-1807), hvis søn, komponisten J. P. E. Hartmann blev født, medens faderen var organist ved Frederikskirken. Organisterne P. C. Krossing (1819-38) og Matthison-Hansens efterfølger C. A. Attrup (1871-74) havde begge en virksomhed ved siden af organiststillingen, henholdsvis på Det kongelige Teater og på Konservatoriet, og var dygtige og anerkendte komponister.

Ved Frederiks tyske Skole skete der en stor forandring i 1859.

Skolen havde et betydeligt antal elever — 134, og i flere år havde man følt, at den gamle, af Adler erhvervede skolebygning var utilstrækkelig. Da skoledirektionen nu i foråret 1859 tilmed forlangte mere plads for børnene, måtte man enten indskrænke børneantallet eller søge nye lokaler. Skolekommissionens protokol beretter videre:

Dertil kom husets brøstfældighed og den besværlige nærhed af jernstøberne d'herrer Baumgarten og Burmeister. Underhånden erfarede vi, at de nævnte herrer ikke var tilbøjelige til at købe bygningen, og da vi ikke kunne skjule for os selv, at deres fabrik ville afskrække enhver anden køber, så besluttede vi at benytte lejligheden . . .

Kirkekollegiet gav tilladelse til salget, og i slutningen af juli afhændedes skolebygningen til Baumgarten og Burmeister for 6.000 rdlr. Køberne, der ønskede at overtage bygningen straks, skaffede lokaler til skolen i den nedlagte veterinærskole på Christianshavn for en årlig leje af 120 rdlr. Lejemålet blev flere gange fornyet; men i 1861 blev man nødt til at flytte og lejede sig ind i bygningen i Overgaden oven Vandet 52, hvor den årlige leje var på 400 rdlr.

I Cæsar Stoessiger fik menigheden en både dygtig og energisk præst. Han var født 1815 i Altona, havde studeret i Kiel og havde fået en filosofisk doktorgrad ved universitetet i Jena. Fra 1847 havde han været institutbestyrer. Den 28. oktober 1860 blev han indsat i embedet ved Frederikskirken af Holmens provst, dr. theol. B. Münter.

Jacobsen, som i maj 1861 udnævntes til et præsteembede i Holsten, efterfulgtes af F. M. Steger, der samme år tiltrådte som kateket ved Frederiks Kirke og Skole.

I 1862 vurderer Stoessiger noget mistrøstigt menighedens fremtidsudsigter:

Det må desværre beklages, at Frederiksmenigheden stadigt mere synes at gå sin opløsning i møde. Der har allerede i nogle år svævet betænkelige omina over den, og kirken har jo dog engang tidligere været lukket i længere tid. Under de nuværende forhold vil menigheden som en tysk menighed næppe nogensinde igen kunne komme til blomstring, tilmed da een tysk kirke i denne by synes tilstrækkelig for de nuværende forhold, og da denne, midt i byen, har en langt gunstigere beliggenhed.

Nogle planer, som Stoessiger anvendte megen tid og energi på, lykkedes det ham ikke at få gennemført. Det gjaldt således hans

arbejde for at få indlagt et fyringsanlæg i kirken, da den »penetrante kulde« i vintermånederne afskrækkede mange fra at komme i kirken. Heller ikke lykkedes det ham at få gennemført planen om en skolebygning på en del af kirkegården. Herfor arbejdede han og de øvrige medlemmer i skolekommissionen ivrigt, da det var utilfredsstillende og dyrt for skolen at leje lokaler.

Dertil kom forskellige ærgrelser. Således tog præsterne ved den danske Garnisonskirke flere kirkelige handlinger fra den tyske garnison, hvorved sognepræsten ved Frederikskirken mistede ac-cidenser. Stoessiger klagede til kirkekollegiet, der lod klagen gå videre til kultusministeriet. Man forstår Stoessigers bitterhed, da ministeriet afviste klagen som ubegrundet, idet friheden til at løse sognebånd i overensstemmelse med loven af 4. april 1855 også måtte have gyldighed for militæret. I sit referat af sagen i kirkeprotokollen bemærker Stoessiger hertil:

Hvorledes denne også kan have anvendelse på det tyske militær, begriber man ikke, da dette jo midlertidigt er overflyttet hertil fra Holsten, men dermed ingenlunde er at betragte som indlemmet i den danske Folkekirke.

Lige så uforståeligt er det, når der i ministerialskrivelsen henvises til det alderhøjeste reskript af 28. aug. 1833, hvorefter det skulle være valgfrit for de personer, som efter deres fødested skulle høre til den tyske garnisonsmenighed, om de ville høre til den tyske eller den danske menighed.

Ovennævnte reskript er, som også allerede årstallet derpå angiver, givet, da der endnu slet ikke her var nogen fast tysk garnison forhånden ved siden af en dansk

Det lyder virkelig naivt, at det skal være valgfrit for en holstensk og ditmarskisk soldat, der fra ungdommen af kun har lært tysk i kirke og skole, om han vil høre til den tyske eller danske garnisons menighed.

Endnu naivere er det, når de to garnisonsdele stilles over for hinanden som de civile menigheder her i byen. — På dansk side kan der tales om en egentlig »Garnisons Kirke og Menighed«, som da den skiftende danske garnison henvises til; men blev det tyske militær engang flyttet væk, så ville der dog ikke stadig blive en tysk garnisonsmenighed tilbage, men blot Frederiks civile menighed

I øvrigt må jeg her gentage, at udøvelsen af gejstlige funktioner fra den danske Garnisonskirkes side over for sådanne, som hører til det tyske militær og er henvist til præsten ved Frederiks-Kirken, forekommer mig som overgreb, i hvert fald i alle sådanne tilfælde, hvor der ikke engang i forvejen er indhentet samtykke fra den tyske præst.

Den civile menighed ved kirken voksede i Stoessigers tid. Menigheden, der i 1859 havde 109 bidragydende medlemmer, talte

i 1860: 120 og i 1862: 145 medlemmer, af hvilke en betydelig del var familiefædre. Menigheden syntes endog at skulle få en yderligere betydelig tilvækst, da hele personalet i det holstenske ministerium, ialt 69, af hvilke flere havde familie, bestemte sig for at slutte sig til Frederikskirken; men indmeldelserne fulgtes næsten omgående af udmeldelser, da ministeriet den 1. maj 1863 blev flyttet til Holsten. Samtidig var der tale om, at den tyske garnison også snart skulle overføres til Holsten.

Samme år ophævedes efter indstilling fra kultusministeriet ved en kgl. resolution af 26. maj det til kateketembedet knyttede privilegium om befordring til præsteembeder i hertugdømmerne for Slesvigs vedkommende. Senere ophævedes det ligeledes for Holstens og Lauenburgs vedkommende.

Under disse forhold mistede Stoessiger modet og søgte bort. Den 17. november 1863 udnævntes han til førsteprest ved garnisonskirken i Rendsborg. Det var dagen før den skæbnesvangre dato, hvor den nye danske konge, Christian IX, svigersøn af prins Wilhelm af Hessen, modvilligt, men under pres underskrev den fællesforfatning, der blev anledning til krigen med Preussen og Østrig og til tabet af hertugdømmerne. Den 13. december holdt Stoessiger sin afskedsprædiken. I kirkeprotokollen skrev han til afsked:

Jeg skilles med vemodig kærlighed fra min kære Frederiksmenighed, i hvilken jeg har fundet megen tro, og hvor mange hjerter er kommet mig i møde med stor kærlighed. Herren tage den lille menighed, over hvilken der allerede er gået mangt et uvejr, under sin nådige beskyttelse og velsigne den rigeligt efter sin forbarmende nåde.

Under vakancen besøgede W. J. Steger embedsforretningerne. Den 18. marts 1864 blev efter biskop Martensens forslag Peter Martens konstitueret i embedet, og skærtorsdag holdt han sin første prædiken i kirken. Martens var da 59 år og havde en 20 årig præstetjeneste i Slesvig bag sig.

Under det nationale røre i 1840'erne var Martens, som var født i Flensborg, gennem en personlig gæring nået til et konge- og rigstro standpunkt. Herom vidner hans to pjecer fra 1850, »Ein Votum zur Gewissensfrage der Schleswig-Holsteinischen Geistlichkeit« og »Offener Protest in Sachen des Landes«. I 1850 blev han førsteprest ved Slesvig Domkirke og var i årene 1850-56 til-

lige provst for Gottorp og Hütten provsti. Martens skal være den, der henledte opmærksomheden på U. S. Boesen, som i 1854 blev biskop i Slesvig og kom til at føre de berygtede sprogreskripter igennem. Selv var Martens trods sin loyale holdning kritisk indstillet over for gennemførelsen af sprogreskripterne. Den 15. marts 1864 — under krigen — blev Martens af tyskerne afsat fra sit embede.

På denne baggrund blev hans præstetid ved Frederikskirken sørgelig, en personlig tragedie.

Menigheden gik i de år, han virkede her, stærkt tilbage. Ifølge kommuniensprotokollen var der i 1863 697 altergæster, 546 fra garnisons- og 151 fra civilmenigheden. I 1867 var antallet af altergæster kun 86 og i 1870: 74.

Embedet som præst for den tysktalende del af Københavns garnison, der blev overflødig efter tabet af Slesvig-Holsten, nedlagdes ved kgl. resolution af 24. juli 1866. Herved forringedes kirkens og kirkebetjeningens indtægter meget, og da den lille civilmenighed var ude af stand til at bære udgifterne ved kirken, var en nyordning en tvingende nødvendighed.

De to kirkeældste, fabrikant Hertzsprung og bagermester Heinrich, indsendte den 19. december 1866 gennem patronen, generalmajor Wörishöffer, et andragende til kultusministeriet om nedsættelse af en kommission, der kunne tage menighedens omdannelse til en dansk menighed under overvejelse. Ministeriet nedsatte herefter i maj 1867 en kommission, bestående af etatsråd, borgmester Larsen, stiftsprovst Rothe, Holmens provst Fog, under hvis provsti Frederikskirken var henlagt, de to ældste samt kirkens forstander Ed. J. Hvidt. Kommissionen foranstaltede i september en skriftlig afstemning blandt menighedens bidragydende medlemmer, der da talte 89, om menighedens eventuelle omdannelse til en dansk menighed. 51 stemte for, 5 imod; 10 erklærede, at det var dem ligegyldigt, medens 20 undlod at stemme. Herefter indstillede kommissionens flertal, at Christianshavn ved forefaldende vakance i præsteembedet ved Vor Frelzers Kirke skulle deles i to sogne, og at Frederikskirken skulle fungere som kirke for det udskilte sogn. Indtil denne deling kunne finde sted, skulle kirken være en dansk kirke med en fri menighed og skolen en dansk borgerskole med tysk som undervisningsfag. Mindretallet — borg-

mester Larsen — indstillede derimod, at menigheden straks blev opløst og kirken og dens kapital henlagt under magistratens bestyrelse, indtil kirkens fremtidige skæbne måtte blive afgjort ved en kgl. resolution. Sagen blev henlagt i 1870. Ministeriet fandt, at det kunne have lange udsigter med den foreslåede sognedeling, at menighedens fortsættelse som en dansk frimenighed savnede grundlag både i kirkens privilegium og i den kirkelige lovgivning, og at der, når man ikke ville følge mindretallets forslag, ikke var andet at gøre end at lade menigheden fortsætte som hidtil.

Martens var under disse forhandlinger overhovedet ikke blevet taget med på råd, hvorover han var bitter. Der opstod et spændt forhold mellem ham og de ældste, specielt fabrikant Hertzsprung. Da Martens for at supplere sine stærkt dalende indtægter i 1868 i Adresseavisen og fra prædikestolen bekendtgjorde, at han ville modtage konfirmander både i tysk og i dansk sprog, indsendte de ældste en klage til kultusministeriet, da det efter deres opfattelse stred imod kirkens privilegium. Martens fik en irettesættelse.

Det blev dog Frederiks tyske Skole, der ødelagde ham I 1864 havde kateketen W. J. Steger, der var kommet i en uudholdelig modsætning til en lærerkollega ved skolen, taget sin afsked, og embedet var ikke blevet besat igen på grund af de usikre fremtidsudsigter for kirken. Lokalespørgsmålet havde i efteråret 1866 fået en måske ikke særligt heldig løsning, da man købte grosserer H. C. Petersens ejendom, Overgaden oven Vandet 28. Trods megen planlægning og vel også den bedste vilje var Martens, der for at supplere sin stærkt forringede indtægt havde overtaget en del af kateketens arbejde og en væsentlig del af kateketlønnen, hverken egnet som skoleleder og lærer eller som økonom. Der var stærke modsætninger i skolens lærerpersonale og stadige personaleforandringer. Fra 1867 blev der i den grad uorden i Martens' skoleregnskaber, at de to medlemmer af skolekommissionen underskrev »med Forbehold«. Hertzsprung, der i 1869 efter Heinrichs død var alene som kirkeældste, nægtede at revidere og sendte regnskabet til kultusministeriet, hvis revisor opgav at finde ud af det. Under disse forhold gik skolen stærkt tilbage. Elevantallet, der endnu i 1866 var på 101, var i 1871 skrumpet ind til kun 31. Hvor spændt situationen var ses bl. a. af en redegørelse til ministeriet den 31. oktober 1870 fra skolekommissionen, barber H. Voigt og bager-

mester G. Brockmeyer, hvori de kritiserer fabrikant Hertzsprung, fordi han havde nægtet at revidere regnskabet, men hvori de også retter en skarp kritik mod Martens' virksomhed ved skolen:

Hr. Kirkeældste Hertzsprung er den, der har foranlediget Kiøbet af Skoleeiendommen, som indeholder 3 Stalde til 17 Heste, en hecl Deel Vognskure og Pakhuse samt en deel Beboelsesleiligheder. Da det viste sig, at Provst Martens som Vicevært vilde have ødelagt Eiendommen ved at optage alle Slags pjaltede Mennesker som Beboere, saa have Under tegnede endelig formaaet ham til at overlade Bestillingen som Vicevært til Hr. Inspectionsbetjent paa Christianshavns Politistation I. A. Hansen. Denne Mand har ogsaa omarbejdet Regnskaberne, hvoraf Supplementet til disse udviser en Underbalance af 145 rd 5 m 11 s til 31. Decbr. 1869. I de sidste Aar har Skolen været aldeles dansk, en Lærer, Hr. Meyer, fik for 36 Timer ugentlig 340 rd aarligt, medens Provsten for daglig 2 Timers Underviisning i det tydske Sprog tillægger sig selv en Betaling af 435 rd aarligt. Om denne Underviisning i Tydsk udtalte Skoledirecteuren, Hr. Professor Holbech, sig ved sidst afholdte Examen, at Hr. Professoren var villig til at meddele en Attest for, at Børnene slet intet Tydsk lærte. Til Slutning tillade vi os at bemærke, at, hvis der ikke meget hurtigt kommer en grundig Ordning af Forholdene, da maa Skolen gaae fallit, hvilket vilde være beklageligt, da den i Tiden kunde yde de mange ubemidlede Familiers Børn paa Christianshavn stor Gavn.

Mislighederne i skoleregnskaberne medførte, at provst Fog op hævede Martens' konstitution som præst med udgangen af januar 1871. Den 29. januar holdt Martens sin sidste prædiken over episteltæksten (Rom. 13,8): Den kristnes sidste skyldighed, kærligheden.

Hertzsprung drev på, at Martens skulle tilbagebetale de 1956 rdlr., som han efter Hertzsprungs mening uretmæssigt havde oppebåret fra skolen; men skønt kultusministeriet var indstillet på at tilbageholde beløbet af Martens' pension, måtte sagen dog opgives i 1872. Martens, der havde taget fast bopæl i Holsten, afviste kravet som ganske ubegrundet. Han døde 1886 i Kiel.

I Martens' sted var Theodor Heinrich Hamburger den 3. februar 1871 blevet konstitueret i embedet, og han blev den sidste præst ved Frederikskirken. Hamburger, som var søn af præsten ved den reformerte kirke i København C. L. H Hamburger, var efter sin embedseksamen ved Københavns universitet i 1846 trådt over til den lutherske kirke. I 1850 blev han præst i Slesvig, fra 1856 sognepræst i Svesing i Husum provsti; men i 1864 blev han af tyskerne afsat fra embedet. Hamburger fik efter indstilling

fra kirkens ældste, fabrikant Hertzsprung, overladt hele kateketgagen, 435 rdlr. om året, som udrededes af skoleejendommens indtægter, og han fik i 1871 sin bolig på førstesalen af skoleejendommen for en årlig leje af 240 rdlr.

Skolen stod ikke til at redde. For at bevare skoleejendommen og derved tillige sikre kirkens beståen androg man kultusministeriet om tilladelse til at nedlægge skolen 1. august 1873, hvilket blev bevilget. Skoleejendommen lagdes herefter under en bestyrelse, bestående af sognepræsten og de to kirkeældste. Efter fabrikant Hertzsprungs død i 1872 var til kirkeældste blevet valgt hans søn, forsikringsdirektør S. C. L. Hertzsprung, der har vundet sig et kendt navn som astronom, og oliemøller I. Henningsen.

Det var i bogstaveligste forstand en døende menighed, Hamburger var blevet præst for. Det store flertal af de kirkelige handlinger var begravelser, der oven i købet for en stor del forrettedes ved præster fra andre kirker. I årene 1871-86 er der i Frederikskirkens kirkebøger kun indført 62 dåbshandlinger, men 164 begravelser. Antallet af altergæster, der i 1871 var 43, dalede yderligere og var fra 1880 ikke over 10 om året, i årene 1882-84 kun 3 om året. Antallet af bidragydende medlemmer af menigheden, der i 1867 var på 91, var i 1885 dalet til kun 28.

Generalmajor Wörishöffer, som havde indvilget i at fortsætte som kirkens patron, efter at den i 1866 ophørte med at være garnisonskirke, måtte dog frasige sig hvervet, da han fra 1. oktober 1867 blev chef for den fynske brigade. På grund af kirkens usikre fremtid blev der ikke beskikket nogen efterfølger. I 1874 androg imidlertid de to kirkeældste kultusministeriet om, at general Wörishöffer, der nu var vendt tilbage til København, igen måtte blive kirkens patron, hvortil han var villig. Ministeriet tillod det med forbehold, idet det ønskede menigheden opløst, og konstituerede i 1875 general Wörishöffer som kirkens patron »indtil videre«.

Den 8. februar 1878 døde sognepræsten ved Vor Frelzers Kirke P.A. Fenger, og ministeriet nedsatte i forlængelse af forhandlingerne i årene 1867-70 en kommission, bestående af borgmesteren, stiftsprovst Rothe, provst Fog, de to kirkeældste og kirkeforstander Hvidt. Igen delte kommissionen sig i et mindretal, der indstillede, at Vor Frelzers Sogn blev delt, og et flertal, der ønskede de to tyske, lutherske menigheder i København forenet, således at St.

Petri menighed flyttedes til Frederikskirken. Dette var dog de ansvarlige i St. Petri menighed lige så lidt interesserede i som tidligere, og igen måtte sagen henlægges.

Det blev kirkebygningen, der til sidst gjorde en ende på problemet, som kultusministeriet og de nedsatte kommissioner ikke havde kunnet løse.

Ved kirkesynet den 28. september 1881 påpegede synsmændene flere større mangler ved bygningen, som krævedes afhjulpne. De ældste lod arkitekt Böttger foretage en nøjere undersøgelse af kirken, og det viste sig, at en forsvarlig reparation ville koste så meget, at det ganske overskred kirkens økonomiske muligheder. Man lod derfor de mest alvorlige mangler reparere, hvilket kostede 2.725 kr. Arkitekten udarbejdede samtidig et overslag over udgifterne ved en gennemgribende reparation, der lød på ikke mindre end 43.600 kr. Ved kirkesynet i 1884 insisterede synsmændene på en reparation af de påpegede mangler, »da Kirkebygningen i modsat Fald om ikke lang Tid vil være i stærkt Forfald«. Arkitekten erklærede sig i sin betænkning af 7. april 1885 enig med synet og hævdede, at kirken, hvis man ikke tog kraftigt fat, »om kort Tid ellers kan ventes at komme til at se ud som en hensmuldrende Ruin«. Udgifterne til en grundig reparation anslog arkitekten nu til ca. 47.400 kr. Kirkens hele formue, iberegnet skoleejendommen, der vurderedes til ca. 30.000 kr., var kun på 68.900 kr. og den årlige renteindtægt kun på 1600 kr. De ældste så derfor ikke anden udvej end at ansøge kultusministeriet om de nødvendige midler til arbejdets udførelse, hvilket anbefalede af patronen. En sådan ansøgning havde naturligvis på baggrund af ministeriets længe nærede ønske om menighedens nedlæggelse ingen mulighed for at blive imødekommet, og den 25. maj 1886 måtte general Wörishöffer andrage om nedlæggelse af Frederiks tyske menighed.

Der optoges herefter forhandlinger mellem de to kirkeældste og etatsråd, borgmester Hansen bl. a. om kirkens økonomiske forhold.

Den 4. december 1886 kom den kgl. resolution, der betød menighedens nedlæggelse med årets udgang. Kirken og dens formue lagdes herved under en bestyrelse, bestående af borgmesteren for magistratens 1. afdeling og Holmens provst. Hamburgers kon-

stitution som præst ophævedes; men han skulle, så længe han levede, have udbetalt 1000 kr. om året mod til gengæld at bestyre skoleejendommen. Frederik Hillebrandt afskedigedes fra årets udgang som kantor og graver, men skulle have løn og fribolig i kantorboligen i endnu to år mod at påtage sig det arbejde, som bestyrelsen måtte pålægge ham.

I begyndelsen af januar 1887 afleveredes regnskab, beholdninger, inventarieliste og arkivalier til den nye bestyrelse. 127 års tysk menighedsliv i Frederikskirken var hermed til ende.

Pastor Hamburger levede til 1905 og kom således til at opleve kirkens indvielse til dansk sognekirke i 1901.

Kultusministeriet havde i 1854 over for kirkekollegiet gjort gældende, at »Antallet af de tyske Menighedslemmer paa Christianshavn ikke er saa stort, som det forudsattes at ville blive, da Frederikskirken blev oprettet«. Heri havde ministeriet ret. Kirken blev opført på en tid, da der i Københavns befolkning var et betydeligt tysk indslag, som stadigt øgedes. Men tiden blev også i denne henseende efterhånden en anden. Den tyske menighed ved kirken blev aldrig så stor, at den svarede blot nogenlunde til kirkens størrelse, og da Danmark i 1864 mistede sine tyske lande, faldt grundlaget for menighedens fortsættelse bort. Den store, men i vedligeholdelse kostbare kirke blev ikke blot en pryde for København, men også en byrde for den lille menighed, hvis fortsatte eksistens bestandigt var truet igennem det 19. århundrede.

Og dog fik kirken betydning i København i de 127 år. Den blev ramme om en menighed, der talte en lang række betydende personligheder i dansk samfunds- og kulturliv, den blev et centrum under de skiftende åndelige strømninger i København, for pietisme og rationalisme, for kirkekampen i 1820'erne og for den begyndende grundtvigske bevægelse i 1830'erne, og den blev udgangspunkt for et betydeligt socialt initiativ, den Lorckiske stiftelse og de Massmannske søndagskoler.

Frederiks tyske Kirke og Menighed er et værdigt kapitel i københavnsk kirkeliv gennem tiderne.

Kilder:

Arkivalier i Landsarkivet i København (Frederiks tyske Kirkes og Kirkeinspektionens arkiver):
Kirkebøgerne.

Kommuniionsprotokollerne 1759—1824. 1824—86. 3 bd.
 Militære Kommunikanter ca. 1854—63. 1 pakke.
 Friederichs teutsche Kirchen Protocoll 1786—1814. 1839—71. 1 bd.
 Rest af akter til kirkeprotokollen. 1 pakke.
 Journal und Resolutions Protokoll des Kirchen Collegiums der deutschen Friederichs Kirche auf Christianshafen 1825—41. 1 bd.
 Journal des Kirchencollegii 1856—65. 1 bd.
 Kopibog for udgaaende og indkomne breve i anledning af kirkens opbyggelse og menighedens oprettelse, bestallinger, instrukser m.m. 1749—62 samt Kopibog over kirkeforstanderens korrespondance 1785—96. 1 bd.
 Kirkens privilegier, akter om dens opførelse og om menighedens sammenlægning med den tyske garnison og St. Petri menighed m.m. 1759—1859. 1 pakke.
 Korrespondancesager 1759—1820. 5 pakker.
 Korrespondancesager 1821—31. 1832—46. 2 pakker.
 Diverse korrespondancesager 1832—87. 1 pakke.
 Korrespondancesager ca. 1847—65. 2 pakker.
 Indkomne breve til sognepræsten 1788—92. 1 pakke.
 Diverse fra sognepræstens arkiv. 1 pakke
 Kirchenältesten-Wahlzetteln. 2 pakker.
 Reskript-Bog 1853—69. 1 hefte.
 Rechenschaft über des Baues der Friedrichs deutschen Kirche 1750—71. 1 bd.
 Bilag hertil. 2 pakker.
 Kirkeregnskaberne med bilag. 23 bd. og 8 pakker.
 Stolebøger 1759—85. 1785—1801. 1832—40. 3 bd.
 Tagebuch über die laufenden Einnahmen und Ausgaben samt andre Vorfällenheiten, die Deutsche Garnison und Friedrichs Kirche auf Christianshafen betreffend 1826—86. 1 bd.
 Kassebog for Frederiks tyske Kirke paa Christianshavn 1881—86. 1 bd.
 Sammlungs-Buch für die zu erbauende neue deutsche Kirche auf Christianshafen. Angefangen 1751 22. Febr. 1 bd.
 Regnskabsprotokoller over de to lotterier. 10 bd.
 Sammlungsbuch in der deutschen Friedrichs Gemeinde 1760—67. 1786—1810. 1824—36. 1836—56. 4 bd.
 Einsammlungsbuch des Predigeropfers für den Hauptpastor an der Friedrichs Kirche auf Christianshafen 1871—86. 1 bd.
 Alfabetisk fortegnelse over medlemmerne af kirkens civile menighed 1859. 1 bd.
 Rechnungen über die Armenpflege der Deutschen Friederichs Kirche auf Christianshaven 1760—61. 1763—69. 1 pakke.
 Zweites Versamlungs-Protokoll von dem was die Armen-Pflege bei der deutschen Friedrichs Kirche angehet 1766—71. 1 bd.
 Bog for Fattige 1834—86, 1 bd.
 Forhandlingsprotokoll og journal for skolekommissionen 1799—1801. 1814—39. 1839—75. 3 bd.
 Korrespondancesager m.m. ca. 1788—1840. 1841—69. 1873. 2 pakker.
 Skoleregnskaber med bilag. 5 bd. og 8 pakker.

Schul-Protokol (Elevfortegnelse) 1826—53. 1 bd.
Hauptprotokoll (Elevfortegnelse) 1864. 1 bd.
Karakterprotokoller 1850—73. 11 bd.

Det vil føre for vidt at opregne den benyttede litteratur, derunder præsternes forfatterskab. Her nævnes blot nogle tidligere bøger, artikler m.m. om kirken og menigheden:

(Latinsk og tysk Indskrift paa Grundstenen til Frederiks tyske Kirke i København. 1755). 2 blade.

Lorck, J.: Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte etc. 1758. I, s. 114—29.

Pontoppidan, E.: Den danske Atlas. 1764. II, s. 207ff.

Holck, H., Kiøbenhavns Sogne-Kirkers Beskrivelse samt Kirkernes Legata og Sogne-Gader med mere. 1775.

Lindberg, J. C.: Frederiks tyske Kirke, i Nordisk Kirke-Tidende 1839 s. 379—84.
Frederiks tyske Kirke på Christianshavn, i Nordisk Penning Magazin 1842 sp. 734—36.

Rothe, C.: Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Historie med nogle statistiske Bemærkninger. 1854.

— E.: Frederikskirken paa Christianshavn, i Illustreret Tidende 1859—60, s. 71—72.

Rørdam, H. F.: Om de tyske Menigheder i Danmark i 17de Aarhundrede etc., i Kirkehistoriske Samlinger 1864—66, 2.r., 3.bd., s. 136—58.

Lindberg, N.: Tyske Menigheder i Kjøbenhavn, i Dansk Kirketidende 1869 sp. 395—99.

Ipsen, A.: Frederiks tyske Kirke, i Nutiden 1884—85 s. 247—48.

Schiøtt, F.: Bygningsmodeller og Bygningstegninger paa Kjøbenhavns Raadhus, i Arkitekten 1905—06 s. 373—83.

Nielsen, O. C.: Christians Kirke. Historisk-topographisk beskreven. 1920.

Munthe af Morgenstjerne, O. v.: Nicolai Eigtved. 1924. S 120—22.

Holmer, K., Christianskirken. Kirke- og Menighedsliv i gammel og ny Tid. Mindeblade i Anledning af 25-Aarsdagen for Kirkens Genindvielse 2. Juni 1926. 1926.

Hermansen, V.: Københavns gamle Kirker. Tegninger af Hakon Spliid. 1932. S. 235—62.

Christianskirken 1759 — 2. December — 1934. Udgivet af Christianskirken. Teksten skrevet af Kirkens Sognepræst, Provst P. Helweg-Larsen.

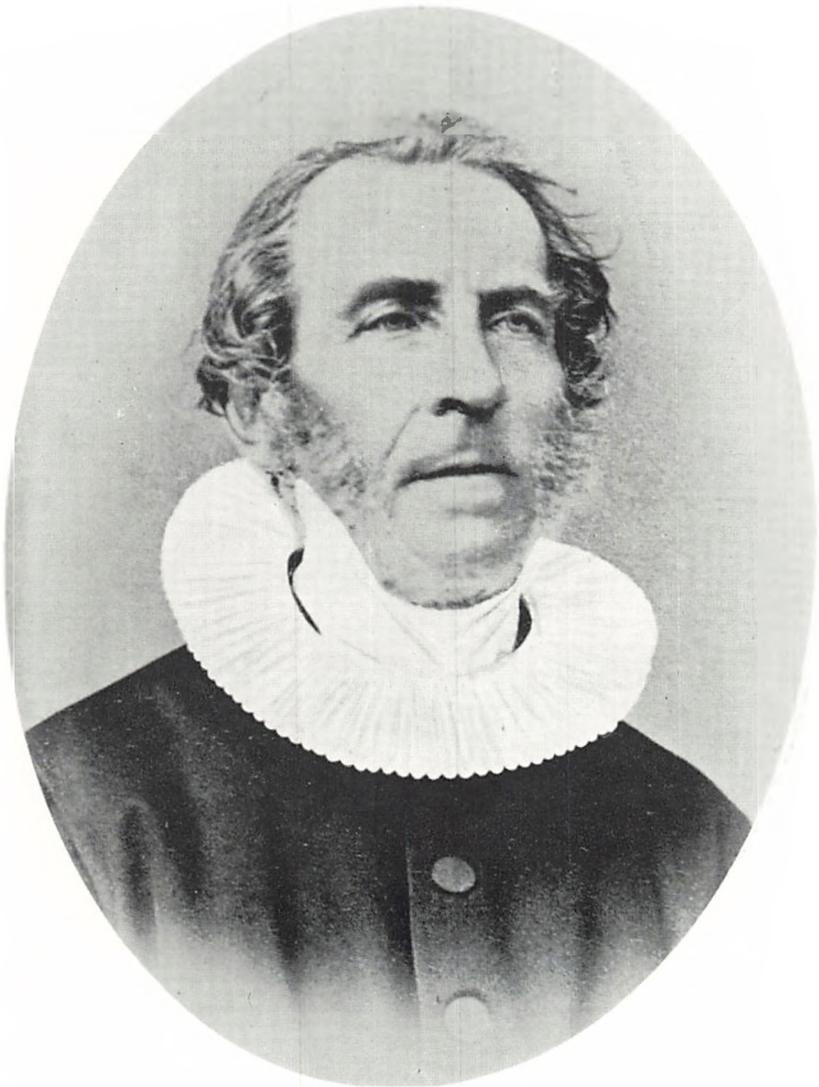
I.M.O.: Christianskirken, i B & W 1940 nr. 7—8, s. 7—8.

Christiansen, H.: Christianskirken og Burmeister og Wain, i Arkitekten Ugehefte 1945, s. 6—8.

I.M.O.: Genaabningen af Christianskirken, i B & W 1946 nr. 11, s. 7—12.

Felbo, J.: Tyskertiden og kongeborgens kirke, i Indre Missions Tidende 1950, s. 302—04.

Nedergaard, P.: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til en Dansk Præste og Sognehistorie (Kirkelig Geografi) 1849—1949. I, 1951, s. 172—74.

PETER MARTENS

Provst, kst. sogneprovst 1864–71. Fotografi i Christians Kirke.

THEODOR HEINRICH HAMBURGER
Kst. sognepræst 1871–86. Fotografi i Christians Kirke

Grundtvig i Frederiks Tyske Kirke

AF SVEND JACOBSEN

Søndag den 4. marts 1832, Fastelavnssøndag, prædikede pastor Nik. Fred. Sev. Grundtvig til aftensang kl. 2 i Frederikskirken, som den den gang hed. Bekendtgørelsen var ikke kommet med i Adresseavisen, hvis ikke politidirektør Bræstrup havde standset trykningen, så at det nåedes. Han vidste, at kong Frederik den Sjette havde underskrevet resolutionen derom om torsdagen, så at det lige kunne nås om fredagen.

Kirken var stuvende fuld, selv om det åbenbart har knebet med tilladelse til at komme ind i de aflåste stole, så at flere tilhørere, der ville sikre sig plads i fremtiden, måtte henvende sig den følgende torsdag hos graveren for at få det ordnet.

I syv år, lige til pinsen 1839, prædikede Grundtvig næsten hver søndag eftermiddag her i kirken. De få gange, han foretog ferierejser til sine venner ude i Sjælland, ilede han tilbage for at nå sin søndagstjeneste; og de somme, han lå på landet i Klampenborg eller på Østerbro, travede han, ofte med sønnerne i kølvandet, den lange vej ind til Christianshavn.

Ellers boede han jo lige ved siden af kirken på anden sal i nr. 4, så at der ikke var så lang vej.

Grundtvigs historie fra 1783 til 1832 skal jo ikke skrives her, men et par antydninger af, hvad det var for en mand, der stod på prædikestolen her den dag, vil dog næppe være overflødige.

Han var altså 49 år og spøger selv med, at han allerede er både gammel og grå. Han kunne jo heller ikke vide, at han kun var nået godt halvvejs, og at det betydningsfuldeste vel lå forude. Men de 49 år var heller ikke forløbet uden store oplevelser af både sorg og glæde.

Om ikke ad anden vej, så kender mange fra Kaj Munks skuespil »Egelykke« historien om den unge theologiske kandidat, der som huslærer på Langeland blev forelsket i sin elevs mor, og hvordan denne oplevelse fik betydning både for hans religiøse og nationale udvikling. Som få andre fordybede han sig herefter både i Bibelen og i den oldnordiske litteratur.

Men præst ville han jo være som sine fædre, og han blev det også. Først som hjælpepræst hos sin gamle far i et par år indtil dennes død. Senere efter flere vanskelige års afbrydelse et par lykkelige år i Præstø, og endelig som residerende kapellan ved Vor Frelses kirke på Christianshavn.

Dette embede, som han havde ventet sig meget af, tilfredsstillede ham dog ikke i længden, selv om han ikke manglede tilhørere. Og da han ved tusindårsfesten for kristendommens indførelse i Danmark 1826 ikke kunne få de salmer sunget i kirken, som han havde skrevet til lejligheden, hvoriblandt »Den signede dag«, tabte han tålmodigheden og søgte sin afsked, skønt han knapt vidste, hvordan han skulle skaffe det daglige brød til sig og sin familie.

Da han en gang i denne tid fik kongen i tale, spurgte kongen meget deltagende, hvad han bestilte.

»Ingenting, Deres majestæt! Og jeg ved heller ikke, hvad det skulle være, uden majestæten ville sende mig til Engelland at undersøge de angelsachsiske håndskrifter, som også for Danmark kan være af vigtighed.«

Mod al forventning tog kongen ham på ordet, og tre på hinanden følgende Englandsrejser fik stor betydning for ham.

Mindst ganske vist videnskabeligt, som det jo ellers var meningen. Hans studier førte nemlig til, at engelske forskere fik øje på stoffet og sørgede for dets videre bearbejdelse og udgivelse.

Men den udprægede hjemmefødning og stuelærde, som Grundtvig var, fik øjnene op for den store verden og den hellige almindelige kirke på en ny måde, der kom til at præge ham for livet.

Kort efter hjemkomsten fra den tredje Englandsrejse begyndte han sin virksomhed i Frederikskirken.

Grundtvigs hustru Elisabeth var datter af provst Blicher i Gunslev på Falster. Allerede som tyveårig student havde Grundtvig forelsket sig i hende under besøg hos slægtninge på enen, men han

havde åbenbart svært ved at erklære sig. Og da han heller ikke i årevis fik noget sikkert levebrød, blev det en lang forlovelsestid. Først femten år efter i 1818 kunne den 35-årige mand ægte sin 31-årige brud.

Han var da uden embede, men havde lige fået et kongeligt stipendium på 600 rigsdaler til at klare sig for.

Fru Lise Grundtvig berømmes af alle som noget af det fineste og mest kvindelige. Ikke blot præster og andre husvenner er fulde af beundring for hendes velgørende og stille færd, men dronning Caroline Amalie nævner hende sammen med Frederik den Sjettes dronning Marie og grevinde Reventlow, der betød så meget for flere kunstnere og digtere, som den ene af de tre kvinder, hun havde set mest op til.

Selv om de stadig var fattige, mens Grundtvig prædikede i Frederikskirken, fordi han slet ingen fast løn fik, var det dog vist roligere og solidere kår end i deres første fjorten år med de mange omskiftelser. Og da de, efter at Grundtvig havde fået Vartou, sad bedre i det, blev fru Lise stadig svagere, indtil hun efter mange lidelser døde i 1851. Meget taler således for, at de syv år i Strandgade har været nogle af hendes bedste.

Hendes svigerdatter, Svend Grundtvigs hustru fru Lavra Grundtvig, fortæller om hende, hvordan hun trøstede sin mand, da han led og stred, inden han kunne tage den afgørende beslutning om at nedlægge embedet ved Vor Frelsers kirke.

Da gik hun en aften ind til ham og sagde: Jeg ser godt, hvad der piner dig, Grundtvig, og at du ængstes for kone og børn. Men glem os, og gør trøstig, hvad Vorherre byder dig. Han vil nok vide, hvordan han vil give os brødet.

Disse ord fra hans fromme og højhjertede hustru gjorde også udslaget. Og som modet ikke svigtede hende i afgørelsens stund, således bar hun med tålmodighed og stille kraft sin del af følgerne af dette skridt.

Hun var en sjælden dygtig husmoder, der ikke alene holdt sit hus, så der var ordentligt og skinnende, rent og blankt i hver en krog, men som også forstod, trods de knappe og meget tarvelige kår at gøre hjemmet i en ganske særlig grad smukt og tiltalende. Og på en stille yndig måde, uden uro eller travlhed udrettede hun sin gerning.

Alle, der så hende, blev slæde af hendes skønhed og stille yndefulde væsen.

Det må vist også indrømmes, at der skulle noget særligt til for at være gift med Grundtvig. Ikke blot var der — i al ærbarhed —

adskilligt flere sværmerier end Constance Leth, der efterhånden angreb Grundtvig. Men den største anledning til skinsyge kunne snarest hans muse give, eller hvad man nu vil kalde den magt, der næsten kun slap ham ud af studerekammeret til Gudstjenesterne og måltiderne.

Fru Marie Blom, der som barn kom hos familien, har givet en indgående skildring af hjemmet.

Det var altså Strandgade 4, der nu er prydet med en plade til minde om, at »Her boede Præsten og Salmedigteren N. F. S. Grundtvig 1829—1840.«

Det var 2. sal, Grundtvigs havde lejet, og knapt nok det hele. Det meste af huset optoges den gang af ejeren, der var nok så anset som præstefamilien. Det var grosserer Jacob Holm, hvis kiste siden hans død i 1845 stadig står i kirkens krypt. Antagelig var det gennem Grundtvig, at han blev nærmere knyttet til kirken. Som en del andre af Grundtvigs tilhørere ved den første gudstjeneste lejede han sig en stol og betalte for den et par år frem. Efter at Grundtvig var kommet til Vartou, fik han lov til endnu nogen tid at blive boende, indtil grosserereren fik brug for det hele.

Han var jo Christianshavns konge, og en del af hans store virksomhed lå på pladsen lige overfor, hvor nu Burmeister og Wain bygger nye huse. Her var en eventyrlig legeplads, hvor Grundtvigs børn tilbragte deres meste fritid.

Ellers gik de jo i skole hos deres far, og da han havde travlt med sine egne studier, nøjedes han ofte blot med at sætte dem i gang, hvilket mærkværdigt nok førte til store, om end ikke helt almindelige, resultater.

Johan, der siden virkede i Rigsarkivet, var i 1832 ti år, Svend der blev professor i dansk litteratur, otte år og den lille Meta, der blev gift med præsten P. O. Boisen, fem år. Johan var den kønneste, men alvorlig og tillukket. Svend mere åben og frejdig, og Meta utrolig forkælet af moderen og endnu mere af faderen, hvis store og kærlige støtte hun blev i de vanskelige år noget senere, hvor moderen skrantede og Grundtvig selv led under dybe depressioner.

Sønnerne blev sat grundigt i gang med at læse både bibelhistorie, verdenshistorie og fædrelandshistorie efter grundskrifterne. Af sproget blev hovedvægten lagt på græsk, som Grundtvig elskede, mens han ikke brød sig så meget om latin. Engelsk, som han jo nu

havde lært på sine rejser, blev også foretrukket for tysk, som han aldrig havde kunnet lide.

De almindelige skolekunderskaber, som andre børn blev plaget mest med, måtte de tilegne sig mere tilfældigt. En tid havde de to sønner af baron Stampe og deres huslærer i huset, så at de kunne undervises sammen. Men det gik åbenbart ikke, da det kun varede et års tid.

I »Faders stue« ud til Strandgade var væggene dækket med reoler med hans store bibliotek. Hans arbejdsplads var en lang og bred sofa bag et stort bord med et virvar af bøger, manuskripter, blækhorn, penne, tobakspiber, halvfulde te- og kaffekopper.

Når børnene kom gennem stuen, fortæller fru Blom, stod han dog næsten altid ved kakkellovnen i baggrunden rygende af sin pibe og stirrede hen for sig.

Han var jo høj og kraftig bygget, men påfaldende bleg, hvilket jo ikke var sært, ti i disse år var der vist mange uger, hvor hans eneste gang i fri luft var den korte gang hver søndag eftermiddag til Frederiks kirke, hvor han prædikede til aftensang. Ellers tilbragte han hele dagen uden for spisetiderne, og natten som oftest også, i det beskrevne rum, hvor bogstøv og hans eksempelløst stærke hollandske tobak dannede en atmosfære som en hel tåge.

— Han var en meget alvorlig mand. I hans hus var det at se og lyde ham eet. Han smilte sjældent, og hans latter havde ofte en næsten hård klang, der, desværre for den, det gik ud over, blev istemt af hele familien. Jeg synes aldrig, jeg har hørt ham le af hjertens lyst af noget komisk eller glædeligt. Dermed være ikke sagt, at han altid var mut og utilgængelig. Ved sit bord var han, om ikke forekommende, så dog en venlig og gæstfri vært, og var ingen mere fremtrædende person tilstede, underholdt han sig med børnene, både med sine egne og os fremmede.

Store var de fordringer, Grundtvig stillede til sin hustru, når hun skulle opfylde hans ikke just store, men ufravigelige pretensioner på personligt velvære og sørge for alle de mennesker, han indbød til at dele det daglige samliv, thi Grundtvig var en såre gæstfri og velgørende mand!

Men det forekommer mig rigtignok, at han tog sig den økonomiske side af sagen såre let og overlod til sin kone at bespise de mange med »5 brød og 2 små fiske.«

Samtidig med, at Grundtvig tog afsked fra embedet ved Vor Frelzers kirke mistede fru Grundtvig sin moder. Dette førte til, at hendes ugifte søster Mariane Blicher kom i huset hos Grundtvigs. »Tante Jane« var en fin og kultiveret kvinde, hvis betydning for søsteren og børnene ikke kan sættes højt nok, mens Grundtvig stil-

tiende fandt sig i hendes tilstedeværelse. Begge søstre klædte sig i sorg efter moderens død og skiftede ikke siden til muntre farver. Men de arbejdede i huset og fulgte med i alt, så at Grundtvig, der ikke selv havde tid til at læse sin ven Ingemanns lange romaner, kunne skrive til ham, at »søstrene« var meget optaget af »Prins Otto« og talte derom.

»Hælvdn menneske og hælvdn bogorm« kalder Grundtvig sig selv i et brev til Ingemann fra denne tid. Og det var jo i studerekammeret, at han udformede de tanker, der både da og siden udbredtes til mange andre.

Prædiketjenesten ved Frederikskirken var jo ikke noget embede og tog heller ikke så meget af hans tid. Men der er ingen tvivl om, at det betød meget for mange og mindst lige så meget for ham selv, at han hver søndag i disse år skulle forkynde evangeliet for mennesker, selv om han resten af ugen ikke havde noget videre med dem at gøre.

Der var altså en præst, der gerne ville prædike, som boede ved siden af en kirke, hvor der var god plads til ham og hans tilhørere. Men der var også tilhørere, som længtes efter at høre ham og som netop kunne tænke sig det i denne kirke. Og endelig var der andre personligheder og kræfter, der i høj grad var medvirkende til, at noget sådant ordnede sig.

Siden sognepræst Göricke ved Friedrichs Deutsche Kirche var død i 1829, var der ikke udnævnt nogen ny. Kateketen Lorentz Siemonsen var konstitueret indtil videre, og der gik rygter om, at kirken skulle lukkes den 1. juli 1831, da menigheden ikke længere havde råd til at holde arbejdet i gang.

Medlemstallet var dalende, blandt andet, fordi der ikke længere var nogen tysk garnison af betydning i København. Kongen havde måttet dække underskuddet, og der var nedsat en kommission, der skulle finde en måde, hvorpå kirken kunne klare sig.

Det skete imidlertid ikke. Kongen bestemte tværtimod den 12. november 1831, at menigheden skulle fortsætte, og at der skulle samles penge ind til den både i København og i Slesvig-Holsten. Dette skete også, selv om der vist ikke kom så meget ud af det. Men der kom nye præster efterhånden, som altså holdt deres tyske gudstjenester om formiddagen, mens Grundtvig prædikede om eftermiddagen.

En mærkelig rolle kom pastor Lorentz Siemonsen til at spille. Alerede mens pastor Göricke levede, var der både hos ham og Siemonsen kommet danske kirkegængere i Frederiks tyske kirke, som følte sig mere tiltalt af deres forkyndelse end af de danske præsters andetsteds i byen.

Det var mest de såkaldt »gammeldags christne«, et noget uforklarligt begreb, som dog i hvert fald indbefatter, at de var imod alt nyt og især imod liturgiske forandringer og hele den rationalistiske ånd, som prægede samtiden. Hertil kom så også tankerne om, at de retroende burde slutte sig sammen og udskille sig fra statskirken.

Heri kunne de mødes med pastor Siemonsen. Og i disse kredse kom han i forbindelse med en mand, der samtidig med, at han i mangt og meget sympatiserede med disse kredse, var en stor beundrer af Grundtvig.

Det var magister Jacob Christian Lindberg, en af dansk kirkelivs fineste, men mest misforståede skikkelser i datiden. Han var begyndt at holde forsamlinger i sit hjem »Lille Rolighed« ved Kalkbrænderihavnen på Østerbro, hvor både han selv, Siemonsen og forskellige andre prædikede. Han forsøgte også at få Grundtvig med, men Grundtvig ville ikke være med til noget, der kunne skade statskirken, som han trods alt tilhørte og elskede. En anden sag var det derimod, hvis de kunne få Frederikskirken overladt til frie gudstjenester.

Efter nogle sammenkomster og forhandlinger enedes da 160 myndige personer i disse kredse om at overdrage sæbesyder Jacob Madsen på Christianshavn og skomagermester L. C. Aborre i København at bringe kongen en af dem underskrevet og af Lindberg forfattet ansøgning af 24. november 1831.

De ønskede uden bekostning for staten at danne en fri dansk og tysk menighed med Grundtvig og Siemonsen som præster i Frederikskirken, hvis ikke anden bestemmelse var taget med denne kirke.

Hertil føjede så Grundtvig sin egen erklæring, der giver et godt udtryk for hele hans syn på sagen på dette tidspunkt og for hele hans måde at henvende sig på til myndighederne.

Allernådigste Kongel

Idet jeg hermed erklærer mig villig til at være præst for mine trosforvante, de gammeldags lutherske kristne, som allerunderdanigst har ansøgt majestæten om at måtte udgøre en fri dansk og tysk menighed uden udgift eller ulejlighed

for staten, erklærer jeg tillige min allerunderdanigste beredvillighed til at underkaste mig alle de bestemmelser, majestætens visdom måtte finde nødvendige til ordentlig førelse af kirkebøger og til alt, hvad vedligeholdelsen af god borgerlig orden og skik kan udkræve.

Derfor udbeder jeg mig allerunderdanigst majestætens allernådigste opmærksomhed for, hvad min samvittighed som præst og lærer i den kristne menighed, som tro dansk undersåt og som en bekendt skribent, der på en lang offentlig bane tør håbe at have vundet agtelse for sanddruhed og fædernelandskærlighed, byder mig at erklære og bevidne.

Jeg erklærer og bevidner da, at efter den erfaring, jeg i 25 skribent-år og 20 embeds-år har gjort, og med den grad af kristelig oplysning, jeg har opnået og mange gange i offentlig skrift uigendrevet og uimodsagt har udviklet, er en kirkelig skilsmisse mellem de gammeldags lutherske kristne og de nymodens uundgæelig nødvendig, og det lige så vel for borgerlig enigheds og fri videnskabligheds skyld, som for kristelig samvittigheds-friheds og den menneskelige ærligheds skyld, og til nærmere oplysning herom giver jeg mig den allerunderdanigste frihed at vedlægge et lidet skrift »Om den Clausenske Injurie-Sag«, hvori jeg sidst og kortest har stræbt at klare det sørgelige forhold.

Men, allernådigste konge; er det nu uundgæeligt nødvendigt, at de om troens og salighedens sag genstridige partier i statskirken, på een eller anden måde, må adskilles, da skønner jeg på ære og samvittighed ikke rettere, end at skilsmissen sker på den læmpeligste og mest velgørende måde, når det allernådigst tillades de præster, hvis samvittighed ikke længere tillader dem at beklæde embeder i statskirken, at gå ud deraf med deres mange eller få tilhørere og kirke ligt sørge for sig selv.

Hertil kommer endnu, allernådigste landsfader, at jeg og mine tilhørere, som samvittigheden driver til at bryde isen, og gøre begyndelsen med allerunderdanigst, mindelig og gudfrygtig bøn, om denne tilladelse, vi hører som majestæten og hele landet, ja hele den nordiske læsaverden ved, ingenlunde til dem, der er misfornøjede med den danske statskirkes indvortes og udvortes forfatning, som den ved grundloven, landsloven og kirkeritualet er bestemt, men hører tværtimod til dem, der med alt dette er inderligt velfornøjede, og hvad mig i særdeleshed angår, er det alle vitterligt, at jeg i mere end tyve år med mund og pen har arbejdet på at bringe statskirken tilbage til den tabte lighed med lovens forskrift og vore symbolske bøgers klare indhold.

Da nu, desuagtet, omstændighederne så sælsomt har indviklet sig, at netop vi må bede om allernådigst tilladelse til at gå ud af statskirken, så er det klart, at på den ene side vover staten ej det mindste ved at indrømme et så billigt forlangende, og på den anden side måtte et afslag sætte regeringen i den ubehagelige stilling at bruge hårdhed mod dem i statskirken, der dog uægtelig har lovens og historiens priselige vidnesbyrd gennem århundreder for sig.

Sandelig, under disse omstændigheder ville jeg håbe allernådigst bønnehørelse i et ganske andet land, end der, hvor landsfaderhertet slår så højt og slog så længe under purpuren som i Danmark; og jeg føler mig derfor her aldeles vis på bønnehørelse, når blot omstændighederne stod lige så klart for majestæten og

hans højt betroede, som de står for mig; men da det efter sagens natur er næsten umuligt, og jeg som historiker ej kan være ubekendt med, at de fleste statsmænd, endsig da statskirkernes høje embedsmænd, betragter sagen fra et ganske andet synspunkt, så er det mit eneste håb, at den Gud, som har kongers hjerter i sin hånd og har lys til klædebon, og for hvis åsyn jeg bevidner at have fremstillet sagen upartisk i den sande og virkelige sammenhæng, at Han vil gøre langt over, hvad vi kan bede eller forstå, til befordring af den ærlighed og sanddruhed i salighedens sag, som vor samvittighed siger os, han vil skal herske hos os alle, og til opholdelse af den gammeldags kristne tro, som åbenbart kun blev så gammel, fordi Guds forsyn vågede over den og underligt forlængede dens dage!

Med den glade overbevisning, at have gjort mit bedste til, at miskundhed og sandhed kan mødes, retfærdighed og fred kyskes i det kære fæderneland, og med ubrødelig troskab og hengivenhed.

Allerunderdanigst

Nik. Fred. Sev. Grundtvig.

Sandsynligvis ville ansøgningen i alle fald være blevet afslået. Frederikskirken var jo ikke ledig i den grad, som de mente.

Men det er ikke desmindre et mærkeligt tegn på Grundtvigs store naivitet midt i al begavelsen, at han tilsyneladende virkelig mener at blive bønært efter at have fornærmet alle myndigheder — og egentlig kongen selv iberegnet — med sine underfundigheder trods al underdanigheden.

Særlig stødende har henvisningen til den »Clausenske Injurieproces« vel været. Grundtvig havde jo i skriftet »Kirkens Gemæle« angrebet professor H. N. Clausen for vranglære og var derfor blevet dømt til at være under censur siden 1827.

Det havde været en stor åndelig lidelse for Grundtvig, at han ikke måtte lade noget trykke uden politiets tilladelse, selv om det for det meste ikke voldte særlige vanskeligheder. Men når han nu i ansøgningen til kongen næsten gentager de angreb, han i sin tid blev dømt for, kunne han jo dårligt vente andet end afslag. Det kom da også på kongens fødselsdag 28. jan.

Alligevel forsøgte Grundtvig at henvende sig til kancelliets præsident Stemann, der var ganske afvisende; »så stiv som en kariolhest« skrev Grundtvig senere. Han interesserede sig heller ikke for Grundtvigs gode råd om at tage hensyn til de »gudelige forsamlinger«, der let kunne drives ud i sværmeri. Men deri tog han alligevel fejl. For nu følte de sig for alvor tilsidesat, og nu sluttede Grundtvig sig nærmere til dem, så at han ikke blot kom en søndag for at

lytte, men også en anden søndag, Septuagesima, for selv at prædike i Lindbergs hjem, hvor folk var mødt i så store skarer, at de fleste af dem måtte gå igen.

Der var altså al grund til at fortsætte, men under andre og bedre forhold. Da Frederikskirken jo ikke var ledig, måtte man se sig om efter et andet lokale, og Grundtvig behøvede ikke at lede langt borte, da hans vært grosserer Jacob Holm netop havde et pakhusloft i nabohuset, der egnede sig. Det blev derfor lejet for 120 rigsdaler, og Grundtvig lovede, at alt skulle gå ordentligt til. Der blev skaffet bænke og talerstol, så at alt var rede til at give plads for stadens mærkeligste menighed og ejendommeligste præst.

Dette var der dog ingen, der brød sig rigtigt om. Politidirektør Bræstrup prøvede på at overtale Grundtvig, Lindberg og Siemonsen til at opgive planerne, og da de ikke ville det, foreslog han dem at tale med biskop Müller om sagen.

Biskop Peter Erasmus Müller var en besindig mand og Grundtvigs gode ven på mange måder. Han havde da heller ikke blot noget at bede ham om, men også noget at tilbyde. Det endte i hvert fald med, at Grundtvig efter hans forslag fik tilladelse til indtil videre at prædike til aftensang i Frederikskirken.

Dette var ikke, hvad man havde ønsket. Der var ikke tale om nogen fri menighedsdannelse, og pastor Siemonsen blev der ingen plads til. Han prædikede sidste gang i Lindbergs hjem den 26. februar; og den 1. august samme år prædikede han sidste gang for den tyske menighed. Han fortsatte sit arbejde ved den tyske skole nogen tid, indtil han fik embede i Slesvig. Han afveg i virkeligheden ikke så lidt fra Grundtvig og Lindberg i sine religiøse anskuelser og viste sig siden at afvige endnu mere i det nationale.

Men søndag den 4. marts stod Grundtvig altså på prædikestolen i Frederikskirken og fik lov til at stå der søndag efter søndag i syv år. 442 prædikener holdt han der. Og selv om ordningen hverken var helt tilfredsstillende for ham selv eller andre, var han dog lykkelig derfor både først og sidst.

Gud! lad mig ikke tie! — Det er mit gamle præsteønske, jeg idag gentager. Men aldrig bevægede det mig så dybt og lifligt som på denne dag, da majestædens livsalighed skænkede mig en stilling, som min sjæl har længtes og har

sukket efter: Lejlighed til at prædike Guds ord, hvor intet bånd sammenknyttede mig og mine tilhørere, uden usynlige, guddommelige, levende bånd i fælles tro og indbyrdes kærlighed og kristeligt venskab.

Således lød det den første dag, og siden fortsatte han med at forkynde ordet, som han selv havde fået det. Og, når han klagede over, hvordan alt åndeligt liv var i tilbagegang, har han sikkert mødt almindelig tilslutning hos de »gammeldags kristne«.

Når vi kun sammenligner os med vore nærmeste kristne fædre, kan vi ikke uden blusel og vemod tænke derpå, hvilken forandring, der siden vor barndom er foregået i næsten alle kristnes sæder og tankegang, så deres børn skal ej kende synderlig forskel på hedenske og kristelige huse.

»Den såkaldte kristenhed« er ikke bedre end »Jøder og Tyrker«, mener han. Og det bliver skæbnesvangert.

De fleste sande kristne nu om stunder — ser tillige, at troen på Kristi opstandelse truer med at uddø, så at de knap tør vente i deres egen dødsstund at vederkvæges af påskesalmen på deres børns læber.

I en prædiken på Helligtrekongersdag om flugten til Ægypten gør han det gamle ord ganske aktuelt:

Hvem af os ved det ikke, at Guds hellige barn Jesus har i de sidste tider været dobbelt forfulgt, — forfulgt, fordi han var et barn, og dobbelt, fordi han var Guds søn.

— Den herskende kødelige fornuft og verdensklogskab har ført en undergangskrig mod alt det barnlige i hjerte og hjerne og selv i munden, — endogså utåleligt hos almuen. — Endnu grummere, — når man stræbte at udrydde alle kristelige børnebøger og selve ordet »kristelig børnelærdom«, og førte krig mod de gammeldags barnlige julesalmer.

— Vi har allesammen en sådan gårdnisse i huset — den fortvivlede fornuft. — Tingen er nemlig, at alt, hvad der blot er jordisk og timeligt, det kan vi komme til at begribe, — men i henseende til det himmelske og evige, da kan det umuligt begribes af os mennesker.

— Det er nemlig blandt os kristne slet ikke spørgsmålet, hvor meget eller hvor lidt, enhver af os ved og forstår og kan klart udtrykke, — men om hjertets skjulte menneske er kosteligt og dyrebart for Gud.

Det har været en misforståelse, at kristendom kunne erhverves ved lærdom og opdragelse. Det er, siger Grundtvig:

— den gamle forvirring, da man ville behandle de vantro som kristne, blot fordi de var døbte og pinte til den kristne børnelærdom.

Vi burde vide, at det alene er »den Hellig-Aand«, der kan hjælpe os. Vi må, som Samaritanerne i teksten til Trinitatis søndag, høre Jesu ord, indtil hans ånd åbner vore ører, så at vi tror på ham.

— Af det vingede ord med den levende røst, som greb og rørte, nedslug og opmuntrede, bedrøvede og forlystede dem vidunderligt, deraf har menneskene åbenbart lært at kende, hvad de kalder ånd, og er Guds egen ånd neddalet til at bo hos støvet, da kan også det kun åbenbares og kendes på et vinget ord og en levende røst, hvis kraft overgår menneskets egen.

Men — — kun så få tror på den Hellig-ånd som kristenfolkets almenånd, og selv disse få tror så svagt på ham, så lidt om ham, at de tror knapt, han virkelig er til og er virkelig nærværende.

— Sandhedens ånd er hverken sort på hvidt eller et menneskeligt mundsvejr, eller noget mærkeligt og unævneligt, men en guddommelig person ved navn den Hellig-ånd.

Men — — præsterne vidste ikke bedre, end at ånden havde skjult sig i skriften. — Fædrene sad sukkende over den store oplysningsbog og mente, at den skulle selv oplyse dem om alle Guds veje.

Det havde Grundtvig selv gjort frem for nogen. Det var jo netop bibelen, han var vendt tilbage til, da alt andet svigtede. Som »Bibelens ensomme kæmpe« havde han stridt imod alle, som efter hans mening angreb den, når de blot tvivlede om et bogstavs rigtighed.

Men der kom tider, hvor han så, at når bibelen ikke kunne stå uantastet for ham i sin helhed som Guds ord, så var det ikke nok for ham og for de enfoldigt troende. Derfor søgte han noget andet, og han fandt jo, hvad han søgte. Han gjorde, hvad han kaldte sin mageløse opdagelse.

Han opdagede, at trosbekendelsen ved dåben måtte være givet apostlene af Jesus selv mellem påsken og himmelfarten.

Den var så leveret videre fra slægt til slægt, når den blev sagt ved dåben. Her var det faste og sikre punkt, som han havde savnet både for sin egen og andres skyld.

— Vi sagde: Bibelen skal forsvare sig selv og Kristus og kirken og os alle, og vi sagde det aldrig så ærligt, at det jo var dårskab, — skønt det er den store konges lovbog og frihedsbrev.

Men — — vor tro og Kristi kirke hverken står eller falder med noget blad i bibelen. Vi overlader til vore tilhøreres kristelige frihed at tænke derover og lægge hvad vægt derpå, de synes, når de kun ikke derved modsige eller glemme deres dåbspagt.

Det er jo ganske forskellige ting, hvad skriften er i og for sig selv, og hvad

en troende kristen kan bruge den til. — Den hellige skrift er mig et Guds ord, således som ord kan findes i en bog, — men så kalder jeg det dødt og magtesløst, fordi ordet unægteligt er det i alle bøger. — Når Paulus siger: Åndens sværd, det er Guds ord, da kunne jeg godt forstå det om skriften, thi et sværd har jo hverken liv eller kraft i sig selv.

Men trosbekendelsen ved dåben er — skødet på vor børneret, — et Guds ord, som Herren selv har lagt sine apostle og dermed hele sin menighed i munden. Den kræver lidet, og skænker meget. — Når jeg erklærer dåbspagten for Kristi kirkes eneste rette grundvold, — da taler jeg ikke af mig selv — men tager af Herrens og forkynder eder. — Det var mig, som engle hviskede trindt om mig: Se, det er perlen, skjult i ageren! — Og jeg solgte al min skriftklogskab for dette Herrens og menighedens sammensmeltede vidnesbyrd om troen.

Grundtvig var ganske klar over, at der selv blandt hans tilhørere var mange, for hvem trosbekendelsens store betydning ikke var gået op. De trænger derfor til at opvækkes og stå op fra de døde, som Kristus selv opstod fra de døde.

I har ingenlunde alle endnu oplevet denne ordets, troens, håbets og Herrens opstandelse i det skjulte. — Jeg traf til at være mellem de første, der så opstandelsen, fordi jeg selv var en af vagten. — Derfor er jeg et vidne derom. — Hvorfor skulle jeg ikke håbe det om alle, som vil høre mig, at de vil tage det samme Guds ord, de fandt dødt i bøgerne, men lod sig dog overtale til at tro, — tage det levende på Herrens læber, hvor det er liv og ånd og mægtigt til at gøre sjæl og hjerte levende.

Vi lever i en mellemtid, da mange endnu ikke ved, hvordan det er med dem selv, endsige med andre. — Døren, ad hvilke vore fædre kom ind i kirken, det er dåben. Døren, som fører ud af kirken er vantro skriftklogskab. Ofte står vi i udgangsdøren og trættes med dem, som er udenfor om vi skal gå ud eller ind.

Derfor lad os, som er kaldet til menighedens tjenere, kun forvalte dåben på det strengeste efter hans indstiftelse, og vente alt, ja alt, deraf.

Når det ikke fører fra dåb til nadver, er liturgi og salmer ikke mere end det Gamle Testamente, lige som døberen Johannes. Men, når talen er om at forandre noget i dåbspagten, da må jeg sige, det være lidt eller stort, så kan jeg ikk forandre min dåbspagt.

Til dåbspagten, som efter Grundtvigs mening altså stammede fra Jesus selv, regnede han også det forudgående forsagelsesord. Denne opfattelse vil af de fleste forskere mødes med endnu større betænkelighed end tanken om selve bekendelsens høje alder. Men for Grundtvig var det eet.

Vor eneste kristelige pligt er at holde vor dåbspagt. Og kræver Herren af alle dem, der vil være Guds børn med ham, at de skal forsage djævelen, da må djævelen jo være til. Aldrig kan vi dog noget øjeblik fristes til med de selvkloge at gætte på, at det ikke var en rigtig djævel, der fristede Herren.

Men verden siger jo, den har intet imod, at vi forsager alt, hvad der er Gud mishageligt, når vi blot ikke kalder hovedmanden for det hele: Djævelen. Vi skal være fornuftige nok til at indse, at det er nok at forsage det onde, mens alskens overtro hænger ved grebet den onde.

Dermed hentydede Grundtvig direkte til stiftsprovst Clausen i Frue kirke, der havde lavet ritualen om, så at det hed, at forsage alt, hvad der er Gud *mishageligt*. Det havde netop et dåbsbarns fader skomager Jensen klaget over. Grundtvig havde givet ham ret og klaget til biskop Müller, der kun med megen umage fik parterne til at falde nogenlunde til ro.

Men »ordets opstandelse«, hvorved altså forstås, at trosbekendelsen bliver hovedsagen, er så betydningsfuld, at den kan bruges som bevis for Kristi egen opstandelse fra de døde.

— Har selv vidnesbydet om hans opstandelse, når det er blevet dødt og magtesløst, kraft til at stå op igen på de dødeliges læber, da må han selv endnu mere have haft den.

Det store ord er ganske vist kun

— en lille jævn og, som det synes, kold og tør oplysning om himlens og jordens skaber, — — Men ordet, som vi har hørt og annammet det, bliver en livskilde i vort hjerte, så det opstiger i vor mund med samme kraft og liflighed, så også vi får mod og kraft til at bekende.

Desværre står det ikke så godt til, hverken her hjemme eller i Tyskland og andre steder i verden.

— Overalt er dåbspagten forandret. — Der er Herren korsfæstet, død og begravet. — Herren har opladt mine øjne, så jeg ser ham leve midt iblandt os med sit levende ord.

— Nej, selv mange af Herrens disciple er så forblindede, at de anser det for halvt kætteri, når vi siger, at vor trosbekendelse er netop den samme som apostlernes, der aldrig forstummede men genlød i Herrens hus fra slægt til slægt, og at vor dåbspagt er den samme, som apostlene efter Herrens befaling oprettede med hans menighed om det evige liv.

Der kan næppe være tvivl om, at denne opfattelse af trosbeken-
delsen fyldte Grundtvig i disse år, og at han siden havde svært ved
at slå af på den, selv om mange forskere foretrækker at lægge ho-
vedvægten på dens åndelige indhold og tage det mindre bogstave-
ligt.

Grundtvigs ven og lærling den senere biskop J. Chr. Kierkegaard
gjorde spørgsmålet til emne for sin licentiatgrad i 1836. I et brev
til Gunni Busck kalder Grundtvig ganske vist disputatsskikken for
spilfægteri. Men han glæder sig tilsyneladende over, »at man må
døje en disputats om at bygge hele theologien på kirkeordet —
og at Regentskirken var propfuld. — — et af de store tidens tegn i
vor lille kreds.«

— — Tro på den Herre Jesus Kristus, så bliver du salig!

Det var ordet, som konger og profeter i det Gamle Testamente længtes efter
at høre af Herrens mund, men de hørte det ikke. — — Da må vi nødvendigt
prise os lykkelige fremfor alle konger og profeter, som når de bekymredes for
evigt liv og salighed, måtte nøjes med, hvad skrevet stod: Elsk Herren af gan-
ske hjerte, sjæl og sind og din næste som dig selv, så skal du leve! O, hvilken
forskel!

Når Grundtvig i et brev til Ingemann skriver, at nu »er jeg dog i
grunden, særdeles efter mit sidste besøg i England og Asgård blevet
så utysk og ramengelsk,« kunne man jo vente, at dette også mær-
kedes i hans forkyndelse.

Tysk blev han vel nok mindre og mindre, men ofte vender han
tilbage til Luther, og grundlaget for hans theologi bliver vel stadig
det lutherske om retfærdiggørelsen ved troen alene. Derimod mær-
kes ikke megen engelsk påvirkning i det kirkelige og theologiske.

I England havde han jo mødt den højkirkelige vækkelse, hvor
bispeembedet blev en hovedsag og præsteembedet noget særligt.
Grundtvig fastholder heroverfor sit principielle syn på embedet
som en menighedstjeneste, hvor alle er lige for Gud. Men der skal
også være plads til dem, der har trang til særlige ordninger, som
altså i England. Derfor hedder det i en prædiken om den gode
hyrde:

Vi skal ingen anden hyrde have end Jesus Kristus — — både dem, der have
hyrder og biskopper, og vi, der ingen have.

Trods hans principielle syn bliver præsteembedet imidlertid på ingen måde undervurderet. Det gælder om, at

Vi, som er indviede i Faderens, Sønnens og den Helligånds navn til embedets gerning — menigheden med os og vi med den — må nærme os målet. — Talegaven hos ordets tjener beviser jo, at Gud har midler til at afhjælpe vor trang. — Magten til at trøste de mismodige med, at deres synder var dem forladte, meddelte han os med embedet, så hvad vi løse på jorden skal være løst i himlen.

Derfor glæder han sig også på 25 års-dagen for sin ordination over, at han den gang

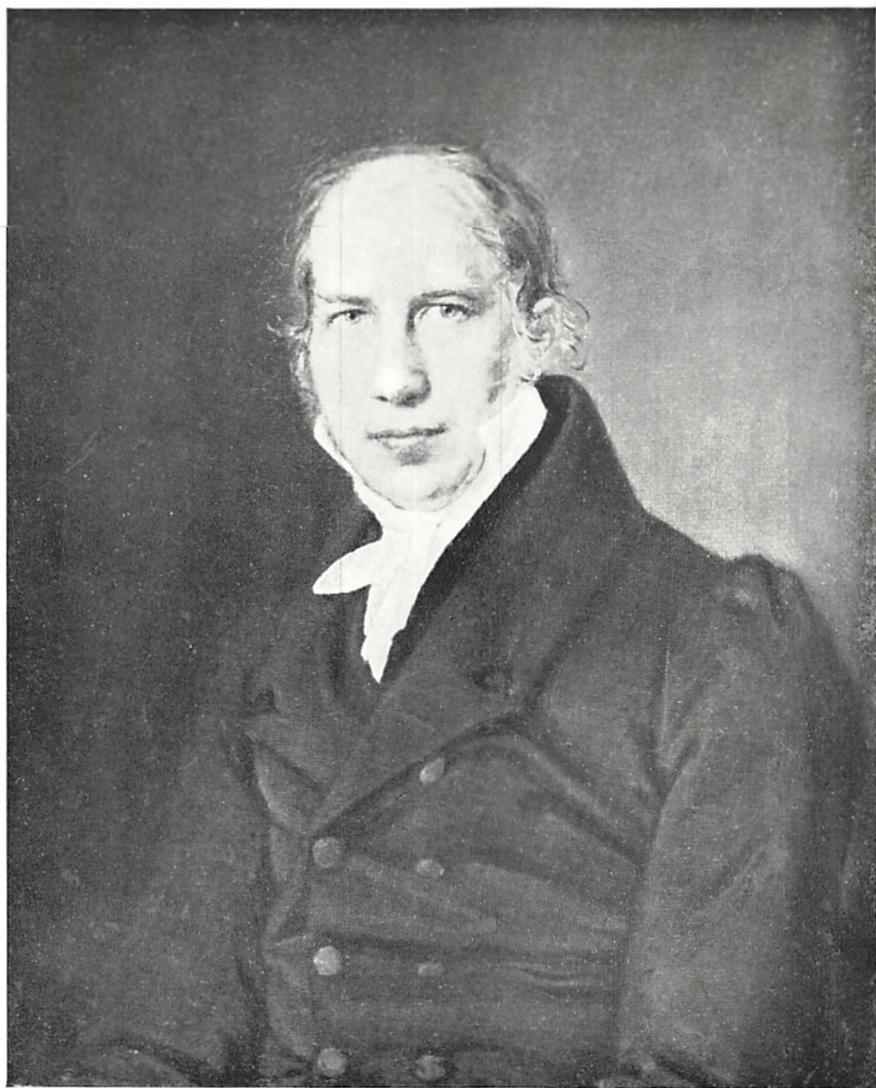
indtrådte i Herrens hus som hans viede tjener, at give hans nådes ord vidnesbyrd og forvalte de store midler, hvormed hans fattige kan og skal gøre mange rige evindelig.

Det er nu også, efter at han har oplevet den rige liturgiske udvikling i den engelske højkirkelighed, gået op for ham, at vore gudstjenester ikke helt er, hvad de burde være.

Det er kun i en del af Tyskland og hos os, at kirkebønnen stedse mere blev en bisag ved gudstjenesten, — — rent bagvendt, når vi kun går i kirke blot for prædikenens skyld. — — Kunne det nytte, siger jeg, om vi desårsag efterlignede bedeskikkene fra forrige tider, eller i fremmede lande? — — Nej, mine venner, så vist som skuespil aldrig har hørt til den ægte kristelige gudstjeneste. — — Af to onde ting er det derfor den mindste, at den levende deltagelse i kirkebønnen fattes. — — Jeg har selv lagt meget for lidt vægt på kirkebønnen og kirkesalmen, der er langt mere værd end al vor prædiken.

Der blev jo ikke holdt altergang ved Grundtvigs gudstjenester i Frederikskirken, men tale om den hellige nadver måtte han jo alligevel. Og her mener han da også at kunne iagttage en tilbagegang de fleste steder.

Den hellige nadver — — er vistnok i de fleste prædikanters øjne nu om stunder kun en højtidelig handling til at minde os om den nat. — — Men nu tror jeg, at han skænker os sit legem og blod. — — De såkaldte Kristi disciple har hverken tid eller trang til Herrens nadver. Men det er langt fra at være det værste. Det er tværtimod det bedste. Thi det er jo godt, at de bliver borte, som slet intet vil have med Kristo at gøre. — — Det næste er, hos alle de andre gæster, så vrangt begreber om Herrens nadver, at det er til skade. — — Måske

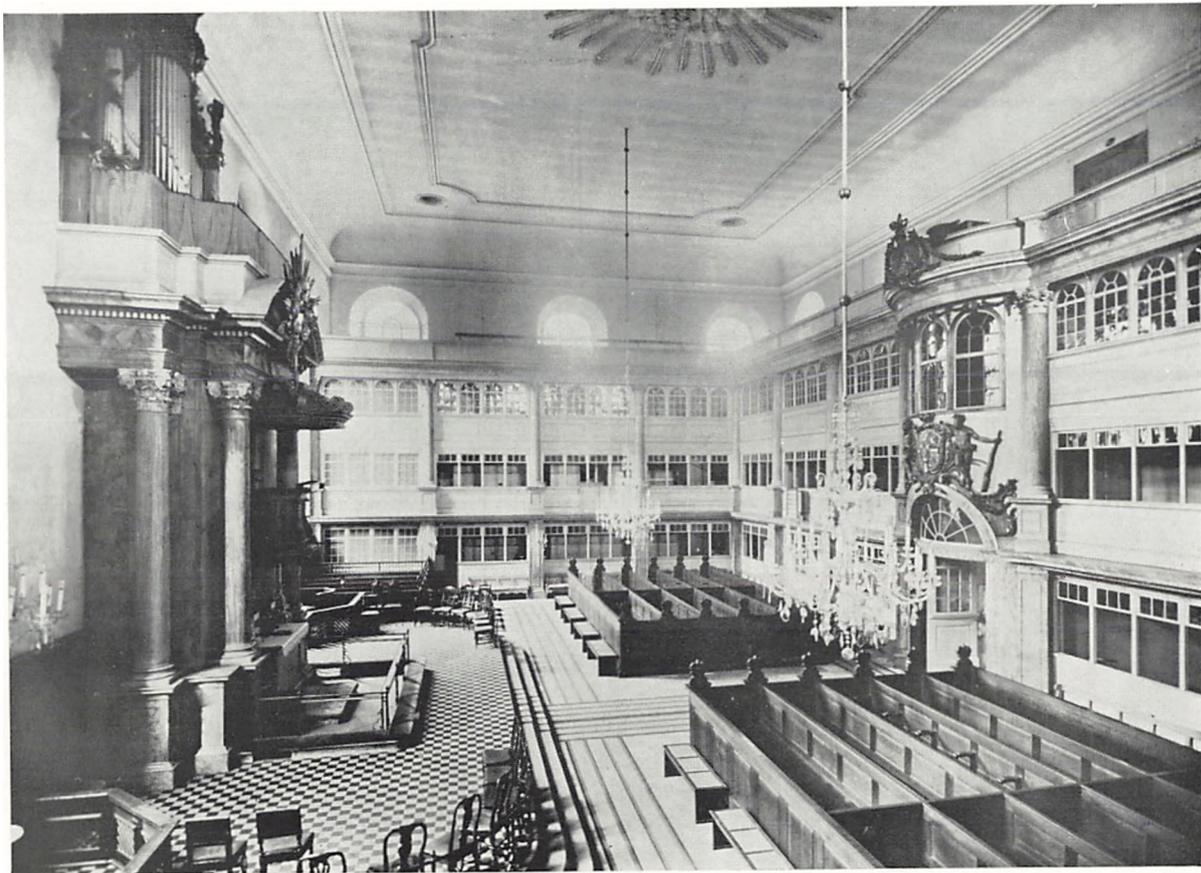
NIKOLAJ FREDERIK SEVERIN GRUNDTVIG
Aftensangsprædikant 1832–39. Maleri af C. A. Jensen 1831

LORENTS SIEMONSEN
Kateket 1827, kst. sognepræst 1829–31
Litografi af Otto Speckter 1853

DA KIRKEN LÅ FRIT
Fotografi fra J. Hauerlevs atelier

KIRKERUMMET

Fotografi fra J. Hauerstevs atelier

ingensteds i kristenheden vanhelliges bordet så åbenlyst som hos os i den sidste tid, da selv ubodfærdige misdædere stedes dertil.

Nogle af Grundtvigs tilhørere var vistnok ret separatistiske d.v.s. tilbøjelige til at udskille sig og holde på deres eget alene. Og hele foretagendet kunne jo tyde på, at Grundtvig selv også havde noget af dette. Det benytter han imidlertid sin første pinseprædiken, Anden Pinsedag 1832, til at værge sig imod.

Ansgar plantede, Luther vandede, men Herren gav vækst. Vor kirke er kun en udbygning af den gamle, og vi skal ikke ændre det. — Hvilken urimelig dåre ville jeg være, hvis jeg gik frugtsommelig med at bygge en lille vinkelkirke efter mit eget hoved, dette unge gråhoved, før det blev et dødningshoved. — Men hvis jeg står her ved en side og prædiker evangelium, som om det skulle være noget andet end, hvad der prædikes allevegne? — Slet ikke andet end at hegne om hvad Ansgarius plantede og Luther vandede, så at det kan vokse en guddommelig vækst. — Derfor må jeg åndelig skille mig fra dem, der selv vil skabe pinseliljer. Jeg vil blive ved den gamle hellige almindelige kirke fra apostlenes dage.

— Den sande menighed er spredt over hele verden.

— Og hvis vi indbilder os at være de eneste alvorlige kristne, mellem dem, der har tro og dåb titfælles med os, — da rammer lignelsen om dem, der op-højede sig selv på andres bekostning, også os.

Hvad Grundtvig i hvert fald lærte noget om i England var, hvad frihed kan betyde både i det politiske og det kirkeligt liv.

Ligesom vi derfor må ønske, at enhver kristelig konge nu og herefter vil lade troen og gudsdyrkelsen være en fri sag i hans rige, fordi det, ved at være en tvungen sag, taber sit liv og sin velsignelse for de gudfrygtige uden dog at gavne de ugudelige, ja, gør de ugudelige daglig værre, og hindrer de gudfrygtige fra at blive bedre; således skal også enhver kristelig hufvader lade troen og andagten være en fri sag i hans hus.

— Al den samvittighedstvang, der blev øvet under Jesu navn var, lige så vel efter som før reformationen, papisteri.

Derfor mener Grundtvig, at staten ikke har så megen grund til at holde reformationsfest, som den altså gjorde det i 1836, da stat og kirke egentlig burde adskilles, hvis reformationens tanker skulle gøres gældende.

Vi skal derfor adskille, hvad ikke Gud, men verden har sammenblandet.

I sin nytårsdagsprædiken 1838 lader Grundtvig suset fra de revolutionære bevægelser ude i Europa give genlyd.

En ny tid er begyndt, hvori ikke blot Jøder og Græker, men alle verdens folkefærd husker på ny, hvad de hedder, og stræber efter at løsrive sig fra alt, hvad der lægger bånd på deres naturlige tilstand. — Det er blevet den store trætte i alle lande. — Lige så lidt som de kristne kan stemme med dem, der mener, at verden bliver lykkelig, når alle folk får lov til at vise, hvad de er, lige så lidt kan vi anse det for en ulykke. — Ja, mine venner! som oplyste kristne har vi al mulig årsag til at glæde os ved nyåret. — Det er dog ganske klart, hvorledes kristendommen i oplysningens og den åndelige friheds tid må befinde sig mere i sit element end nogen sinde før.

— På den dorske ligegyldighed for alt himmelskt og åndeligt, der herskede i vore fædres sidste dage, er fulgt en urolig gæring, som daglig vokser og tiltager.

Det kommer altsammen efterhånden, og en gang kommer Herrens store dag, som vi venter på med tålmodighed.

Midt på sletten ser vi bjerget, hvor Herren vil gå op med sine nærmeste disciple og forvandles. — Det har været atten århundreder, før vi kom til bjergets fod. Det vil sagtens også være et par århundreder, før vi når til dets top i den klare sky.

Helt rørende bekender han i sin juleprædiken 1835, hvordan han før i tiden har været for streng, og tilråder andre, der har haft den samme fejl, til at sadle om.

Jeg ved det godt, thi ingen på mange miles omkreds har bidraget mere end jeg til at forbitre og bortskræmme mange svages deltagelse i vor juleglæde. — Når jeg stod ene og tavs med pennen som spydet i hånden. — Når jeg altså bebrejder de gammeldags kristne den vrantenhed og misundelse, de viser mod dem, der uden at tilegne sig deres tro, i en vis grad vil dele deres juleglæde, og formaner dem i Jesu navn til at lade det være, — da er det først og fremmest mig selv, jeg laster og formaner.

(Og i 1837:) — Vores juleglæde er dog altid større end vore nærmeste forgængeres. Og da jeg, Gud ske lov! føler, at min juleglæde vokser, om end kun så småt, med årene, — så siger jeg trøstigt både til mig selv og til hele menigheden i Herrens navn: Frygt ikke! thi se, jeg forkynder eder evangelium om en stor glæde!

Der er ingen tvivl om, at Grundtvig i flere henseender udvikledes og afklaredes netop i disse år, der begyndte så svært men trods alle stridigheder gav ham bedre kår efterhånden.

Skredet i hans kirkelige og theologiske anskuelser er lidt mere indviklet, men en vækst indad til det mere menneskelige og barnlige synes ret tydelig. Og passede det ikke alle af hans første tilhørere, var der netop mange andre, som han nu fik i tale.

I det kongelige reskript, hvori det tillades Grundtvig at prædike til aftensang i Frederikskirken, nævnes også, at betjentene ved Frederiks tyske kirke skal fungere, og »at to tavler skal ombæres, af hvilke den første skal være til fordel for kirken, den anden for kirkebetjentene.«

I det hele taget kan man godt få det indtryk, at når den tyske menighed skulle åbne portene for denne danske gæsteoptræden, så skulle det i hvert fald gerne betale sig for den, og det ville først og sidst sige for graveren, der også havde indtægt af at udleje de lukkede stole.

Overgraver Mangor anskaffede sig derfor en stor og fin protokol og inddelte den i rubrikker efter kirkens mange afdelinger, men der kom ikke til at stå ret meget i den.

Der var, som allerede nævnt grosserer Jacob Holm.

Så var der underskriverne på ansøgningen om frimenighedsdannelsen, der ikke lykkedes, sæbesyder Madsen og skomager Aborre og flere af Grundtvigs theologiske venner. Der var ikke mange, og de faldt efterhånden fra, da Grundtvig skrev til bispen, om det ikke var en misforståelse, at hans tilhørere skulle udsættes for pengeafpresning, hvorefter det hørte op indtil videre.

I 1836 blev graveren imidlertid syg og måtte have sin søn som medhjælp. Det må have været denne, der igen begyndte at kræve leje af stolene, så at Grundtvig måtte skrive til etatsråd L. N. Hvidt, der var kirkens højeste verdslige myndighed, før gemytterne påny kunne blive dæmpet. Skønt vi ved så lidt om det indbyrdes forhold, aner man uvilkårlig en lille kold krig.

Et meget vigtigere spørgsmål for Grundtvig var selvfølgelig, at der hverken måtte holdes dåb eller nadver eller andre særlig kirkelige handlinger. Der gik ikke mange måneder, før Grundtvig både talte med bispen og skrev til kongen derom. Men det var åbenbart den nødvendige skjulte forudsætning for hele ordningen, at det kun måtte være prædike-gudstjenester, så at der ikke var tale om nogen menighed i almindelig forstand.

Det blev rent uudholdeligt for Grundtvig, da hans egne drenge kom i konfirmationsalderen. Men da var alt udviklet så vidt, at også dette var med til at begrunde hans forflyttelse til Vartov.

Blot det at få en prædikestol igen var jo en vældig glæde for Grundtvig, og hans mange skuffelser havde efterhånden lært ham mere tålmodighed, så at han fandt sig i forholdene indtil videre.

Det var imidlertid ikke tilfældet med de mest frihedsbejstrede af hans tilhørerkreds. De blev ved med at søge om frimenighedsdannelse, og skomager Aborre havde »en meget heftig samtale« med bispem, der ellers var rarheden selv og Grundtvigs velynder. Efterhånden bredte utilfredsheden med Grundtvigs tålmodighed sig også.

De var heller ikke tilfredse med hans prædikener, der dels var svære at forstå, dels ikke så vækkende som Siemonsens eller nogle af de yngre taleres, som optrådte ved Lindbergs forsamlings på »Lille Rolighed«.

Grundtvigs ven og medarbejder Rudelbach, der var blevet præst i Halle i Sachsen, fik breve fra sine søstre i København, som fulgte godt med i stadens åndelige liv. De skriver f.ex. således:

Endnu kommer dette til, at Grundtvig slet ikke er skikket til at tale med den simple mand. De kan ej nærme sig til ham med fortrolighed eller frimodighed. Grunden dertil ligger vel i, at Grundtvig altid har plejet en indskrænket omgang, som passede sig for ham, og for resten begravet sig i sine bøger og granskninger.

Når nu disse folk kommer ligefrem til ham og plager ham om at gå til biskoppen eller tilstede dem sakramenterne eller skaffe dem deres herlige gamle salmer igen, — — så bider han dem over i korthed, er frastødende eller i det mindste utilgængelig for dem, og giver deres egen dårlige tro skylden, at det ej endnu er kommet så vidt.

Disse stakkels folk, som når de taler med vantro, ville stå som løver, kan når de står for Grundtvig, som de anser fast for en apostel, ikke sige et ord og føler sig derfor smerteligt tilbageslået.

Dr. Kaj Baagø, der har fremdraget denne korrespondance og i sin afhandling om Lindberg belyst forholdene på flere måder fortæller:

Af blandt andet disse grunde svandt det ind i menigheden i Frederikskirken, og i påsken var der kun en lille flok tilbage. Snart dukkede konventiklerne også op igen.

Det er derfor en misforståelse, når både Rønning og Nygård lader deres fremstillinger af det kirkelige røre 1831—32 klinge ud i en »happy end«, hvor Grundtvig og hans »kære venner« atter mødes i Herrens hus; eller når L. Koch udtaler sin beundring over, at Grundtvig kunne tage hele den ophidsede flok fra Kalkbrænderivej over i Frederikskirken.

I denne situation fortsatte Grundtvig den politik, han var slået ind på ved afslutningen af Kalkbrænderiforsamlingerne: i samarbejde med biskop Müller at modvirke separatistiske tilbøjeligheder hos de vakte. Han søgte først at få speciel tilladelse til sakramentsforvaltning i Frederikskirken, ikke for derved at fremkalde et brud med statskirken, men tværtimod for at forebygge det.

Müller afslog, og Grundtvig foreslog da som den eneste udvej sognehåndets løsning. Tanken herom var ikke ny, men det var nyt, at Grundtvig ville nøjes hermed.

Fra nu af blev sognebåndsløsningen Grundtvigs »mageløse opdagelse« på det kirkepolitiske område.

Fra sommeren 1832 slog han sig til tåls med sognebåndsløsningen. Sidst på året udsendte han det lille skrift »Om Dåbspagten«, hvori han officielt frafaldt kravet om en ydre kirkelig »skilsmisse«. Dette gjorde han ikke af hensyn til sig selv, men til »de vankundige og de skrøbelige« — — med eet ord de små, og desuden af hensyn til Fædernelandet.

Allerede i 1832 kunne han kalde statskirken »en gudelig stats-indretning«, en benævnelse, der pegede frem imod den endelige udformning af hans kirkesyn i 1834.

Det er sikkert rigtigt, som Baagø viser det, at både resterne af Grundtvigs gamle tilhørere fra tiden ved Vor Frelsers kirke syv år før og de separatistiske gudelige kredse, der siden havde sluttet op om ham, efterhånden svandt ind og trak sig noget tilbage.

Dette har selvfølgelig bevirket, at der blev færre tilhørere end i begyndelsen. Men man har dog ikke indtrykket af andet, end at der stadig var mange, så at der må være kommet andre til, som vel netop har følt sig tiltrukket af det nye, der drev de gamle bort. Det har rimeligvis været folk af alle slags, og deres mening får man jo ikke så let at vide.

Det gør man snarere med teologer, som skriver dagbøger, og det er jo også en slags mennesker.

Den berømteste og samtidig fra Grundtvig mest forskellige er vel Søren Kirkegaard, der fra først af er stærkt grebet af Grundtvigs prædikener, men siden beklager, at han forlader sin stærke bibelske prædikeform.

Den senere biskop Laub skildrer Grundtvigs prædikemåde således:

Han begynder i en svag ensformig, søvning tone, men man falder ikke i søvn. Det varer heller ikke længe, før han taler i et andet tungemål om end med samme tunge.

Han fører sine tilhørere med sig i eet fort; de kan ikke forudse, hvor han vil hen, men kan derfor heller ikke falde i tanker undervejs.

Uden orden, men vel ikke uden sammenhæng, uden synderligt ophold går talen gennem alle regioner, de dybe, de høje, det platte, gennem ild og vand; men den dvæler også i dejlige paradiser med bjergenes rene luft og de moderlige dales lune vinde med påskemorgensol i horisonten.

Og selveste biskop Martensen

fandt hos Grundtvig profetiske syner med stort universalhistorisk blik; men han savnede det til vort indre menneske talende, det sjæleplejende, — — det psykologiske og etiske var det svageste, det historiske og profetiske det stærkeste.

Endelig skriver Grundtvigs discipel og efterfølger ved Vartov C. J. Brandt, efter at han første gang den 15. november 1835 havde hørt ham:

Jeg var til aftensang i Frederiks tyske kirke og hørte en evangelisk prædiken af min barndoms helt pastor Nik. Fred. Sev. Grundtvig.

Med inderlige følelser betrødte jeg kirken, hvor jeg skulle høre og se en af Danmarks største digtere, denne varme ven af Danmarks sprog, mytologi og historie, kort sagt alt, hvad dansk er, denne sande danske forfatter, denne kristendommens djærve helt, den mand, jeg så ofte i barnlig henrykthed havde beundret — og jeg skuffedes ikke.

Det er en ung theologisk student med et forberedt og åbent sind, som det har været let at begejstre. Men det er alligevel et vidnesbyrd om, hvilken mægtig indflydelse, der allerede i disse år udgik fra Grundtvigs personlighed trods alle hans særheder.

Grundtvigs fineste tilhører efter rangstigen var prinsesse Christian, som hun på den tid kaldtes, den senere dronning Caroline Amalie.

Grundtvig havde af præster og studenter fået opfordring til at holde historiske foredrag, men han ville ikke tale offentligt, så længe han endnu var under censur.

Han søgte derfor om at blive fritaget for censuren og blev det ved prins Christian Frederiks den senere Christian den ottendes hjælp. Efter en interessant samtale med prinsen, der ikke var så tilbøjelig

til at opgive latinen i skolen som Grundtvig, blev han vist ind til prinsessen.

Det var den 16. januar 1838, og prinsessen skriver derom til deres fælles ven præsten Peter Rørdam, der for sit helbred var rejst til Madeira og stod i stadig korrespondance med hende.

Jeg har nu gjort det bekendtskab, jeg i år og dag har længtes efter at gøre. I tirsdags middags bragte prinsen Grundtvig til mig og forestillede os gensidig for hverandre. — Grundtvig har et herligt åsyn; han indtog mig straks ved et ubeskriveligt kærligt, mildt udtryk. Han syntes især oplivet, så længe prinsen blev hos os, og jeg kan ikke nægte, at jeg følte mig ret lykkelig over en sådan mands sande deltagelse for prinsen, på hvem Grundtvig har gjort det allerheldigste indtryk. Gud give fremdeles sin velsignelse til dette møde!

— Hvilken interessant mand! Hvor behageligt at kunne tale således uden omsvøb, at kunne sympatisere over de fejl og svagheder hos de kære landsmænd, som man så gerne ville bidrage til at rydde af vejen! —

Grundtvig blev fri for censuren og fik personligt brev fra prinsen derom, hvorpå han skrev sit kendte digt »Modersmål er en himmelsk lyd.«

Han kom derefter til at holde de berømte foredrag på Borchs Kollegium, som siden blev nedskrevet under titlen »Mands Minde« og handler om verdens historie i hans egen tid.

Grundtvig skriver selv derom til sin ven præsten Gunni Busck i Stiftsbjergby:

Med forelæsningerne er det Gud ske lov lykkedes langt over forventning, thi der er propfuldt og en del udenfor, og jeg er for så vidt færdig, at alle de store begivenheder har vi mønstret. — —

Jeg har altid troet, at når man på en skikkelig måde kunne gøre Danmark glad, da gjorde man derved Danmark så godt, som det kan blive, og at det er bedre end alle de store riger; og nu ser jeg klart, at Gud har givet mig at kunne bidrage en del til Danmarks glæde, derfor er jeg også glad og tvivler ikke på, at Vorherre vil gøre sit til det samme på måder, som overgår vor forstand.

Grundtvig høstede megen anerkendelse for disse foredrag, og han kom derved også til at holde foredrag for en mindre, men meget særpræget kreds, nemlig prinsessen og nogle damer af hendes bekendtskab. Det blev en oversigt over Nordens historie, som han holdt i foråret 1839, og som hun takkede ham hjerteligt for.

Jeg tror i sandhed, at en slig anledning til åndrig samtale meget vil kunne hæve, udvikle og udvide den kvindelige synskreds. Måtte det lykkes Dem at vække en stærk begejstring hos de danske kvinder!

Med rette anses disse så forskellige foredragsrækker for den første begyndelse på den vældige foredragsvirksomhed, der udviklede sig i de bevægelser, der var påvirket af Grundtvig.

Den 9. september 1834 udnævntes Jacob Peter Mynster til Sjællands biskop, og sjældent har den danske kirkes øverste embede i den grad været beklædt af en mand, der virkelig var den første i sin tid.

Nu, mere end et århundrede efter, har det jo vist sig, at netop to navne som Kierkegaard og Grundtvig stråler med en større glans og er kommet til at betyde mere både ud over verden og ud over samtiden.

Og derfor er det mærkeligt, at disse to store ikke blot stod i et skævt og køligt forhold til hverandre, men også hver på sin måde i misforhold til biskop Mynster, der på sit sted og til sin tid ragede op over alle. Kierkegaards oprindelige ærbødighed for Mynster, der slog om til den sælsomme kritik af hans eftermæle, er en historie for sig.

Mynsters og Grundtvigs indbyrdes forhold har noget næsten tragisk over sig ved deres stadigt svigtende forståelse af hinanden. De var ellers ungdomsbekendte og næsten i familie. Som student fik Grundtvig middagsmaden hos sin morbroder overlæge ved Frederiks hospital F. L. Bang sammen med dennes stiftsønner brødrene O. M. og J. P. Mynster. Disse unge måtte sammen døje den pietistiske onkels bitre skuffelser over samtidens ungdom, men synes dog ikke at være blevet knyttet sammen deraf.

Da Grundtvig var kapellan hos sin far i Udby, besøgte han også Mynster, der den gang var præst i Spjellerup. Mynster fortæller selv derom senere.

Samtalen gik mest om poesi og græske tragedier, og jeg havde rig anledning til at forundre mig over den kækhed, hvormed Grundtvig udtalte sig om ting, som han ikke kendte. Det var naturligt, at Grundtvig fandt mig kold og ikke åben. Jeg havde virkelig ikke mindste lyst til en nærmere forbindelse.

Et brev fra Grundtvig til Mynster i 1812 om moral og dogmatik, som Mynster havde skrevet om, blev optaget som en fornærmelse og besvaret koldt og overlegent.

Man har indtrykket af, at Mynster godt ser Grundtvigs store evner og personlige betydelighed og derfor gerne vil vise ham velvilje, men at det mislykkes for ham gang på gang. Og for Grundtvig mislykkes alle tilnærmelser, fordi han på sin vis heller ikke aner, hvordan den anden skal tages. »Den samme modbydelige blanding af slesken og truen«, som han åbenbart før havde følt sig udsat for, fandt Mynster igen, da Grundtvig søgte om at måtte holde altergang i Frederikskirken.

Og da Grundtvig tog sin afsked fra embedet ved Vor Frelzers kirke, sagde Mynster: »Efter mange års ufortrødne anstrengelser er det endeligt lykkedes Grundtvig at blive fuldstændig forrykt.«

Mynster, der allerede havde meget at sige, mens han var hofprædikant og virkede i det skjulte, blev ofte taget med på råd af Kancelliet, havde da også gerne anbefalet, at Grundtvig fik lov til at prædike i Frederikskirken, men netop således, at der ikke blev tale om nogen ny og selvstændig menighedsdannelse, der ville bryde den store kirkelige sammenhæng, som Mynster mente, han var sat til at værne om. Derfor blev der heller ikke noget af senere tilladelser til at holde dåb eller altergang.

Det brændte jo på for alvor, da Grundtvig ville konfirmere sine egne sønner i 1838, og han sendte en af sine vældige ansøgninger derom til kongen. Men ved at forhøre sig i kancelliet fik han at vide, at afgørelsen ville bero på biskoppens stilling. Grundtvig vovede sig derfor nytårsaftensdag 1836 ind i løvens hule i bispegården i Nørregade, men det var selvfølgelig forgæves. Grundtvig fortæller selv senere derom i »Kirkespejl«.

Da jeg den sidste dag i året 1838 indfandt mig hos biskoppen for både så klart og indtrængende som muligt at forestille ham denne hjertesag, fandt jeg ham ikke blot ubøjeelig, men så bitter og fjendtlig, at jeg efter en time lang samtale i sofaen måtte gå bort med en hånlige afvisning og, jeg nægter ikke, i en oprørt stemning, som jeg gav fri luft.

Bispen lod ham høre, at han jo selv havde taget afsked fra sit regelrette præsteembede. Men han kunne jo søge et nyt, når han ville virke fredeligt i kirkens tjeneste og ikke optræde som urostifter.

Grundtvig var åbenbart så fortørnet, at han ikke kunne gå den korteste vej til Christianshavn fra Nørregade, men slog et slag om ad Kongens have for at rase ud blandt træerne.

Og der blev han som det sælsomme poetiske gemyt, han nu en gang var, trøstet af de kvidrende spurve, som han skrev et langt digt om, da han kom hjem.

Hvad kvidrer I om, I spurve grå,
så sent i Kongens have?
Vil I for min vånde bod mig spå:
En skat i nytårgave,
en svalerede, et spurveskjul,
hvor unger mine kan lege jul
og fjedres til at flyve.

I syv vers udøser han sin åndelige frihedstrang og foragt for alle autoriteter, men også sin tillid til, at Gud vil hjælpe og finde vej.

Det skete også, inden året var omme. For da havde Grundtvig søgt og fået et normalt embede i statskirken, — netop som biskop Mynster havde anbefalet ham det.

Når Grundtvig tilbragte sin meste tid i studerekammeret, var det selvfølgelig ikke blot for at skrive prædikenerne. Selv om han udarbejdede alle sine prædikener skriftligt, så at vi har de fleste af dem endnu, hvoraf dog kun de færreste er trykt, så var det alligevel andre arbejder, der optog hans fleste timer. Hans produktion var så vældig, at det ikke en gang er muligt at gennemgå hans skrifter fra disse få år nogenlunde på de få sider, der her er til rådighed. Der var artikler både i tidsskrifter og dagblade, trykte og utrykte sange og digte og meget mere.

Samme år, som han begyndte at prædike i Frederikskirken, udkom »Nordens Mythologi eller Sindbilledsprog«, hvori han fremlægger hele sit syn på åndslivet i det gamle Norden, som han til lægger stor betydning som en forberedelse til kristendommen.

Derpå arbejdede han voldsomt med sin »Håndbog i Verdenshistorie«, hvoraf første bind udkom 1833, andet bind 1836 og tredje bind først 1847. Grundtvig havde sit eget syn på historien, der på mange måder var noget nyt for hans samtid og vakte megen opsigt.

Trods alt bliver hans betydeligste literære indsats i disse år dog hans salmedigtning. I hvert fald synges og læses jo hans salmer lige

så ivrigt nu som den gang, mens forholdsvis få fordyber sig i de øvrige skrifter.

Hvis vi i stedet for at beskæftige os med de omtrent 2000 salmer, vi har fra hans hånd, nøjes med de 271, som vi har i vor nuværende danske salmebog, så viser det sig, at kun et lille antal er ældre, omtrent halvdelen spredt over hans senere liv, men resten fra det år på Christianshavn, hvor han helligede sig salmedigtningen.

Der er 28 fra før 1836, altså omtrent een om året, 13 i selve året 1836. Da var han altså kommet i gang. Og i 1837 kom der så 88.

Deraf er ganske vist kun 29 helt nye. De øvrige 59 er bearbejdede, 29 efter ældre danske, 8 latinske, 5 tyske, 6 græske, 10 engelske og 1 angelsaksisk.

At Grundtvig var skjald, vidste både hans venner og han selv, og at han netop som salmedigter ville kunne yde noget enestående, havde han allerede vist både ved de 28 salmer, der som nævnt stadig er i brug, og ved mange andre. Men der skulle jo tid til, og tid var den gang som nu til en vis grad penge.

Det var ikke selve præstetjenesten ved Frederikskirken, han måtte forsømme for at få bedre tid.

Han fik jo ikke nogen rigtig løn for sin prædiketjeneste men blot understøttelsefra dem, der havde råd til at hjælpe, og det slog i hvert fald ikke til. Han måtte derfor have andre indtægter; og det vil sige, at han måtte tage skriftlige arbejder op, da det jo var hans eneste måde at tjene penge på, når han ikke fik noget videre for at være præst. Han havde nok haft noget undervisning, men det lå mindre for ham og tog mere tid.

Der var derfor flere, der nu syntes, at han burde samle sig om en fornyelse af den danske salmedigtning. Det var især hans gode ven præsten Gunni Busck i Stiftsbjergby, der som søn af en bankdirektør havde arvet en formue, der satte ham i stand til at hjælpe, hvor han kunne.

For at få ro til dette arbejde tog Grundtvig med familien på landet. Dette skete allerede i 1836, hvor de lejede et hus mellem Skovshoved og Tårbæk. Fru Blom mener, at prinsesse Caroline Amalie betalte det for dem. Men det var åbenbart for besværligt, for næste år, hvor Grundtvig altså arbejdede mest med salmedigtningen, tog de sommerbolig adskilligt nærmere ved byen, nemlig på Østerbro lige overfor Sortedamsøen, hvor der jo ganske vist var mere land-

ligt den gang. Huset lå lavt nede og var skilt fra vejen ved en grøft med en bro over.

Salmerne udkom efterhånden i hefter, der vakte megen opsigt og glæde ud over landet, hvor man allerede begyndte at synge dem i hjemmene eller ved særlige forsamlinger. I kirkerne var stadig den åndløse »Evangelisk Christelig Psalmebog« lovbeftet, men længselen efter noget andet styrkedes dag for dag.

Da Thorvaldsen i 1838 kom hjem fra Italien, var Grundtvig med i digterbåden sammen med Øhlenschläger og H. C. Andersen og andre berømtheder og bragte ham ved festen sin digterhyldelse i nordisk ånd og kraft. Og om sommeren indbød baronesse Stampe ham til at være sammen med Thorvaldsen på Nysø for at indvie hans billedhuggerværksted og prædike i kapellet. Samtidig besøgte han sin barndoms og ungdoms kirke i Udby og prædikede der den 21. juli.

Han var nu en kendt og anset personlighed, som man regnede med trods hans ejendommeligheder. Der var ikke blot mange tilhørere, hvor han selv førte ordet. Men flere og flere unge præster rundt om i landet regnede sig for hans disciple.

Men virksomheden ved Frederikskirken blev utilfredsstillende i længden. Og nu forestod hans egne drenges konfirmation, der eventuelt efter aftale med pastor Busck kunne forlægges til det fjerne Stiftsbjergby. Men det var jo lidt upraktisk.

På den anden siden fandtes der jo knapt noget embede, som rigtigt passede Grundtvig. Han kunne ikke finde sig i at vie fraskilte, i at holde altergang for hvem som helst, i at være underkastet andres autoritet i den grad, som det krævedes, og heller ikke i at skulle være til rådighed for almindelige menighedsmedlemmer, der mente at have brug for præsten i mere dagligdags anliggender.

Det skulle være et ganske særligt slags embede, hvis han skulle søge det. Men et sådant blev netop ledigt i rette tid. Det var Vartov.

Der var kun en lille menighed af stiftelsens gamle mennesker at tage sig af. Ellers var tiden præstens egen uden særlige forpligtelser.

Han fortæller selv længe efter i »Kirkespejl«:

På Vartov havde jeg længe haft øje som den eneste krog i statskirken, hvor jeg som kristelig oplyst præst kunne udholde stillingen, så længe det skulle være,

fordi jeg der ikke lettelig kunne finde mig tvungen til noget, der stred mod min samvittighed, og havde dog lejlighed til at udøve præsteembedet i hele dets omfang.

Han ville dog ikke søge det, hvis han ikke kunne være sikker på at få det. Derfor talte han med kongen selv derom, og da kongen lovede at tage sig af ansøgningen, hvis han selv fik den i hænde, søgte Grundtvig selvfølgelig og fik det.

Han blev indsat i Vartov den 9. juni 1839.

Kong Frederik den Sjette døde den 3. december 1839, og en ny tid oprandt med den jævne kong Christian den ottende og dronning Caroline Amalie. Det var selvfølgelig også en vinding for Grundtvig, at han var så vel anskrevet hos selve kongeparret.

Grundtvig skrev et sørgedigt over den gamle konge, der begyndte sådan:

Kong Fredrik den Sjette henslumred i fred
og vandred til sin fædre.
Han gjorde ikke en kat fortræd,
der fødtes ej kongesøn bedre.

I den anledning fik han følgende brev fra den nye dronning, sin gamle tilhørerinde:

Herr pastor Grundtvig!

Usigelig gjerne ville vi lade en Deel Exemplarer af Deres Sang om Kongen aftrykke for at uddele blandt Bønderne, som bære og følge Liget. Vil De tillade os det?

Dog en inderlig Bøn har jeg til Dem: Vil De ikke forandre den tredie Linie i det første Vers? Jeg veed, at De ikke nægter qvinde Hjerter og qvinde Læber nogen rimelig Bøn, og De vil derfor vist også ikke nægte mine skrevne Ord denne Bøn, som dog udstømmer af et levende Hjerte!

Caroline Amalie.

Og Grundtvig hørte hendes bøn, så at der kom til at stå: »Og alle små fugle de sang derved.« Men episoden siger meget både om dronningen og om Grundtvig.

Den siger blandt andet, at han ikke længere var den stivstikker, som han for år tilbage havde haft ord for at være. Gennem sorger og glæder var han forberedt til nye afsnit af sit lange liv, hvor nye store opgaver kaldte på ham.

Og de ikke særlige begivenhedsrige men alligevel så betydningsfulde år i Strandgade og Christianskirken havde deres store andel deri.

Ved udarbejdelsen af ovenstående er følgende kilder benyttet:

Frederiks Tyske Kirkes Arkivalier i Landsarkivet i København. Herunder Protokol for »Stühlenmieth« fra 1832.

Steen Johansen: Bibliografi over N. F. S. Grundtvig.

Breve fra og til N. F. S. Grundtvig udgivet af Georg Christensen og Stener Grundtvig. II. 1926.

Grundtvig og Ingemann: Brevvexling udg. af Svend Grundtvig. 1882.

Minder fra gamle grundtvigske Hjem samlede af H. P. B. Barfod udg. af Kirkeligt Samfund. 1921. Marie Blom: Minder fra N. F. S. Grundtvigs og fru Lise Grundtvigs Hjem. Lavra Grundtvig: Fru Lise Grundtvig.

J. P. Bang: Grundtvig og England. 1932.

Carl Weltzer: Grundtvig og Søren Kierkegaard. 1952.

Prædikener af N. F. S. Grundtvig i Frederikskirken 1832—39. Et udvalg ved C. J. Brandt. 1875.

Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg. Kirkehistoriske Studier. 11. række nr. 5. 1958.

Holger Begtrup: N. F. S. Grundtvigs danske kristendom. II. 1936.

Hal Koch: Grundtvig. 1943.

Edvard Lehmann: Grundtvig: 1929.

H. Rosendahl: N. F. S. Grundtvig, et Livsbillede. 1923.

Mindetavlen for Grundtvig, som anbragtes i kirkens våbenhus og afløredes pinsedag 1935 af Grundtvigs datter, professorinde Asta Poulsen, har følgende indskrift, forfattet af højskoleforstander Holger Begtrup og pastor Helweg-Larsen: »Denne Sten skal tale/til kommende Slægter om/at i denne Kirke virkede/N. F. S. Grundtvig/fra 1832 til 1839 uden at maatte/tjene ved Herrens Daab og Nadver /men dog som fri Forkynder af /Guds levende Ord. Her forbered- /te han under trange Kaar den Op- /vaagnen af dansk Menigheds- liv /og Kirkesang, som gennem ham /kom til at udgaa fra Vartov Kirke / Gud til Ære /Hvor Jesu Kristi Navn og Ord/ bekendes og forkyndes /der er Guds-Riget visselig /hvor spædt det end begyndes.

Christians Kirke og sogn i den danske tid

AF SVEND BALSLEV

Præludium 1887—1901.

Der skulle tilbagelægges en lang og trang vej, inden nøglen til Frederiks tyske Kirke efter dens lukning den 31. december 1886 påny kunne drejes om, denne gang i modsat retning. De 15 år, der forløb, før en dansk menighed kunne samles i den tidligere tyske kirke, er et vidnesbyrd om de vanskeligheder, kirkens fremtidige brug voldte myndighederne.

Længst muligt var man vejet tilbage for at opløse den tyske menighed. Da den tyske garnison i København efter Sønderjyllands adskillelse fra det øvrige Danmark blev nedlagt, svandt samtidig menigheden omkring Frederiks tyske Kirke ind til et minimum. Den overlevede et kommissionsforslag fra 1867 om likvidation og slap også med livet i behold igennem et forsøg i 1878 på en omordning, der gik ud på at slå de to tyske menigheder i København, Frederiks og Sct. Petri, sammen til een, gøre et mageskifte, hvorved Sct. Petri menighed flyttede til Frederiks tyske Kirke, medens Sct. Petri Kirke blev dansk strøgkirke. Men planen faldt ikke i smag i Sct. Pederstræde, hvor man ikke godvilligt opgav sit eget for at overtage den med store og bekostelige istandsætninger behæftede kirke på Christianshavn.

Atter henlagdes sagen. Der gik dog kun få år, før kirkens konstituerede patron, general Wörishöffer, så sig tvunget til at indberette til kultusministeriet, at situationen for menigheden nu var katastrofal. Kirken var så brøstfældig, at den om kort tid ville stå som en hensuldrende ruin, med mindre den omgående blev underkastet en grundig istandsættelse.

Dermed var den tyske menigheds dødsdom fældet. Kirken rådede ikke over de fornødne midler, og den 4. december 1886 underskrev

Christian den Niende en kongelig resolution, der beseglede menighedens skæbne fra årets udgang at regne.

127 års tysk menighedsliv i København var endt, og resterne af den tyske menighed, der talte under 50 medlemmer, henvistes til enten at slutte sig til Sct. Petri Kirke eller en af byens danske menigheder.

Hvad skulle man stille op med kirken?

Dertil var der ikke taget stilling i den kongelige resolution. Ministeriet valgte at se tiden an, stillede kirken med formue under værgemål af borgmesteren for magistratens 1. afdeling og Holmens provst og udbad sig forslag til dens fremtidige brug.

Bestyrelseskommissionen tog straks den gamle tanke om en deling af Vor Frelzers Sogn op, og da hensynet til den tyske menighed ved kirken ikke længere eksisterede, stillede der sig nu intet hindrende i vejen. Ganske vist kom også andre muligheder på tale. Man kunne således tænke sig at stille kirken til disposition for særlige formål som gudstjenester for nordmænd, søens folk m.v., men sognedelingen trængte sig mere og mere på som den naturlige fremtid.

Den væsentligste vanskelighed var af økonomisk art.

I 1885 havde general Wörishöffer gjort den nødvendige reparation op til henved 50.000 kr. Til dette arbejde ville ikke blot hele kirkens formue, som var på godt 41.000 kr., gå til, men man ville behøve tilskud af det offentlige og var desuden berøvet midler til kirken fremtidige drift og vedligeholdelse.

Nu, i 90'erne, var omkostningerne yderligere steget. Ministeriet afæskede bestyrelseskommissionen et overslag og pålagde under hensyn til, at beløbet til istandsættelsen enten skulle udredes af statskassen eller pålignes menigheden, bestyrelseskommissionen den yderste påpasselighed over for udgifter, der ikke var absolut nødvendige.

At der under disse omstændigheder ikke kunne være tale om at opføre en præstebolig på kirkens grund, hvilket oprindeligt var tanken, kan ikke undre; der har heller ikke siden været mulighed for at realisere dette også senere fremsatte forslag. Derimod kan man måske mene, at den kongelige bygningsinspektør, professor Mumme, som kommissionen bad om assistance, tog ministeriets forskrift vel bogstaveligt, når han i en af sine skitser foreslog den

LUDVIG CHRISTENSEN

Sognepræst 1901-03. Fotografi i Christians Kirke

EMIL VICTOR SCHAU BRUUN
Sognepræst 1903-14. Fotografi i Christians Kirke

KAJ HOLMER

Sognepræst 1914-32. Fotografi i Christians Kirke

MENIGHEDSHUSET - STANLEY'S GÅRD

Fotografi fra J. Haursevs atelier

medtagne sandstensbeklædning på kirkens facade udbedret med cement. Selv ministeriet fandt, at dette var *for* sparsommeligt!

Medens man i ministerium og bestyrelseskommission ikke kunne få sagen til at gå i skred, men kørte fast i skriverier, uden at det blev til stort andet end en march på stedet, var der både i København og ude omkring i landet mennesker, der ud fra helt andre synspunkter arbejdede med københavnske kirkeproblemer og gjorde dem til genstand for en dybtgående undersøgelse.

Storstadens vækst stillede unægteligt kirken over for store vanskeligheder. Mennesker, der holdt af kirken, så i stigende grad dens afmagt til at svare til de krav, der under den store befolkningstilvækst stilledes til den, og trådte sammen for at gøre noget. Det var i disse år, stødet blev givet til Københavns Kirkesag, »den mest betydningsfulde indsats, der er gjort i nyere dansk kirkehistorie« (Hal Koch).

Knap to år efter lukningen af Frederiks tyske Kirke, og medens ministerium og kommission næppe var begyndt deres langvarige march på stedet, indledtes den korrespondance imellem 5 lægfolk og præster, som har fået navnet »Ringens« eller »Kirkens Venner«.

De 5's navne er senere blevet klassiske, de var på en gang fædre og faddere til Københavns Kirkefond: professor i statsvidenskab Harald Westergaard, pastor (senere stiftsprovst) Henry Ussing, dr. med. P. D. Koch, pastor Julius Friis Hansen og ægyptologen, den senere overbibliotekar H. O. Lange.

Når de omtales i et skrift om Christianskirken, hvor ingen af dem kom til at virke, er det, fordi deres indsats alligevel på forskellig måde fik indvirkning på denne kirke både i årene før og efter genåbningen som dansk sognekirke.

Som et af de første, synlige resultater af deres korrespondance dannedes i 1890 »Udvalget for kirkesagens fremme i København«.

Allerede samme år nedsattes en kommission, hvori bl. a. Westergaard fik sæde, til undersøgelse af de kirkelige tilstande i hovedstaden, og i 1892 forelå dens betænkning.

Et af de principielle spørgsmål, kommissionen skulle tage stilling til, var størrelsen af de københavnske sogne.

Der opnåedes ikke enighed herom. Medens kommissionens flertal fandt det rimeligt at blive stående ved en lignende størrelse af sognene som den, der er til stede i den gamle by, altså på imellem

16.000 og 20.000 mennesker med 3 præster ved hver kirke, ønskede mindretallet at arbejde imod sogne på ikke over 10.000 indbyggere med 2 præster ved hver kirke.

Opmærksomheden var herunder henvendt på Christianshavn:

»Hvad Vor Frelzers Kirke angaar, da har dette Sogn det store Folketal af 20.560 Mennesker, hvoraf en stor Mængde Fattige og Arbejdere, og dette Tal har i de senere Aar været i stadig Stigning. En Deling af Sognet er derfor i høj Grad ønskelig, og den vil netop her med forholdsvis ringe Bekostning kunne iværksættes, eftersom Frederiks tyske Kirke staar ubrugt hen midt i Sognet. Vistnok vil denne Kirke kræve en ikke ubetydelig Restavration, men Omkostningerne herved ville for en væsentlig Del kunne dækkes ved Kirkens Formue og ved Salg af et Stykke af Kirkens Grund. Kommissionen foreslaar derfor, at den Del af Vor Frelzers Sogn, som ligger Sydvest for Torvegade, tilligemed Slots-holmens Rode lægges til Frederiks Kirke, som antagelig derved vil faa et Sogn paa ca. 9.000 Menesker, for hvilket der kunde beskikkes en Sognepræst og en Kateket«.

Omtrent samtidig formulerede Ussing i »Smaaskrifter til Belysning af Kirkens Tarv og Trang« klart og med megen styrke det program, »Udvalget for kirkesagens fremme i København« havde sat sig:

»Derfor er det store Feltraab: *smaa Sogne*. Det gælder ikke flere Kirker i og for sig, eller flere Gudstjenester, skønt begge Dele ogsaa maa til, ikke flere Præster, for at man kan overkomme det nuværende Arbejde, men Organiseringen af en Kirkevirksomhed, der kan gaa ud og søge alle de bortkomne og knytte det brudte Baand paany alle vegne, hvor Mennesker vil lade sig drage til Herren og hans Kirke«.

Det var dette program, der i tidens løb skulle sejre, men det savnede ikke modstandere. En af dem var Trinitatis Kirkes sognepræst Georg Schepelern, som tager til genmæle:

»Selvom Midlerne kunde skaffes tilveje, hvor tænker man saa at skaffe Personlighederne fra? Man danner sig et Idealbillede af den Tilstand, man ønsker at skabe. Man seer i Aanden alle disse mange Prædikestole besatte med lutter brændende, troesvarme, nidkjære Mænd, men Spørgsmaalet er: hvor finder man de mange Mænd med disse Egenskaber? Jeg veed vel, hvad man vil svare: Herren maa selv kalde sig sine Redskaber! Ja, ganske vist, Herren maa for den Sags Skyld gjøre det altsammen, thi det er ikke for intet, han siger, at uden ham kunne vi slet intet gjøre. Men jeg troer dog ogsaa, det er Herrens villie, at naar vi skulde ordne hans Kirkes Anliggender her paa Jorden, da skulle vi regne med menneskelige Muligheder. Og skjønt jeg holder for, at den

danske Kirke ikke har Grund til at skamme sig ved sin Præstestand i det store og hele, saa nærer jeg dog en til Vished grændsende Formodning om, at det vilde være umuligt at besætte disse Embeder paa en blot nogenlunde tilfredsstillende Maade, naar der skulde betros disse Præster en Opgave som den, »Udvalget« tiltænker dem«.

Meningsudvekslingen er typisk for de års kirkelige debat og gav et par år senere dønninger, der virkede direkte ind på diskussionen om ordningen af Frederiks tyske Kirkes fremtid.

I 1895 udnævntes nemlig Schepelern til Holmens provst og fik som sådan også sæde i kirkens bestyrelseskommission. Schepelern var også besluttet på at nå til et resultat, men af forskellige uheldige omstændigheder sinkedes arbejdet; først i 1898 var han omtrent færdig til at aflevere et forslag om sognedeling og et overslag over kirkens istandsættelse.

Til Schepelerns fortrydelse blev hans forslag imidlertid i sidste øjeblik foregrebet af kirkefondet, som i 1896 havde afløst »Udvalget for kirkesagens fremme«.

I maj 1898 henvendte nemlig Westergaard, der var formand for kirkefondets forretningsudvalg, sig til kultusministeriet. Han påpegede herunder misforholdet mellem den iver, der andre steder i byen udfoldedes for at få rejst de nødvendige kirker, og den omstændighed, at Frederiks tyske Kirke i 12 år havde stået ubenyttet hen og nu gik mere og mere i forfald. Fuldt klar over sagens økonomiske vanskeligheder tilbød han derfor at bidrage til lønningerne ved kirken, »naar Forholdene i øvrigt kunne ordnes saaledes, som Kirkefondets Grundsætninger kræve det, — og naar dets Bidragydere i den Maade, hvorpaa de paagældende Præster blev udsete, kunde finde en tilstrækkelig stærk Opfordring til vedblivende at støtte Sagen«.

Initiativet huede ikke Schepelern. Præsternes indtægter burde ikke hvile på så usikkert et grundlag som frivillige bidrag, så længe der ikke fandtes en tilstrækkelig garantifond (den kom først, da Chr. P. Hansens kaffelegat i 1904 oprettedes til hjælp til præstelønninger under kirkefondet), men kunne tilskud ikke opnås på anden måde, gav han, omend tvivlende, tilbudet sin tilslutning.

Men samtidig kunne Schepelern ikke undlade at bemærke, at forretningsudvalgets betingelser for at yde økonomisk hjælp var »yderst betænkelige for den folkekirkelige Orden«.

Duellen fra de foregående år om synet på kirken og kirkens opgaver i København er her — for Schepelerns vedkommende for første gang — draget ind i en konkret sag.

Han anser betingelsen for at være en overskridelse af kirkefondets statutter.

»Dets Virksomhed er .. en understøttende, men ingen kirkestyrende .. Men naar Udvalget optræder med Fordring paa at »udsee« de Præster, til hvis Embede Fondet yder Tilskud — thi det er dog i Virkeligheden Meningen af de noget tilsørrede Ord om den Opfordring, som »Bidragyderne« skulle føle til vedblivende at støtte Sagen —, da gjøres der Indgreb paa Kirkestyrelsens Omraade, hvortil Embedsbesættelserne hører, og derved skabes et Præcedens, som kan blive i høj Grad skjæbnsvangert for den fremtidige Udvikling«.

Schepelerns betænkeligheder deltes ikke af biskop Skat Rørdam, der foruden at være Sjællands biskop var formand for kirkefondets bestyrelse! — en koordination af kirkelige funktioner, der senere med rette er blevet skilt fra hinanden. Med en let håndbevægelse affærdigede han provstens indvendinger: Schepelerns afvisning kunne man på forhånd vide efter den stilling, han tidligere havde indtaget til kirkefondet, og provstens ængstelse for, at kirkefondet skulle tiltage sig en kirkestyrende magt, fandt biskoppen ubegrundet.

Sagen udviklede sig i øvrigt, uden at det blev nødvendig at gøre brug af kirkefondets tilbud. Schepelern fik kort efter — med biskoppens støtte — ført et forslag til en ordning igennem. Det gik ud på, at samtidig med, at sognepræsten ved Vor Frelers Kirke, C. J. Holck, tog sin afsked i 1898, skulle delingen af sognet iværksættes, og den 8. marts 1899 bestemte da en kongelig resolution, at Vor Frelers Sogn skulle deles ved Torvegade og Amagerbrogade, at Vor Frelers Kirke, indtil Frederiks tyske Kirke var istandsat, skulle benyttes af begge menigheder, samt at den præst, der blev kaldet til det residerende kapellani ved Vor Frelers Kirke, skulle forpligte sig til at modtage udnævnelse til sognepræst ved det nyoprettede sogn, når kirken var færdig til brug.

Samtidig var en navneforandring påkrævet. I Bredgade lå den danske Frederikskirken, og to kirke af samme navn i en by kunne man ikke have. Schepelern foreslog at kalde den »Allehelgens Kirke«, hvad Skat Rørdam af angst for catholicisme afviste; en prote-

stantisk kirke måtte ikke udsætte sig for mistanke for helgendyrkelse. Han foretrak at opkalde kirken efter bydelen, og deltil sluttede ministeriet sig. Kirken fik navnet »Christians Kirke«, opkaldt efter Christianshavn. Frygten for catholicisme havde åbenbart forladt den danske kirkestyrelse, da Allehelgens kirke på Amager indviedes i 1925, men da havde man forlængst fået både ny biskop og provst.

Kirkens istandsættelse blev forestået af arkitekt Fritz Koch. Den ydre sandstensbeklædning gennemgik en omfattende reparation; i det indre blev loftet grundigt istandsat, der indsattes nye vinduer og blev indlagt gas- og varmeledninger: derimod kunne de gamle kirkebænke og det øvrige inventar bevares. En damekreds skænkede alterdug, altertæppe og lysstage, medens kirkens hellige kar stammer fra den gamle menighed.

Den 2. juni 1901 blev kirken så genåbnet for den danske menighed af biskop Skat Rørdam, der talte over 2. korintierbrev kap. 5, vers 14—17 og bl.a. mindedes Grundtvigs virke ved kirken.

15 år var gået, siden den måtte opgives af den tyske menighed. I dette tidsrum var den blevet part i 80'ernes og 90'ernes stærke brydninger om kirkelivet i København. Det var trods alle vanskeligheder lykkedes at nå det mål, der hurtigt havde tegnet sig: en ny dansk sognekirke på Christianshavn. En ny ramme var skabt. Om noget af livet inden for denne ramme skal der berettes i det følgende.

1901—1914.

Efter C. J. Holcks afsked som sognepræst ved Vor Frelsers Kirke blev embedet uden opslag besat med kirkens residerende kapellan, P. M. Larsen. Dengang kunne man i særlige tilfælde tillade sig sligt — det var før menighedsrådsloven — og da der fra sognet indsamledes over 4.000 underskrifter til fordel for hans udnævnelse, kom det ministeriet belejligt med henblik på den forestående sognedeling, hvor man havde til hensigt at kalde en residerende kapellan til Vor Frelsers Kirke med forpligtelse til at lade sig overflytte til Christians Kirke som sognepræst.

Valget faldt på sognepræsten i Krstrup i Århus Stift, Ludvig Christensen. Han virkede kun ved Christianskirken i 2 år; allerede i 1903 kaldtes han til sognepræst i Køge-Ølseماغle.

Så kort hans tid ved kirken blev, nåede han dog at sætte ting i gang, som der kunne bygges videre på af hans efterfølgere.

Den meget store, fattige del af befolkningen på Christianshavn gjorde organisering af en menighedspleje til det første krav. Lang tid brugte man ikke til at diskutere. Allerede inden den første vinter, i oktober 1901, gik pastor Christensen sammen med en kreds af lægfolk i sognet i gang med et hjælpearbejde. Man havde gerne set det ledet af en diakonisse, men dertil strakte midlerne endnu ikke. I stedet gav man sig i kast med, hvad man formåede ved egne midler.

Dertil blev menighedsplejen hjulpet godt af en formuende ven af den nye menighed, konferensråd A. Heide. Han skænkede et stort beløb til istandsættelse af den forsømte kirkehave og restaurering af de to små pavillonlignende huse ved indgangen til kirkepladsen, hvoraf det ene, som tidligere havde været beboet af kirkens tyske kantor, indrettedes til bolig for kirkebetjenten, det andet, der havde tjent som sprøjtehus, skænkedes til fri brug for menighedsarbejdet i sognet.

Menighedshuset blev det naturlige udgangspunkt for menighedsplejens arbejde. Her fik den første menighedssygeplejerske, enkefru H. Lyngbye, sin bopæl.

Foruden sygeplejen, der i løbet af det første år kom til at omfatte 70 syge, tog også andet hjælpearbejde sin begyndelse. Der holdtes lappetue, hvor ubemidlede — »fattige koner« sagde man dengang, da finfølelsen var mindre — kunne komme og få hjælp til at reparere gammelt tøj. Man tog sig af udstyr til christianhavnske konfirmander, en afdeling af KFUM, som havde eksisteret på Christianshavn siden 1892, fik sig indrettet i Wildersgade 23 A, og sognets konfirmerede unge piger samledes hveranden tirsdag i pastor Christensens hjem.

Også menighedsmøder og bibellæsninger tog i løbet af det første år deres begyndelse. Eget kirkeblad havde man ikke, men man uddelede over hele sognet det af Københavns Indre Mission udgivne »Søndagsbladet«, og på kirkens øverste etage, det såkaldte soldaterloft, flyttede »Pastor Holcks søndagsskole« ind under ledelse af pastor N. N. Westergaard, der i 1901 ansattes som kateket ved kirken samtidig med, at han passede et arbejde som sekretær under Københavns Indre Mission.

Igennem denne livlige aktivitet lagdes grunden til det menighedsliv, som i de følgende årtier skulle udfolde sig fra denne kirke. Noget af det var kun en spæd begyndelse, men der arbejdedes flittigt, og til meget af det menighedsarbejde, som udgår fra kirken i dag, går der en ubrudt linje fra dens første år, ja, en enkelt af søndagsskolens nuværende medarbejdere har været med lige fra 1901.

Arbejdet formedes over de idealer, der var formuleret af »Københavns Kirkesag«. Det er Ussings program, der går igen: »Organiseringen af en kirkevirksomhed, der kan gå ud og søge alle de bortkomne og knytte det brudte bånd påny alle vegne, hvor mennesker vil lade sig drage til Herren og hans kirke«. Det virkeliggøres i en *frivillig lægmandsaktivitet, et socialt arbejde med missionerende sigte* og som det store, samlede mål *skabelse af en menighed*. Det spores, at man er i kirkefondets gennembrudstid. Kirkefondet kom ikke til at få indflydelse ved kirken, men der er intet af det, som her er nævnt, der ikke med lokalt betingede, mindre variationer blev sat i system ved kirkefondet kirker. Et vidnesbyrd om de ekspansive kræfter, der var sat i gang af de tidligere omtalte »Kirkens Venner«.

Også på anden måde end i menighedsarbejdet fik menneskers glæde over den nye kirke udtryk. Fra denne tid stammer de smukke sølvalterstager og prismelysekroner, der er skænket af kirkens første værge, grosserer Peter N. Heering.

I 1903 efterfulgtes pastor Ludvig Christensen som sognepræst af Emil Bruun, der bag sig havde en præstegerning på Bornholm og Færøerne. Hans tjeneste ved Christianskirken kom til at strække sig over en halv snes år.

Menighedsarbejdet fortsatte i disse år ad de baner, som var afstukket under forgængeren, men satte tillige nye skud.

Først og fremmest i menighedsplejen. I 1904 søgte bestyrelsen optagelse i De samvirkende Menighedsplejer, og medens man i 1901 endnu ikke havde turdet binde an med udgifterne ved at ansætte en diakonisse, blev i 1904 søster Sine Sønderkov fra Diakonissestiftelsen knyttet til Christians Sogns menighedspleje, hvor hun virkede, indtil hun i 1937 måtte lægge op. De kvindelige konfirmander, der plejede at samles i præstens hjem, organiseredes i en

KFUK under søster Sines ledelse. Blå Kors støder man første gang på i årsberetningen fra 1905, og året efter er også en afdeling af FDF rykket ind i menighedshuset.

Det vidt forgrenede menighedsarbejde krævede en stor personlig indsats ikke alene af kirkens præster, men af en fast kreds af lægfolk. En sådan manglede heller ikke, og kredsen lagde stor økonomisk offervilje for dagen.

Også udefra fik man hjælp til arbejdet. Allerede fra menighedsplejens oprettelse i 1901 modtog den årligt en gave fra kronprins Frederik og konprinsesse Louise. Også efter konprinsens udråbelse til konge i 1906 skænkede han og dronningen en sum hvert år, og efter kongens død i 1912 bevarede enkedronningen lige til sin død i 1926 sin trofasthed over for Christians Sogns menighedspleje.

Endvidere modtog menighedsplejen tilskud fra forskellige fonds og legater, og en lang række enkeltpersoner betænkte fra starten menighedsplejen med gaver i form af penge og naturalier.

Alligevel var der tider, hvor det kneb at honorere de fordringer, der stilledes til en menighedspleje i et kvarter med så mange fattige. Det hændte, at midlerne slap op. Heldigvis kom det kun sjældent dertil. I almindelighed lykkedes det at klare vinteren igennem med hjælp, hvor man skønnede, der var trang til stede.

Af indstillingen hos de mennesker, der sammen med pastor Bruun og pastor Kalkar, der i 1902 afløste Westergaard som kateket ved kirken, får man et godt indtryk igennem årsberetningerne, som der her skal gives følgende prøve på:

»Ser til Himlens Fugle, de saa ikke, høste ikke, sanke ikke i Lade, men Eders himmelske Fader føder dem. Ser til Liljerne paa Marken, hvorledes de voxe; de sy ikke, spinde ikke, men jeg siger Eder, at end ikke Salomo i al sin Herlighed var klædt som en af dem — skulde Gud da ikke meget mere klæde Eder, I lidettrøende!« Med disse Ord lærte Jesus fordum fra Bjerget sit Folk at have Tro og Tillid til Gud Faders Kærlighed og til hans Forsyns Styrelse. Og kunde de arme, lidende Slægter over Jordens vide Kredts ret leve Livet paa disse Ord, da var Menneskelykkens store Maal naaet, da stod vi med Jesus paa Klippe-tinden, højt hævet over Bekymringens sorte Skyer og klamme Taager.

Men naar vi nu udsende Beretningen om vort Menighedsarbejdes syvende Livsaar, da vil jeg ikke fortælle Dig om Luftens muntre Sangere og om de sorgløse Blomster, der næres af Solens Straaler og Duggens Draaber. Jeg vil vise Dig helt andre Billeder: Se til det gamle Christianshavns fattige Gyder, se ind i de trange Baggaarde, hvor Solen sparsomt viser sit Ansigt, kig opad de stejle Trapper til usle Tagkamre, hvor Vinden piber gennem Sprækkerne, se ned i de skumle

Kældere, hvor Fugtigheden har skimlet Væggene — se, hvorledes de voxer, de stakkels forkomne og forsultne Børn, se, hvorledes de er klædt, de gamle fattige Kvinder, der søge at skjule deres Nøgenhed i lurvet Luvslidthed! Hvor blev for dem Bjergtindernes Højjeldssyner af? Ak, mangen af dem tabte Troen paa Gud Faders Kærlighed og hans Forsyns milde Forsorg! Tilliden til Gud holdes nok lettere fast i den bløde Lænestol paa Brüsselertæppet foran den vel fyldte Ovn end i Armodens Pjalter paa den kolde Kvist og i den fugtige Kælder.

Her ligger en Opgave for Guds Menighed: række de fattige Brødre og Søstre en hjælpende Haand, lindre Nøden, sprede Bekymringen, lette Sorgen for Brødet — og derved berede Herrens Vej, saa de, som bo i Livets Skygger, maatte kende, at just fra Kristi Menighed kan ventes Hjælp i Trængslen, og saa de derved kunne lære at slaa Lid til ham, uden hvis Vilje Spurven ikke falder til Jorden. Mangen fattig banker paa Menighedens Dør med en uklar Følelse af, at naar alle andre Sunde ere lukkede, maa der vel findes Hjælp hos dem, der arbejde under Korsets hellige Mærke; dobbelt tungt derfor naar netop vi maa skyde Slaaen for Døren og bekende, at ogsaa vore Hjælpekilder er udtømte.

Det lille menighedshus blev efterhånden en kneben ramme om det større og større anlagte menighedsarbejde og i 1909 erhvervede man mezzaninetagen Torvegade 50. Den omdannedes i sommerens løb til »Christians Sogns Menigheds Lokaler« og indviedes den 7. oktober samme år af Holmens provst, H. M. Fenger. Til de nye lokaler flyttede KFUM og Blå Kors, og to gange om måneden holdt pastor Bruun bibellæsninger samme sted.

Kort tid efter dannedes et menighedssamfund. Det synes dog ikke at have været særlig levedygtigt; allerede fra 1912 tier årsberetningerne om dets virksomhed.

Sognets boligmæssige struktur gennemgik i denne periode store forandringer.

På Amagerbro skød en række store, solide ejendomme op. Det var i forhold til det gamle Christianshavn en ny type mennesker, der blev lagt til sognet. De fleste sad i borgerligt betryggede stillinger, her bankede ingen fattigdom og arbejdsløshed på døren, og større problemer frembød den nye befolkningstilvækst ikke.

Større kvaler voldte det, at også Islands Brygge fik en uventet stor tilvækst, da Langebro i 1903 udvidedes og gjordes tilgængelig for vogntrafik. Kvarteret gav kirkens præster hovedpine, de havde vanskeligt ved foruden alt det andet sognearbejde at overkomme en tilfredsstillende kontakt med folk fra Bryggen, og i 1913 fik kirken endnu en ordineret medhjælper ved siden af pastor Kalkar:

Axel Quistgaard, der som sin særlige opgave fik at tage sig af kvarteret på Islands Brygge.

Som det første oprettede Quistgaard en ny menighedspleje for Islands Brygge, foreløbig med støtte fra den gamle menighedspleje, men det var tanken, at den så snart som muligt skulle bære sine egne udgifter.

Quistgaard gik i øvrigt i gang med at opbygge en lokal menighedsbevidsthed som forudsætning for en kommende sogneudskillelse. Han udgav et kirkeblad for Islands Brygge, skaffede lokaler til menighedsarbejdet, oprettede søndagsskole og begyndte at se sig om efter en passende kirkegrund.

Islands Brygges kirkesag støttedes af kirkefondet, men fik desuden sit særlige forløb derved, at en kreds af præster udsendte et opråb til deres kolleger over hele landet om at være med til at rejse en kirke i det stærkt voksende Christians Sogn. 200 præster besvarede henvendelsen, og der indsamledes på den måde 40.000 kr., kirkefondet gav 10.000 kr., menigheden på stedet 12.000 kr., og allerede i 1915 lagdes grunden til Hans Tavsens menighedshus som midlertidig kirke. Fra 1. januar 1916 udskiltes Islands Brygge som særskilt sogn, hvorved Quistgaards forbindelse med Christians Kirke ophævedes.

I maj 1914 var Kalkar blevet forflyttet til Næstved, og knap 1 måned efter døde Bruun kun 50 år gammel efter længere tids sygdom.

Året 1914 kom således på mange måder til at sætte skel i Christianskirkens liv. De, der havde lagt grunden, var borte, en ende af sognet blev kappet fra, og nye folk skulle nu tage arven op efter forgængerne.

1914—1932.

Til kirkens nye sognepræst valgtes i 1914 Kaj Holmer.

Holmer var ordineret i 1901, nogle dage efter Christianskirkens genåbning, og kom efter sin ordination til Jesuskirken i Valby. I 10 år færdedes han her ved Ussings side og modtog et varigt indtryk af den mand, der frem for nogen blev den københavnske kirkesags symbol.

Holmer har med stor taknemmelighed omtalt den betydning, Ussing fik for ham, og var forankret i et menighedssyn, der lå helt på kirkesagens linje.

I et lille skrift fra kirkens 25 års jubilæum som dansk sognekirke giver han selv dette udtryk for, hvorledes han opfattede sin gerning som præst:

»Den Kristendomsforkyndelse, jeg gerne vilde bringe Mennesker, har jeg fra mine yngre Aar fundet Forbilledet for hos Biskop Heuch i Christianssand og Pastor Jansen i Røken; hos den første har jeg lært at skatte hans Evne til at hjælpe Mennesker med gennem Forstaaelse af deres eget Sjæleliv baade dets gode og daarlige Sider at tilegne sig Frelsen i Kristus, hos den sidste hans sjældne Evne til at faa Kristendommen udtrykt saa jævnt og praktisk, at man skærer igennem alle uforstaaede Tale- og Udtryksmaader og hos begge et klart Skel mellem Gudslivet og Verdenslivet samt stærk Tilskyndelse til, ligesom hos den engelske Keswick-Bevægelse¹⁾ at naa ind i et langt dybere og virkningsfuldere Liv i Guds Aand, end vi har iblandt os, hvorimod det, navnlig i tidligere Aar, saa stærkt afgrænsede Retningsliv indenfor vor danske Kirke aldrig har tiltalt mig«.

Ud fra dette helhedssyn satte Holmer målet for sin gerning ved Christianskirken: et vækkende og kaldende arbejde blandt sognets beboere. Overskriften til den artikel, hvormed han i 1915 åbnede sognets eget menighedsblad, er tillige betegnende for, hvad han i det hele taget ville mennesker: »Den hjertelige indbydelse«. Med en alvorlig og indtrængende tale tilskyndede han mennesker til trosafgørelse og pegede på de frugter, en afgørelse for Gud må sætte sig i menneskets vandel. Hurtigt indførte han særlige kirkeuger, hvis formål var vækkelse, og han satte sig straks for at give menighedslivet ved kirken større samling og fasthed.

Bruun havde haft stor søgning som prædikant, men adskillige kom udensognsfra, deriblandt en del frimurere. Efter hans død spredtes denne store kreds, hvis tilknytning til Christianskirken havde været betinget af Bruuns person.

Til Holmer var der kun en mindre, trofast kreds af sognets egne folk. Han så det derfor som sin første opgave at bygge op indadtil og skabe menighedsbevidsthed i sognet, og det lykkedes ham i løbet af kort tid at få dannet en stærk, centraliseret organisation af menighedsarbejdet.

Som det midtpunktsamlende organg for de mange spredte arbejdsgrøene så et menighedssamfund dagens lys. Det stiftedes den

1) En engelsk vækkelsesbevægelse fra 1870'erne med særlig vægtlæggen på helliggørelse.

3. december 1914, kun 2 måneder efter Holmers indsættelse, og årsberetningen for samme år udtrykker håbet om, at det vil blive det åndelige midtpunkt og den åndelige bærekraft under alt det forgrenede arbejde.

Til dette håb har menighedssamfundet levet op. Menighedspleje, ungdomsarbejde, søndagsskole, Blå Kors, missionskredse og bibelkredse, kort sagt alt, hvad der i et københavnsk sogn almindeligvis foregår af menighedsarbejde, er ved Christianskirken siden 1914 sket i tilknytning til menighedssamfundet som det sted, hvor alle trådene samles.

Til at føre det store program ud i livet følte det lille menighedshus på kirkens grund utilstrækkeligt.

Nogle år før Bruuns død var man så småt begyndt at luften tanken om at få et rummeligere menighedshus.

Nu tog tanken fart. På et møde i menighedsplejens bestyrelse den 15. februar 1915 drøftedes sagen. Referatet er kortfattet; det indeholder kun disse 4 linjer, der antyder, at sagen havde stået på i nogen tid: »Derefter forhandlede om et menighedshus, tegningerne gennemgåede, og pengespørgsmålet drøftet, samt om fremgangsmåden ved erholdelse af ministeriets approbation«.

Planen var at opføre en bygning på kirkens grund beliggende i kirkegårdens østre ende. Tegningerne udarbejdedes af kirkens arkitekt, statsinventarieinspektør C. Harild, der gav udkast til en stilfuld bygning, smukt afstemt til de øvrige bygningsværker på kirkens grund. Foruden menighedslokaler ville man tilbyde at stille lokaler til rådighed for Dronning Louises Hospitals børneklínik i Wildersgade, der trængte stærkt til modernisering, samt i øverste etage bolig for sognepræsten. Det gamle menighedshus til højre for indgangen til kirkepladsen foreslog man i stedet anvendt til ligkapel. Et sådant savnedes, og brugerne af kapellerne i kirkens krypt beklagede sig forståeligt nok over, at ligkister henstilledes der inden begravelse fra kirken.

Forslaget vandt tilslutning hos såvel menighedsråd som provst og patronat, og det særlige kirkesyn havde ingen indvendinger.

Bestyrelsen anså derfor sagen for at være så godt som sikker.

Et varsel om, at man ikke skulle tage glæden alt for stærkt på forskud, kom i nogle avisartikler startet af Aftenbladet den 19. juni,

hvor der protesteredes imod ødelæggelsen af kirkepladsens frie, grønne område. Den 30. juni skrev Ekstrabladet:

»Stor af Omfang er denne Grønneplet ikke, men naar Solen skinner ned gennem de hundredeaarige Træers Kroner, er her sjældent hyggeligt og stemningsfuldt.

Denne lille fredelige Plet er nu truet. Kristianskirken skal have en Præstebolig og et Menighedshus, og man tænker virkelig for Alvor paa at ødelægge den lille, smukke Kirkegaard for at bygge dette Hus ved Kirken. Baade de gejstlige og verdslige Myndigheder har givet deres Samtykke. Endnu mangler Ministeriets Sanktion og forhaabentlig vil den ikke blive givet. Det vilde være skammelig Synd. Det vilde ikke blot være Synd at ødelægge Idyllen. Den, for hvem de gamle Minder ogsaa har nogen Værdi, vil føle det som en Pietetsløshed, at de Grave, der gemmer nogle af Nationens gode Mænd, skal sløjfes. Her ligger f. eks. begravet Stifteren af de Massmannske Søndagsskoler, Præsten *N. H. Massmann*, den udmærkede Portrætmaler *Vigilius Erichsen* og den berømte Læge *Johan Justus v. Berger*.

Under en mægtigt Natursten hviler den i 50'erne afdøde Matematiklærer fra Borgerdydskolen *Cleophas Svenningsen*, Carl Baggers gode Ven og Soldebroder, endnu erindret af gamle Kristianhavnerne som en stærk og munter Gut og af gamle Elever fra Borgerdydskolen som en pligtopfyldende, punktlig og dygtig Lærer, afholdt af alle.

Synd vilde det være, om den gamle idylliske Plet med de gamle Minder skulde forsvinde for at give Plads til et Hus, der sikkert maa kunne finde en mindre værdifuld Grund«.

Foranlediget af avispolemikken imod menighedshusets opførelse indløb der til ministeriet protester fra Christianshavns Grundejerforening, Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse og forskellige gravstedejere.

Der var således skabt en kraftig modvilje imod forslaget, og bortset fra de instanser, som havde fremsendt menighedsplejens andragende, fandt ingen anledning til at tage parti for byggeriet.

Selv forholdt bestyrelsen sig tavs. Den havde ellers ikke behøvet at stå ganske uden svar. F.eks. kunne den have takket for den rørende omsorg for grundlæggeren af de Massmannske søndagsskoler og andre betydelige personer og gjort opmærksom på, at den ikke ærede disse menneskers minde i mindre grad end dagspressen, men det ville heller ikke blive krænkende, al den stund de omtalte personer var begravet andre steder på kirkegården end den påtænkte bygning.

Det er vanskeligt at se, hvorfor det skulle være ukristeligere at forsvare sig, mens tid var, end at beklage sig, efter at det var blevet for sent (jfr. det nedenfor trykte uddrag af årsberetningen), men bestyrelsen var af den opfattelse og afskar dermed sig selv fra en sidste mulighed for at vende sagen til egen fordel. I tillid til den støtte, sagen havde fået hos diverse myndigheder, valgte den at forholde sig passiv og modtog så i august måned afslag på ansøgningen fra ministeriet, der efter den modstand, sagen havde vakt, henstillede, at der søgtes en anden plads at bygge på.

Afslaget foranledigede en bitter redegørelse i årsberetningen, der efter at have nævnet ,hvor beskedent et areal der skulle medgå til formålet ($1/16$ af hele grunden), siger:

»Der var fremdeles taget det Hensyn, at *paa den Del af Kirkegaarden, som skulde inddrages til Bebyggelse . . . var der ingen kendelige Grave*; hvad der findes af saadanne blev fuldt bevaret, og *heller ingen af de store Træer, der giver Kirkegaarden dens Præg, skulde røres*. Ogsaa Afstanden og Forholdet til Kirken var der taget Hensyn til, idet Bygningen kun vilde forbedre Rammen om den gamle Kirkegaard.

Da Planen fremsendtes fra Menighedsplejens Bestyrelse, fik den sin *Anbefaling af alle de Autoriteter, som den skulde passere, ogsaa det særlige af Ministeriet tilforordnede bygningskyndige Syns*.

Umiddelbart før den derfor saa sikkert forventede Tilladelse, fremkom en Avispolemik mod Virkeliggørelsen, men den var saa uoverensstemmende med de faktiske Forhold, at vi fra vor Side, dels som Kristne, ønskede at undgaa det utiltalende i en Avisfejde, dels havde Grund til at stole paa, at de kirkelige myndigheder, selvom der skulde gøres mindre Ændringer, vilde sikre Sagens Realitet, baade fordi den af Avispolemikken rejste Modstand ikke var absolut, og Sagen var af saa afgørende Betydning for den Menighed, hvis Ret og Interesser de varetager.

Svaret blev derimod en Henstilling om, »efter den Modstand Sagen fra forskellig Side har vakt«, at søge en anden Byggeplads, hvilket vi i den følgende Tid har forsøgt paa alle de Maader, paa hvilke det med Rimelighed kunde tænkes muligt, men uden Resultat og med en forøget Følelse af, hvor uretfærdigt det er, at Menighedens Arbejdslokalers Bygning og Forrentning saa stærkt skulde fordyres ved Køb af Grund, naar denne forefindes ved Kirken selv . . .

Det er derfor med Beklagelse, at vi har set Planen blive standset, uden at en eneste upartisk har taget den op til Undersøgelse og Forsvar, tværtimod har den vakt Modvilje hos Mennesker, der kun har set den usandt fremstillet, og det er derfor, vi har ønsket at fremsætte denne Redegørelse, for at Venner af vort Menighedsarbejde og af Christians Sogn kan vide, at vi i alt vort Arbejde lader os lede af Hensyn og Kærlighed til den Sag, vi tjener, og det Sted, vi arbejder«.

Bestyrelsen kunne ikke vide andet end, at det var de rejste protester, der havde væltet byggeplanen. Slet så enkelt lå landet imidlertid ikke.

Så tidligt som i april — altså 2 måneder før protesternes fremkomst — blev der under sagsbehandlingen i ministeriet udvist stor tilbageholdenhed. Dels brød ministeriet sig ikke om, at der skulle bygges på en gammel kirkegård, »på hvilken der endnu står gravsten og kors også på den del, hvor der skulle bygges«, dels følte det som en vanskelighed at have en bygning liggende på kirkens grund, uden at kirken skulle have rådighed over den og navnlig bestemmelsesret med hensyn til dens benyttelse. Alt i alt mentes det derfor, at sagen havde »store betænkeligheder«.

Også cultusministeriets 2. departement var betænkeligt ved bygningens beliggenhed af frygt for, at den ville berøve Den Classenske Legatskole, som lå umiddelbart bagved, lys og frisk luft. Departementet stillede et ændringsforslag, der tilgodså skolens tarv, men begejstring vakte sagen ikke i 1. departement, hvor man nu yderligere til det foregående knyttede en kritisk bemærkning om det syn på menighedsarbejdet som i de senere år havde bredt sig, og som stillede menighedsarbejdet i 1. kirken selv i 2. række.

Igennem det ministerielle koncept taler et syn på kirke og menighed, som er principielt forskelligt fra den københavnske kirkesags, som den havde udviklet sig i 90'erne og dette århundredes første årtier. Ministeriet kender ikke forskel på menighed i bred, folkekirkelig forstand og menigheden i kvalificeret forstand. Det er afskåret fra en sådan sondring af sømmelighedshensyn over for en befolkning, der betaler til kirken efter indkomst og ikke efter omfanget af den enkeltes kirkelige aktivitet. Synspunktet hviler på den opfattelse, at hvad der er fundamentalt i kirken: dens gudstjeneste og hellige handlinger og dens bygninger, er kirkens medlemmer fælles om i absolut forstand, medens det må komme an på personligt initiativ og indstilling fra sted til sted, hvad man derudover mener, der kirkeligt skal udrettes. Men hvad anvendelse af kirkens midler og den kirkelige ligning angår, kan der ikke opereres med en menighed inden for menigheden.

Sagens forløb fra afsendelsen af andragendet til ministeriets svar viser en af ejendommelighederne ved den danske folkekirke. Den er knyttet til staten så snævert som vel overhovedet muligt, dens

præster er statsemedsmænd, og dens økonomi er et ministerielt anliggende. Det kirkelige liv må finde sine egne former fra sted til sted. Menighedsarbejde er ikke statens sag. Det har frihed til at udvikle sig efter sine egne love, og folkekirken er i så henseende en rummelig ramme, men det må selv finde midlerne og være sin egen lykkes smed. Den foreliggende sag er tilsyneladende en diskussion om opførelse af en bygning, der ved sin beliggenhed ville være nogle en torn i øjet. I virkeligheden bliver den noget meget mere: en genspejling af den brydning omkring forståelsen af ordet »menighed«, som har optaget så megen plads i dette århundredes kirkelige debat, og som på den ene side kommer til udtryk i den selvfølge, hvormed en menighedskreds kan benævne sig selv som menigheden, på den anden side i protesten imod at give et aktivt, kirkeligt milieu åndeligt og administrativt monopol.

Om menighedsplejen i det foreliggende tilfælde kunne have opnået noget ved at forsvare sin sag, får stå hen. Den tav, og ministeriet skød sin afgørelse ind under den rejste modstand.

Det tjener bestyrelsen til ære, at den efter det uventede og hårdt følte afslag ikke lagde hænderne i skødet, men var besluttet på at føre sit forehavende igennem på anden måde. Det er lakonisk tilkendegivet i forhandlingsprotokollen for den 24. februar 1916: »Planerne om Menighedshuset skulde ikke opgives«.

Det varede ikke længe, inden man fandt, hvad man søgte, i Stanley's palæ Overgaden oven Vandet 6.

Stanley's palæ var opført omtrent samtidig med Christianskirken af billedhuggeren Simon Carl Stanley, der fødtes i København af engelske forældre.

Den statelige rococobygning ejedes af Good Templar Ordenen, der var interesseret i at sælge, men til en pris, der lå et stykke over, hvad menighedsplejen magtede: 75.000 kr. Takket være velvillig juridisk bistand af overretssagfører Hans Lauritzen og en gave på 25.000 kr. fra konferensråd og konferensrådsinde Gammeltoft — konferensrådsinden var mangeårigt medlem af menighedsplejens bestyrelse — gik handelen imidlertid hurtigt i orden. Den 25. april 1916 blev slutsedlen underskrevet, og senere på året fik man kirkeministeriets tilladelse til at få en 2. prioritet på 21.000 kr., som af kirkens midler indestod i Den Classenske Legatskole, overflyttet som 2. prioritet i menighedshuset

KIRKEN SET FRA SLOTSHOLMEN

Fotografi af N. Chr. Bang

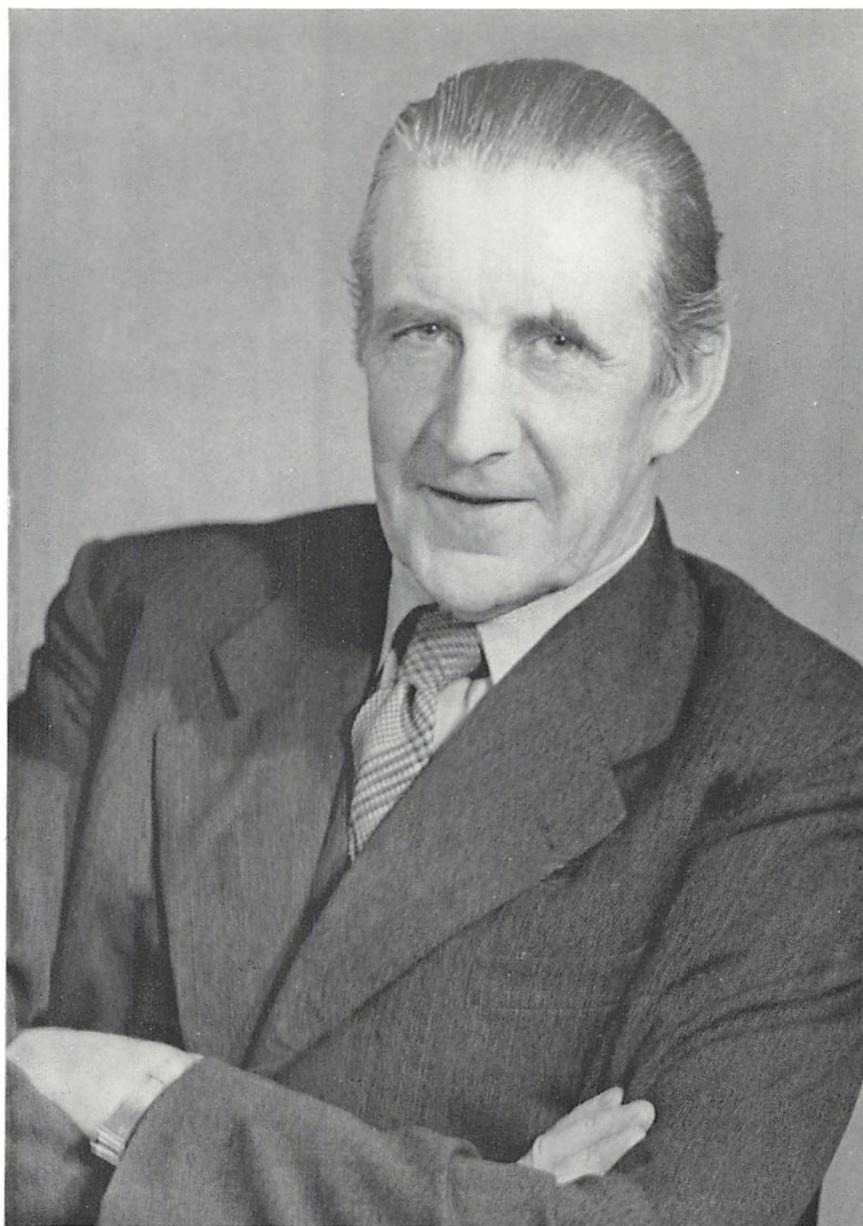
EFTER LUFTANGREBET I 1943

Fotografi, som tilhører kirketjener Lund

POVL HELWEG-LARSEN

Provst, sognepræst 1932-47. Fotografi i Christians Kirke

SVEND OLAF ERNST JACOBSEN
Sognepræst 1948-58. Fotograf fra Elfeldt's atelier

Den ret medtagne bygnings indretning til det nye formål betredes kirkens arkitekt, kongelig inventarieinspektør C. Harild. Huset er rummeligt, og der indrettedes mødelokaler og læsestuer, køkken til vinterbespisning, børneklinik, diakonissebolig og præstebolig.

Under arbejdets udførelse viste det sig, at istandsættelsen beløb sig til det dobbelte af beregnet, men også denne vanskelighed klarede sig: på indvielsesdagen skænkede konferensråd Gammeltoft og frue andre 10.000 kr., hvorved det nye tryk lettedes.

Store Bededag 1917 var man så færdig til at tage huset i brug. Det indviedes af biskop Ostenfeld og har siden været den central for kirkeligt arbejde i Christians sogn, som tankens ophavsmand havde forestillet sig og trods den megen modgang arbejdet målbevidst imod.

2 år havde slaget om menighedshuset været. Medens det stod på og lagde beslag på tid og kræfter, tog man også på andre felter nye opgaver op.

Det er imponerende, hvad man overkom.

Søster Sines arbejde var efterhånden svulmet op til det uoverkommelige. Fra Diakonissestiftelsen blev der derfor tilbudt endnu en søster. Hun tiltrådte i februar 1917 og fik sin særlige opgave i hjemmesygeplejen.

I juni måned samme år ansattes under menighedsplejen en diakon, Jørgen Jensen, der virkede i sognet ved husbesøg, uddeling af traktater, gårdmøder og i øvrigt tog del i menighedsarbejdet.

På det nye menighedshus, som der var ventet så længe på, blev der straks trukket store vekslers. Den 2. og 4. tirsdag i måneden holdt menighedssamfundet møde, og desuden var det hjemsted for FDF, KFUK, Blå Kors, møder for gamle, læsestue for mænd, syaftener for kvinder, vinterbespisning og en børneklinik fra Dronning Louises Børnehospital.

De idealer om kirke- og menighedsliv, som fandt vej til Christians sogn, var de samme, som er kendt fra Københavns Kirkesag. Den stærke lægmandsaktivitet, bibel- og missionskredse, søndagskole og ungdomsarbejde, beværtnings- og aftenmission, helliggørelsesmøder m.v. er altsammen typiske udtryk for det præg, kirkesagen i det århundrede har sat på kirkelivet i København.

I menighedsrådet var menighedssamfundet uden konkurrence. På den kirkelige valgliste, hvortil man indtil menighedsrådsloven

af 1949 måtte melde sig for at have stemmeret ved menighedsrådsvalg, stod der således i 1920 opført 46 personer, hvoraf kun 3 ikke var medlemmer af menighedssamfundet.

Efter vedtagelsen af menighedsrådsloven af 1922, der tillagde menighedsrådene langt større beføjelser end de havde haft tidligere, førtes der fra social-demokratisk side, stærkt tilskyndet af Borgbjerg, en kraftig agitation for, at social-demokraterne skulle melde sig til de kirkelige valglisten. Målet var at erobre flertallet i menighedsrådene, og ved Christianskirken bragtes antallet af tilmeldte op fra 46 til 318; samtidig forrykkedes forholdet således, at menighedssamfundet kun var repræsenteret med $\frac{1}{3}$ af samtlige tilmeldte.

Det var alarmerende tal for menighedssamfundet, der var vant til at være enerådende og følte sin stilling truet, men social-demokraterne udnyttede ikke situationen og gjorde ikke noget for at få pladser i menighedsrådet før 1938.

Ved udskillelsen af Islands Brygge i 1915 var Holmer blevet ene præst ved kirken. Ved kirkefondets bistand fik han Poul Østergaard Gade som ordineret medhjælper i stedet for Quistgaard, og da Gade i 1919 trådte over i Kirkens Korshærs tjeneste, søgte menighedsrådet om oprettelse af et kaldskapellani. Det bevilgedes og blev besat med Johannes Vilhelm Petersen og efter dennes udnævnelse til sognepræst i Husby i 1921 med Ejnar Vilhelm Birch-Olsen, som var ved kirken (fra 1925 som residerende kapellan), indtil han i 1934 udnævntes til sognepræst i Ramløse. To år i forvejen havde Holmer forladt kirken for at blive sognepræst i Kongsted.

Foruden præsteskitterne skete der i denne periode tillige en omlægning af den kirkelige betjening.

Fra 1901 havde kirken haft klokker (kordegn) og graver fælles med Vor Frelsers Kirke, medens kirkebetjenten havde fået bolig i huset til venstre for indgangen til kirkepladsen (jfr. side 118). I 1919 døde graveren, og da kirkebetjenten, Christian Bojesen, i 1921 fyldte 70 år og tog sin afsked, sloges de to stillinger sammen. Menighedsplejen afstod sin brugsret over det gamle menighedshus til højre for indgangen, hvor den nye graver og kirkebetjent fik bolig, medens den gamle kirkebetjents lejlighed stilledes til rådighed for kirkens kapellan.

Den nye graver og kirkebetjent blev diakon Helmer Lund, der endnu gør tjeneste ved kirken. Han har særligt helliget sig Blå Kors, til hvis formand han i 1930 valgtes efter pastor Holmer.

Siden 1915 var klokkerforretningerne skilt ud fra Vor Frelzers Kirke og varetaget af adjunkt C. V. A. Michelsen. Først da han i 1927 måtte tage sin afsked, oprettedes et særligt embede som kordegn ved kirken.

Til kordegn udnævntes højskolelærer i Hoptrup Hans Christian Kofoed¹⁾). Hans navn er i dag kendt af hvert eneste menneske i landet for en indsats, der er enestående i sin art. Den har andet sted i dette skrift fået sin særlige omtale. Her skal blot nævnes, at den landskendte virksomhed, der i dag går under navnet »Kofoeds Skole«, er udgået fra menighedsplejen ved Christians sogn. Den første omtale, der er gjort af arbejdet, findes i menighedsplejens forhandlingsprotokol i referat af bestyrelsesmødet den 17. marts 1928, der bl.a. indeholder følgende:

»Fattigplejen skulde bringes ind i et nyt Spor, idet Kordegn Kofoed og hans Hustru skulde lede en Arbejdsstue for Mænd med Skomageri, Børstebinding og lignende, og Frk. Ellen Roed-Müller skulde lede en Arbejdsstue for Kvinder med Syning og Lapning af Tøj i Forbindelse med Uddeling af brugt Tøj til Omsyning. Disse Arbejdsstuer skulde have Lokale i Kældersalen i Menigheds- huset og aabnes inden Maanedens Udgang. De fornødne Midler til at faa be- gyndt bevilgedes.«

Efterhånden tog dette arbejde et sådant omfang, at Kofoed måtte have en hjælper til at klare sit embede. Menighedsrådet og de kirkelige myndigheder viste heldigvis forståelse for dette ønske, således at Kofoed ved siden af kordegnstillingen kunne fortsætte sit arbejde med skolen for arbejdsløse indtil sin død.

Nu er Kofoeds skole en selvejende institution, hvis direkte tilknytning til Christianskirkens menighedspleje er ophørt. Men skolen ligger stadig i sognet, et par gange om året holder den gudstjeneste i kirken, og båndet mellem skolen og kirken er på ny blevet styrket, efter at dens forstander, pastor Erhard Jørgensen, efter menighedsrådsvalget i 1957 valgtes til formand for menighedsrådet og antagelig i nær fremtid vil få ansættelse som ulønnet hjælpepræst ved kirken.

1) Ansat som diakon ved Christianskirken 1925.

I 1930 udskiltes påny en del af sognet.

I kirkeministeriet havde man længe haft planer om at oprette et selvstændigt sogn omkring Christiansborg Slotskirke, der på det tidspunkt endnu ikke var sognekirke. På en forespørgsel fra 1921, om menighedsrådet var villigt til at afstå Slotsholmen til det påtænkte nye sogn, svarede menighedsrådet nej med henvisning til, at der på Slotsholmen boede nogle af de mennesker, som kraftigst støttede menighedsarbejdet i sognets fattige kvarterer, og som igenem årene havde følt sig knyttet til Christians sogn.

Udskillelsen stillede i bero, men i 1930 kom der en ny forespørgsel fra ministeriet, efter at slotskirken ved slotspræst C. I. Linne-manns afsked i 1926 havde stået uden præst. Menighedsrådet mente denne gang at burde tiltræde forslaget, men udbad sig til gengæld karreen, der begrænses af Amager Fælledvej, Svinget og Amager Boulevard.

I årets løb foretoges så udskillelsen, der geografisk har givet Christianskirken stærk slagside. Den lå før hensigtsmæssigt placeret midt i sognet, men ligger nu i et absolut yderpunkt, kun skilt fra havnen af Burmeister & Wains bygninger.

Et vidnesbyrd om, at menighedsrådet ikke havde set forkert, da det hævdede forbindelsen imellem Christianskirken og Slotsholmens familier, er der i den omstændighed, at kirkens værge siden 1951 har været maskinmester på Slotsholmen, O. M. Lindegaard.

I 1933 oprettedes Københavns Søndre Provsti, og den gamle kontakt med naboen skråt over vandet, Holmens Kirke, af hvis provster særligt Schepelern og Fenger var kommet til at tage så rigelig del i Christianskirkens anliggender, løstes hermed.

Årene omkring 1930 kom således på mange måder til at markere et skel i sognets og menighedens tilværelse. Slotsholmens udskiltes, præsterne forflyttedes, og sognet blev part i en administrativ nyordning.

1932—1947.

Den mand, der i de næste 15 år frem for nogen kom til at præge livet ved Christianskirken og stå med hovedansvaret for at styre kirken igennem de vanskelige besættelsesår, blev provst Povl Helweg-Larsen, der i 1932 valgtes til Holmers efterfølger.

Det var en mand af usædvanlig støbning, der hermed kom til Christians sogn, vital, handlekraftig og med fremragende organi-

satoriske egenskaber, som var kraftigt dokumenteret igennem de 8 års arbejde i Københavns Kirkefond, han havde bag sig, da han kom til Christianskirken.

Med Holmer havde han kirke- og menighedssyn fælles. Der går en lige linje fra det program, Holmer ved menighedssamfundets dannelse i 1914 i årsberetningen fra samme år udtrykte i et håb om, »at dette Samfund skal blive det aandelige Midtpunkt og den aandelige Bærekraft under alt det forgrenede Menighedsarbejde«, til den målsætning, Helweg-Larsen på samfundets årsmøde 20 år senere formulerede i disse tre punkter: »1. en gensidig åndelig hjælp, både for troende mennesker og dem, som endnu kun var kommet i en bevægelse, 2. at være arbejdscentral for menighedens arbejde i sognet og 3. fremhjelpe en sund samfundsfølelse, som bedst udvikledes uden lukkede møder«.

Kontinuiteten er klar, men det sidste lille komma antyder tillige en udvikling. Birch-Olsen havde som den første forlangt menighedssamfundets møder gjort offentlige, men tanken stødte på modstand, og det vakte en del uro i samfundet, da han fra 1930 holdt sine egne møder med åben adgang for alle. Nu, i 1932, åbnede Helweg-Larsen døren ind til menighedssamfundet, uden at der dog var rokket ved det til grund liggende syn. Det er udtrykt klart i de love, som på Helweg-Larsens foranledning blev vedtaget i 1934.

Lovene bestemmer menighedssamfundets formål som »på vor evangelisk-lutherske kirkes grund at forene dem, som samler sig om ordets forkyndelse og nadverbordet i Christianskirken, til indbyrdes styrkelse af det personlige trosliv og den fælles ansvarsfølelse overfor den tjeneste, Herren har betroet sin menighed«. Øverste instans er samfundsrådet, der er sammensat af repræsentanter for alle de forskellige arbejdsgrene, men med flertal til menighedssamfundet. Samfundsrådets medlemmer må bekende sig som bevidst troende mennesker. Er der tvivl om et medlems optagelse i menighedssamfundet, træffer samfundsrådet afgørelse, ligesom det tager bestemmelse om eksklusion, »dersom et medlem af menighedssamfundet ved sin færd eller på anden måde er i åben strid med dette formål«.

Lovene ydede således fuld sikkerhed imod uønskede virkninger af den åbne dør. Principielt ændrede de intet. I afsnittet «Menig-

hedens liv og arbejde« i årsberetningen fra 1935 gjorde Helweg-Larsen rede for menighedssamfundets ide:

»Tyngdepunktet er ikke forrykket. Kirkens Gudstjeneste med Ordet og Næverer er stadig Højdepunktet i Menighedens Liv. Men nye Tidsforhold stiller nye Krav til Menigheden. Den stadig dybere Delingslinje mellem dem, som stort sagt kun har Brug for Kirken ved Indgangen og Udgangen af Tilværelsen, og det Mindretal, for hvem Kirken til Gengæld betyder noget meget personligt, den forklarer, hvorfor »Menighedens Liv og Arbejde« er blevet vor Tids kirkelige Særpræg.

Naar Ukirkelighed og Gudløshed breder sig, drives de, som tager det alvorligt med deres Gudsforhold, ganske naturligt tættere sammen. Det kristne Fællesskab, »De helliges Samfund«, bliver mere Virkelighed. Og dette Fællesskab er noget dobbelt, et *Livs-fællesskab* og et *Arbejds-fællesskab*. Dets Formaal er det dobbelte, at vi kan hjælpe hinanden, baade i det aandelige Liv og i det Arbejde, som den overvældende Ligegyldighed og Modstand gør til en bydende Nødvendighed.

Det er dette, som er Tanken med *Menighedssamfund*. Det betyder — saadan ser vi da paa det — lige saa lidt en Trosattest for den, der er med i det, som det betyder en Attest for Mangel paa Tro for den, der ikke er med. Det er kun Udtryk for, at vi der finder noget af det *Livs-fællesskab* og *Arbejds-fællesskab*, som vi trænger til. Og saa tror vi forøvrigt, at mange flere vilde kunne finde noget af det samme ved at være med. Derfor staar vore Døre aabne«.

Motiveringen for denne redegørelse skal formodentlig søges i den kritik, der udefra rettedes imod menighedssamfundene. De blev angrebet for at være lukkede kredse, bag hvis grænser evangeliet spærredes inde med udelukkelse af andre. Årsberetningen er et forsvar imod dette angreb: således er det i hvert fald ikke her — kun muliggjort ved i det sidste afsnit at gå flygtigt hen over de lovparagraffer, der hjemler samfundsrådet mulighed for at sigte medlemmerne efter deres tro.

Den udvikling, der var foregået i menighedsarbejdet, siden menighedsplejen i 1916 havde købt Stanley's palæ, førte samtidig — i 1934 — til overvejelser om ejerforholdet til ejendommen. Menighedsarbejdet havde fra århundredets begyndelse — ikke bare her, men ved de fleste københavnske kirker i det hele taget — udviklet sig af menighedsplejen. Men de børn, menighedsplejen havde bragt til verden, havde mere og mere gjort sig selvstændige i forhold til deres ophav; menighedsplejen var blevet en gren af arbejdet, men dominansen var kommet til at ligge på menighedssamfundet.

Ved Christianskirken var forholdet efterhånden blevet det, at menighedsplejen, der jo stod som ejer af menighedshuset, var kommet til at bære en økonomisk byrde, der følte urimelig i forhold til den anvendelse, der gjordes af det.

Et forslag fra Helweg-Larsen om, at ejendommen burde overgå til menighedssamfundet, fandt derfor, som rimeligt var, tilslutning fra alle sider. Det stødte imidlertid på den ulempe, at handelen ville komme til at stå menighedssamfundet i 2.000 kr. For at spare denne sum, der for en stor del skulle gå til noget så uproduktivt som stempelpenge, traf man foreløbig den ordning, at menighedssamfundet ved en forpagtning overtog drift og vedligeholdelse af ejendommen, medens ejerforholdet forblev uforandret.

Ordningen var dog for ureel til at kunne holde ret længe, og 2 år senere afsluttedes handelen, i øvrigt med et efter ansøgning tilstået nedslag i stempelafgiften under hensyn til, at huset dog blev i familien.

Til tiårets kirkelige rørelser var der en åben kontakt.

Det var i de år, Oxfordbevægelsen som en vældig bølge skyllede ind over landet. Også Christianskirken lukkede op for den nye bevægelse. Den 4. april 1935 talte repræsentanter for de engelske og norske Oxfordfolk, der bragte bevægelsen hertil, for en fuld kirke. Det var en aften, der huskes, skriver Helweg-Larsen i årsberetningen. Det blev dog ikke til mere end denne ene aften, og varige spor synes Oxfordbevægelsen ikke at have sat i sognet.

Også Falk Hansens sociale arbejde fandt vej til kirken. Den 7. november 1935 talte han ved en arbejdersgudstjeneste for en kirke, der var fyldt fra gulv til loft af arbejdere og deres koner.

I 1935 indførtes det at holde alle helgens andagt i krypten i fortsættelse af alle helgens dags gudstjeneste. Året efter afsløredes i krypten en mindetavle over kirkens første præst, Josias Lorch, tegnet af arkitekt P. Mørch. Alle helgens andagterne er ført videre til 1957.

Fra disse år bør endelig nævnes afsløringen af mindetavlen over Grundtvig, hvis tilknytning til Christianskirken i årene 1832—39 der andet sted i dette skrift er gjort rede for. Teksten til mindetavlen forfattedes af Helweg-Larsen og højskoleforstander Holger Begtrup, og maleren og billedhuggeren Niels Skovgaard tegnede

den smukke tavle, der anbragtes i våbenhuset og afsløredes pinsedag 1935 af Grundtvig datter, professorinde Asta Poulsen; ved samme lejlighed talte også Begtrup.

Kort efter Holmer forlod også Birch-Olsen Christianskirken. Han efterfulgtes af den residerende kapellan i Holstebro, Kierkegaards-kenderen Carl Weltzer. Weltzers virke ved kirken blev kun af kortere varighed. I 1937 fik han ansættelse som dansk præst og legationspræst i Paris og afløstes af den danske sømandspræst i Hamborg, Leif Lam.

I 1938 anmeldte *social-demokraterne* deltagelse i *menighedsrådsvalget*.

Hvad der i København var sket af kirkelig vækkelse og menighedsarbejde, var gået uden om social-demokratiet. Arbejderbevægelsen, som i tyverne nåede en politisk førerstilling, så i kirken en forbundsfælle for sine politiske modstandere. Kirken repræsenterede i dens øjne reaktionen, den hudflettedes for sin borgerlighed, den var de riges kirke, og med de rige var intet forlig muligt.

Fra kirkelig side betragtede man den social-demokratiske interesse i menighedsrådsvalgene som en frygtelig anmasselse. Hvad havde disse ukirkelige mennesker her at gøre? Kun få så i spørgsmålet det perspektiv, at der kunne være noget at vinde, om socialdemokratiet blev positivt engageret i kirkens styrelse, eller at de havde deres egen ret i kirken ved siden af de kirkelige. Man var nødt til at akceptere den kirkelige lovgivning, som den var, med de muligheder den også gav social-demokraterne for at blive repræsenteret i menighedsrådene, men man gjorde det kun nødtvungen og uden at lægge skjul på den urimelighed, at kirken derved skulle styres af mennesker, der ikke havde anden adkomst til kirken end deres dåbsattest. At den for hvem som helst er den eneste adkomst til kirken, var en tanke, som lå alle kirkelige fjernt.

Det er vist (side 130), hvorledes valglisten i Christians sogn i 1922 var vokset fra 46 til 318 med et stort social-demokratisk flertal. Foreløbig fik menighedssamfundet dog uforstyrret lov til at besætte pladserne i menighedsrådet.

Men i 1938 skulle det altså være. Det beroligede menighedssamfundet noget, at social-demokraterne erklærede, at de ikke havde ufredelige hensigter, men kun ønskede indsigt med kirkens øko-

nomi. Og det beroligede yderligere, at de fra at begynde med et krav om flertal gik ned til at lade sig nøje med 5 af 15 pladser, oven i købet med løfte om at besætte de 2 med folk, der i forvejen var tilsluttet menighedssamfundet.

Faren var derfor ikke overvældende. Alligevel fandt man det rettest at sikre sig imod et valgs eventuelle overraskelser. Valg var endnu tænkeligt.

Inden valget udsendtes derfor til et par hundrede mennesker en opfordring til at begære sig optaget på valglisten for at give en klar kirkelig liste den størst muligt støtte, og udensogns boende, som der var kontakt med, opfordredes til at løse sognebånd.

Opfordringen virkede efter hensigten. Der kom 33 sognebåndsløsere imod 1 året forud, og antallet af tilmeldte til den kirkelige valgliste kom nu op på 559 imod 272 ved valget i 1934.

En styrkeprøve kom det imidlertid ikke til — hverken denne gang eller siden. Mandatfordelingen er ordnet ved fredsvalg. Den blev ved valgene i 1938 og 1945 10 kirkelige og 5 social-demokrater; ved det med spænding imødesete valg i 1949 — det første efter afskaffelse af tilmeldingspligten og nedsættelse af valgretsalderen til 23 år — udvidedes social-demokraternes antal efter overenskomst til 6 mod 9 kirkelige, og herved er det indtil videre blevet stående.

Den tyske besættelse af landet den 9. april 1940 satte spor overalt, også i kirkens tilværelse. Kirkerne dannede naturligvis ingen undtagelse fra de almindelige restriktioner, som blev pålagt befolkningen.

Den første krigsvinter stillede Christianskirken over for det problem, hvorledes man skulle gennemføre vinterens gudstjenester i den koldeste tid; fryse med anstand 1½ time formåede ingen.

Som den nærmest liggende mulighed for en hæderlig erstatning for det brændselsslugende kirkerum tilbød menighedshuset i Overgaden sig. Med små midler blev der lavet en kirkesal med alter og døbefont, hvor man holdt til imellem alle helgens dag og forårskonfirmationen dette og de følgende år.

Mødevirksomhed vanskeliggjordes i disse år af mørkelægning og udgangsforbud, men det lykkedes trods alt at holde det store apparat så nogenlunde gående.

Da, i den tredje vinter under besættelsen, ramte krigens ødelæggelser Christianskirken direkte. Onsdag den 27. januar 1943 ved 17-tiden rettede engelske flyvemaskiner et bombeangreb mod Burmeister & Wain. Luftangrebet var blandt de voldsomste, Danmark oplevede i krigsårene; ialt nedkastedes 32 sprængbomber.

Virkningerne var følelige over hele Christianshavn og Islands Brygge. Lufttrykket knuste hundreder af ruder, og der opstod talrige brande. Angrebet kostede 6 mennesker livet, et stort antal såredes, og henved 500 familier måtte midlertidigt evakuere, deriblandt pastor Lam og graver Lund med pårørende.

Kirken var ikke blevet ramt under angrebet, men hen under midnat eksploderede en forsager, som kun lå 10 m fra kirken.

Kristeligt Dagblad gav i sin reportage følgende skildring af Christianskirkens ødelæggelse:

»Her eksploderede lidt før Midnat Onsdag Aften en Forsager, der laa umiddelbart Øst for Kirken. Der dannedes et stort Krater, og et Tørveskur blev knust. En Dobbeltjør i Kirken blev slaaet fuldstændig itu, og i Bygningens Indre saa der frygteligt ud. Ruderne i de høje, smukke Vinduer er knust, og flere af de lange Gardiner er flænget i Laser. Et stort Sprængstykke har slaaet Hul ind til Kirkens Galleri, hvor der ligger kæmpemæssige Murbrokker hulter til bulter mellem væltede Bænke.

Paa Kirkens Gulv ligger der tykt med Glassplinter og Puds. Mange af de lukkede Kirkestole med Ruder er beskadiget. Sakristiet og det lille Rum ved Opgangen til Prædikestolen, der staar i Hjørnet ud mod Eksplosionsstedet, er totalt raseret, og af Vinduerne er der her kun forvredne Smedejernsskeletter tilbage. Møbler er knust, Billeder og nogle Kobberskaale, der hang paa Væggene, er kastet ødelagte ned paa Gulvet. I Loftet ser man Murstenenes Rækker. Kalken er styrtet ned«.

Et menneskeliv var ved samme lejlighed nær gået tabt takket være den letsindighed, som mange danske udviste, drevet mere af nysgerrighed end af uvidenhed om risikoen. Bladet fortæller herom:

»En ung Mand havde hørt om Forsageren og var dumdristig nok til at ville se den. Heldigvis var han ikke kommet frem bag Kirken, da Sprængningen kom, ellers vilde han sandsynligvis være blevet dræbt. Jorden ligefrem gyngede under ham, og ved Lufttrykket blev han slynget til Jorden, medens Jord, Træstumper og Murbrokker søg om Ørene paa ham. I et Par Minutter blev han liggende, indtil han skyndsomst flygtede bort.

En Tid frygtede man, at der ogsaa sad en Forsager eller tidsindstillet Bombe

i Kirkens Taarn, idet man kunde se et eller andet deroppe. Redningskorpset foretog en Undersøgelse, men det viste sig, at den fremmede Ting var et Halestykke fra Bomben. Det var slynget til vejrs og havde sat sig fast.

I de følgende dage eksploderede flere blindgængere i kvarteret, og sprængningseksperter fra den danske hær foretog bortsprængning af ueksploderede bomber.

Målt med de ødelæggelser, der skete andre steder i verden i disse år, svinder skaderne på Christianskirken ind. Men målt med vore egne oplevelser var de af anseligt omfang. Der gik næsten 4 år, inden kirken igen åbnedes for menigheden; i mellemtiden gjorde man så permanent brug af menighedshuset.

En istandsættelse krævede en til bunds gående reparation af kirken; der var så at sige ikke den del af den, som der ikke skulle gøres noget ved, og under henvisning til den vanskelige materialsituation bestemtes det, at arbejdet måtte opsættes indtil videre.

Det kom først til udførelse efter krigens afslutning under ledelse af arkitekt Mørch. Lykkeligvis havde kunstakademiet kort før bombardementet ladet kirken opmåle og fotografere, så det var muligt at bringe så at sige alt tilbage til den skikkelse, det havde før bombardementet, bortset fra enkelte forbedringer, som man benyttede lejligheden til at udføre.

Manglen på arbejdskraft gjorde, at arbejdet trak adskilligt længere ud end først antaget. Det stod på et lille års tid; om omfanget af skaderne får man en forestilling af regningen, der kom til at lyde på ca. 375.000 kr.

Et dramatisk mellemspil fandt sted under urolighederne i byen den 2. juli 1944. Det var i de dage, hvor den store folkestrejke gik som en bølge over hele landet og fremkaldte uroligheder og skyderier alle vegne.

På hjørnet af Torvegade og Strandgade havde tyskerne bragt et maskingevær i stilling. Da nogle mennesker om aftenen var gået op i kirkens tårn, skød tyskerne i den formening, at det var sabotører, i retning af kirken. Døren ved kirkens venstre trappegang gennemhulledes, ligeledes gelænderet og panelet til den indvendige trappe, der fører op til pulpiturene. Hullerne efter kuglerne er der endnu som en erindring om de mærker, som ikke bare denne ene episode, men besættelsen af landet i det hele taget efterlod.

Endelig, den 6. oktober 1946, kunne kirken åbnes igen. Det skete

ved en festgudstjeneste, hvor Københavns biskop, dr. theol. H. Fuglsang-Damgaard, og provst Helweg-Larsen prædikede.

Til lejligheden skrev Helweg-Larsen en kantate, hvortil der blev sat toner af kirkens organist, B. Wøllner Gaarn.

Kantaten er et virkningsfuldt udtryk for de følelser, som efter krigens afslutning besjælede det danske kirkefolk. Kirkelige kredse havde under besættelsen fundet opmuntring hos det gamle testaments profeter og deres trosvisse håb om Guds endelige sejr over sine fjender. Det blev også profeterne, der her kom til orde.

Med allusion til Esajas 29,13—14 har kantaten overskriften »Herrens sælsomme handlen med folkene«. Den indledes med en lovsang: »Herren alene«, nogle vers af den norske salmedigter Peter Dass's »Herre Gud, dit dyrebare navn og ære«, jfr. Den danske Salmebog nr. 7; karakteristisk for tidens stemning tog kantaten et vers med, som ikke er optaget i vor salmebog:

Og for Gud skal alle knæ sig bøje,
de, som bor i himlene de høje,
og de på jorden,
i syd og norden,
samt djævlens orden,
som dømt er vorden
til møje.

Derefter følger som recitativ et udtog af Habakkuk 1 under overskriften: »Herren lader verdensmagternes sejrstog lykkes«, efterfulgt af »Det profetiske budskab I: Frygt ikke«, der bringer den trøst, at over for Gud er voldsmanden kun støv. I et nyt recitativ fra Esajas 14 kundgøres »Verdensmagternes undergang«: »Hvor er dog bødlen stille, tvangshuset tyst! Nej, at du faldt fra himlen, du strålende morgenstjerne, fældet og kastet til jorden, du folkebevinger«. Fra denne forkyndelse af Guds sejr og hans modstanders fald udgår påny »Det profetiske budskab II: Hør Guds kald« med motiver fra profeten Jeremias. Sluttelig løftes blikket ud over al historie i »Det sidste ord«, Grundtvigs genkomsthymne »Rejs op dit hoved, al kristenhed!«

I juli 1947 faldt Helweg-Larsen for aldersgrænsen. Der kom imidlertid til at gå både vinter og vår, før hans efterfølger kunne

træde til. Helweg-Larsen konstitueredes da som sognepræst og tog først den 26. september 1948 afsked med menigheden.

Af de præster, der har tjent ved Christianskirken er Helweg-Larsen den, der har haft den mest markerede profil. For det syn på kirke og menighed, hvori han var foranket, er der tidligere gjort rede. Hertil skal føjes, at han var levende engageret i tidens kirkelige spørgsmål, tog aktiv del i den offentlige debat og i den krævende periode fra 1938 til 1941 tillige overkom et medarbejde ved redaktionen af Kristeligt Dagblad. Fra hans indlæg i kirkelige spørgsmål er det bl.a. kendt og erindres formentlig endnu af mange, at han vendte sig imod den Laub'ske salmesang og gik ind i ledelsen af den anti-Laub'ske bevægelse »Menighedssangen«. Han gav selv udadtil det indtryk, at hans modstand i dette spørgsmål var absolut. Det er mig bekendt ikke tidligere oplyst, at han ikke desto mindre var lydhør for adskilligt i Laubs produktion, også så centrale ting som f. eks. bearbejdelsen af den middelalderlige »Krist stod op af døde« og Laubs egen »Stat op, min sjæl, i morgengry«, der sammen med flere andre af Laubs bearbejdelser og egne værker indførtes ved gudstjenesterne i Christianskirken. Jeg bringer vor kirkes organist, Carl Bitsch, en tak for disse oplysninger, der tjener som et korrektiv til den opfattelse af Helweg-Larsens syn på kirkemusik, som han ikke selv gjorde noget for at rette.

Den 23. maj 1958 døde Helweg-Larsen knap 81 år gammel og begravedes under stor deltagelse af sin gamle menighed fra den kirke, hvor han, selvom han også i sit otium virkede utrætteligt i kirkesagens tjeneste og bl.a. udgav »Ringens« korrespondence (jfr. side 113), afsluttede sin egentlige præstegering.

1948—1958.

Kort før krigen sluttede, blev pastor Lam sognepræst i Vigerslev; han efterfulgtes som residerende kapellan af hjælpepræsten i Birkerød, Axel Henning Kjærbye-Rasmussen.

Til sognepræst efter Helweg-Larsen udnævntes i 1947 sognepræst i Slaglille og Bjernede Svend Jacobsen. Inden sin tiltrædelse kom han imidlertid alvorlig til skade, og der gik 1 år, før han kunne indsættes.

Efter krigen vendte livet ved kirken tilbage til de gamle folder. Kirken måtte som nævnt undværes til oktober 1946, men det dag-

lige menighedsarbejde fortsatte i de vante spor i menighedssamfund, menighedspleje, bibel- og missionskredse, Blå Kors og ungdomsarbejde med KFUM og K og drenge -og pigespejdere.

Nye veje betrådtes, da fru pastor Jacobsen til julen 1948 forfattede det første kirkespil.

Kirkespillet er et moderne forsøg på kirkelig fornyelse. Hvorfor taler I ikke, så det kan forstås af ganske almindelige menesker? lyder en af de anklager, som holdes op imod kirken og dens præster. Den lutherske gudstjeneste er en ordets tjeneste i bundne former. Mange af disse former har alders hævd og har vist sig levedygtige i forhold til adskillige kirkeligt døgnfluer i tidens løb. Men på den, der ikke er kirkevant, kan de virke utilgængelige. Vækkelsesbevægelsernes subjektivisme har umiddelbart haft lettere adgang til menigmands sind end de gudstjenstlige formers mere regelbundne objektivisme, der i højere grad er henvendt til øret end til øjet.

Men det 20. århundredes menneske er udpræget visuelt indstillet; biografer og tegneserier har gjort deres dertil.

Kirkespillet henvender sig med evangeliet til det visuelt indstillede menneske i et forsøg på at løsgøre det i bibelens fortællinger bundne dramatiske stof. De første eksperimenter i København blev gjort i 30'erne i Heligåndskirken, og fru Jacobsen havde, inspireret af et studieophold i Edinburgh, hvor hun oplevede festspil i søndagsskole og ungdomsarbejde, i 1938 forsøgt sig hos pastor Keiding i kirken ved Fengersvej.

Den af teatrets arkitektur prægede Christians Kirke måtte friste et dramatisk instinkt. Men først skulle en mulig ængstelse i menigheden dæmpes.

»Vær ikke forskrækkede!« beroligede kirkebladet, »kirkespil er en gammel skik. I middelalderen opførte man julespil og påskespil både i og udenfor kirkerne for at gøre bibelens budskab levende for folk. I vore dage, hvor mennesker føler sig for trætte til at lytte og til at gøre det tankearbejde, der kræves for at få noget ud af en prædiken, kan det virke godt og forfriskende at modtage evangeliet gennem øjet Vent Dem ikke fuldkommen skuespilkunst! Tag det som et forsøg på i al enkelhed at trænge ind i julens glæde! Prøv at sidde som et barn, der får lov til at se i en billedbibel. Det begynder som en gudstjeneste, og det *er* en gudstjeneste fra først til sidst.«

Kirkespillene fortsatte til 1953 med et påskespil »Den tomme Grav«, et spil om den fortabte søn, nogle passionsspil og en bearbejdelse af et katolsk julespil »Nætternes Nat«.

De unge christianshavner gik til opgaven med liv og lyst. Rekrutteringen skete fra KFUM og K, og disse foreningers unge drog venner og bekendt med i opgaven. Smed, gymnasiast, husassistent og kontormand mødtes i et arbejdsfællesskab, der udviklede sig til et kammeratskab, fortsat i Christianskirkens Ungdomsklub.

Klubarbejdet har i forhold til det øvrige menighedsarbejdes traditioner sit eget præg. Vægten er lagt på det *socialt forebyggende* ved beskæftigelse af 14—18-årige unge som modtræk mod ledigangens sløvende og fristende farer i storbyen. Der høres foredrag og vises film, laves hobbyarbejder og sløjd, spilles bordtennis og billard, og der er syning med de unge piger. Klubben har nydt godt af menighedshusets lokaler de tre af ugens aftener. Dans og kortspil har menighedssamfundet ikke gerne set i menighedshuset; det er så foruden sløjd og syning henlagt til andre lokaler på Christianshavn. I 1953 fik klubben socialministeriets anerkendelse og kom under tilsyn af direktoratet for børne- og ungdomsforsorgen. Fra efteråret 1959, klubbens tiår, har den fået egne lokaler i en af de efter den på Christianshavn påbegyndte sanering nyopførte ejendomme i Prinsessegade.

For menighedsplejen og KFUK blev erhvervelsen af en grund ved Bloustrød i 1949 en stor fornyelse. Der opførtes hytten »*Christianskær*«, der året rundt er et yndet udflugtssted for unge fra sognet og sommeren igennem er lejrplads for skiftevis ældre, unge og helt små, for hvem det er eneste mulighed for at lægge storbyen bag sig.

Kirkespil, ungdomsklub og fra 1950 mandsklub (atter opløst) er nogle af vidnesbyrdene om den nye sognepræsts forsøg på at finde nye veje i et gammelt terrain. Kirkens frontlinje skulle ikke gå i en cirkel uden om menighedssamfundet, men skydes ud i sognet. Kan mennesker ikke forlige sig med de gamle former, så er evangeliet rigt nok til at skabe sig nye. Kan folk ikke finde ind, så kan evangeliet til gengæld finde ud og møde dem ud fra deres egne af opdragelse og milieu skabte forudsætninger. Synspunktet har betydet en forskydning i social retning i forhold til tidligere ved forsøget på ad andre veje at placere evangeliet blandt sognets mennesker i deres sociale sammenhæng.

I 1958 måtte Jacobsen på grund af dårligt hjerte tage sin afsked. To år i forvejen var Kjærby-Rasmussen flyttet til Svendborg. Hans efterfølger som residerende kapellan blev Laurids Stampe, kaldskapellan ved Kapernaums Kirke på Nørrebro og lektor ved Københavns Universitet i missionshistorie. Efter Jacobsens afsked udnævntes Stampe til sognepræst. Residerende kapellan i hans sted blev sognepræst ved Strandmarkskirken i Hvidovre Svend Balslev.

Et smerteligt tab for kirken var kordegn Koføeds død efter en færdselsulykke i 1952. Han efterfulgtes af kordegn ved Sundkirken Knud Thomsen.

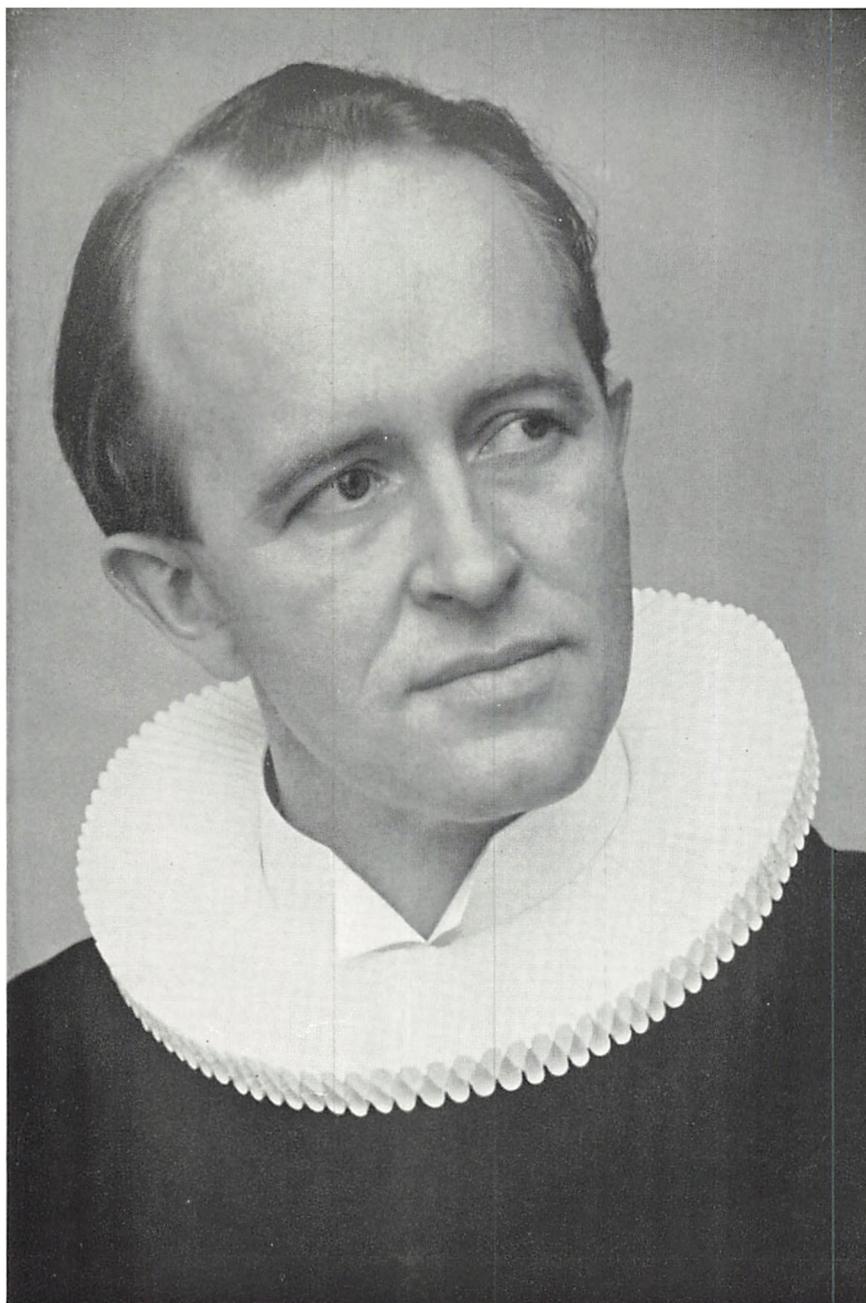
Øvrige ved Christianskirken tjenstgørende i 1959 er: kirketjener Helmer Lund, organist Carl Bitsch samt de to diakonisser, søster Elna Jensen, der virker som menighedssygeplejerske og forestår menighedsplejens daglige drift, og søster Karoline Tougaard, der leder menighedshjemmet for gamle.

Kirken i Strandgade og menighedshuset i Overgaden er sognets to poler, begge med en åben dør ud til dets 9.000 mennesker. Den udvikling i tankerne om kirke og menighed, om kirkens liv og dets former, om evangeliets indhold og dets udtryk i forkyndelsen, som har udgjort en væsentlig del af dette århundredes danske kirkehistorie, har også fundet vej til Christianskirken. Det er kun naturligt sådan. Ingen generation har krav på, at det, den har skabt, skal blive ved at forefindes, som den skabte det. Andre bygger videre. Noget af det, de finder, kan de knytte til ved, andet vil forme sig i modsætning dertil. Det er en af livets love, og den gælder også i kirken, fordi den er en del af livet selv.

Som afslutning på denne gennemgang af Christianskirkens historie i dens danske tid skal derfor sættes nogle linjer af en hilsen, pastor Jacobsen ved sin afsked skrev til kirkebladet. De er kun ment som et personligt farvel efter 10 års præstegerning ved kirken, men bringer tillige det rette perspektiv over hele den periode af kirkens liv, der her er skildret:

»Der er meget, vi tog anderledes på end vore forgængere, og vore efterfølgere vil igen gøre det på deres måde. Det kan ikke være anderledes, og det er menighedens så vel som præsternes ansvar, at det, som er noget værd, ikke går tabt under udviklingen.

Hovedsagen er, at vi ikke skal være herre over hverandres tro, men medarbejdere på hverandres glæde«.

LAURIDS KRISTIAN STAMPE

Residerende kapellan 1957, kst. sognepræst 1957, sognepræst 1958.

Fotografi af Skat E. Madsen

SVEND BALSLEV

Residerende kapellan 1959. Fotografi i privateje

Postludium.

Der er i det foranstående kun draget få navne frem. For få, vil nogle iblandt dette skrifts læsere måske mene.

Det er sket med velberåd hu. Ikke fordi der ikke har været mange, hvis navne kunne fortjene at komme på tryk i et skrift som dette, men fordi det har været umuligt at trække en grænse. Vi er endnu for tæt på begivenhederne. At nævne en, kan være ensbetydende med at forbigå en anden. Der er mennesker, hvis navne går igen i menighedspleje eller menighedsråd år efter år, og hvorom man får den fornemmelse, at har hjem og arbejde været den ene halvdel af deres liv, har Christianskirken været den anden. Det har været følt som at skulle færdes på en ragekniv at afgøre, hvem der burde nævnes og hvem ikke. Det er derfor valgt at styre udenom. Til den taknemmelighed, som her skal komme til orde, skal blot føjes, at selvom en ting er holdt i almindelighed, kan den have adresse i særdeleshed og være udtryk for, at der er noget, som ikke kan forties: trofasthed og offervilje hos de mange unavngivne.

Et stykke Norge har fået plads i Christians sogn. Til den danskfødte kong Haakon VII's 50 års regeringsjubilæum som konge i Norge indsamledes der en folkegave til bevarelse af mindet om hans lange kongegerning. Valget faldt på en kirke for norske søfarende og bosiddende i kongens fødeland. Den rejstes ved Christianshavns Vold og indviedes af Oslos biskop, Johannes Smemo, den 23. november 1958, på 53 års dagen for den danske prins's afrejse fra Danmark for at blive Norges konge.

I kirken skrives ikke dansk, men norsk kirkehistorie, men bygningen er et smukt bidrag til bybilledet i den del af København, der omsluttes af Christians sogn.

Christianshavn er Christians sogns geografiske tyngdepunkt.

Grundlagt af vor hovedstads store bygmester Christian IV, er den med tiden blevet en modsætningernes bydel.

I Strandgade, Torvegade og begge sider af Overgaden findes nogle af de skønneste husrækker i byen, monumenter fra en tid, hvis fornemhed i smag ikke siden er blevet overgået.

Men side om side hermed findes nogle af Københavns usleste boliger, legemligt og sjæleligt lige usunde. Det er en strid på ulige

vilkår at skulle bevare en sund menneskelighed, hvor alt: facade, trappeopgang, mangelfulde installationer og sanitære forhold vidner om forfald. At nogle går til bunds, er ikke at undre sig over. At flere har formået at bevare sig selv som mennesker, er både undren og beundring værd.

Fattigdom og dårlige boligforhold har ført til skabelse af kommunale og private institutioner for børn og unge. I et skrift om Christianskirken er det naturligt særligt at nævne Anna Wulffs folkebørnehave, grundlagt 1915. Det var den første børnehave på Christianshavn, og Anna Wulff, som til sin død var medlem af Christianskirkens menighedsråd og af menighedsplejens bestyrelse, kaldte ved flere lejligheder på menighedens medansvar for børnehaven.

I 1950 fik Christianshavn sin egen boligaktion startet af Christianskirkens mandsklub, og i 1952 begyndte saneringen med nedrivning af den berygtede »Dødens hule«, et tilflugtssted for dem på den yderste grænse af menneskelig eksistens. Siden er saneringen gået slag i slag, og i det gamles sted ser nye og sunde boliger dagens lys, men rejser et nyt socialt problem: den flerdoblede husleje.

Christianshavn er ved at skifte ansigt. Det måtte ske. Men det vil mange år frem i tiden være en ejendommelig blanding af gammelt og nyt, af allongeparykkernes og teknikkens tidsalder.

Teknikken har yderligere sat sit særlige præg på Christians sogn, der rummer landets største industrivirksomhed: Burmeister & Wain. Virksomheden har efterhånden omklamret Christianskirken, der nu er klemmt inde mellem store fabriksbygninger, hvor der arbejdes i døgn drift ugen igennem. En uundgåelig og nødvendig — og for beskæftigelsen glædelig — udvikling.¹⁾

Kun kirkens tårn og spir rager op, synlig langvejs fra.

Et menneskes sjæl spejler sig i dets ansigt. En by har også et ansigt, og dens sjæl spejler sig i det. Hvad vi er, vil af vore efterkom-

1) B.&W.'s vækst i forbindelse med kirkens beliggenhed i sognets ene yderpunkt fik ved kirkens istandsættelse i 1945—46 Helweg-Larsen, kirkeværgen, direktør Gotfredsen og menighedsrådets næstformand, fabrikant Carl Petersen på den tanke, at fabrikken måske ville bekoste en flytning af kirken til den mere centralt beliggende Christmas Møllers Plads mod selv at få byggeplads, hvor kirken nu ligger. Underhånden rettedes en henvendelse til den administrerende direktør, C. A. Møller, der imidlertid anså forslaget for at være uigennemførligt. Sagen bragtes ikke videre.

mere foruden på litteratur og kunst blive aflæst på de gader, huse, fabrikker og parker, vi efterlader os.

Christianskirken er lagt i en bydel, som er mærkelig sammensat. Den er det i det ydre, men den er det også sjæleligt.

Og som den ligger der, spørger den nu på 200. år de mennesker, hvis liv og færden foregår omkring den, om de kender deres besøgelsestid.

Det er berettiget at spørge tilbage: Kender den sin?

På begge spørgsmål er svaret i læserens hånd.

Kilder:

Årsberetninger fra menighedspleje og menighedssamfund 1902—42.

Christianskirken. I Anledning af 25-Aars Dagen for Kirkens Genindvielse. 1926.

Christianskirken 1759—1934.

Kirkeblade 1915—59.

Arkivalier på Rigsarkivet.

Kordegner Kofoed og hans skole.

Af ERHARD JØRGENSEN

I forhandlingsprotokollen for Christians sogns menighedsråd pag. 47 refereres et menighedsrådsmøde, som holdtes den 30. april 1927. Under punkt 3 i referatet meddeles korteligt, at «ansøgninger til klokkerembedet fremlagdes og blev gennemgået; man vedtog at indstille:

1. Kofoed med 14 stemmer
2. Andersen med 10 stemmer
3. Iversen med 6 stemmer.»

I forhandlingsprotokollen for menighedsplejen i Christians sogn pag. 101 refereres et bestyrelsesmøde, som holdtes den 17. marts 1928. Under punkt 2 i referatet hedder det:

«Fattigplejen skulle bringes ind i et andet Spor, idet Kordegner Kofoed og hans Hustru skulde lede en Arbejdsstue med Skomageri, Børstebinding og lignende, og Frøken Roed-Müller skulde lede en Arbejdsstue for Kvinder med Syning og Lapning af Tøj i Forbindelse med Uddeling af brugt Tøj til Omsyning. Disse Arbejdsstuer skulde have Lokale i Menighedshuset og åbnes inden Maanedens Udgang. De fornødne Midler til at faa begyndt bevilgedes.»

I et bestyrelsesmøde i menighedsplejen samme år den 17. september modificeredes bevillingen ved flg. passus under punkt 2 i referatet:

»Til Arbejdsstuerne skulde de fornødne Midler først bevilliges, eftersom Tilslutningen viste det nødvendigt.»

Disse 3 små protokoludrag udgør alt, hvad der i kirkelige protokoller findes af materiale til belysning af den første spæde begyndelse på det, der siden blev til Kofoeds Skole. Stilfærdigt og

upåagtet begyndte en ganske ung kordegn og hans hustru et menighedsarbejde med socialt sigte, og ingen — heller ikke Kofoed selv — kunne ane, hvor stærke kræfter dette spæde skud på Christians Sogns Menighedspleje indebar. Men arbejdets vækst i de kommende tiår og skolens status i dag bærer — blandt meget andet — vidnesbyrd om, hvad et ganske almindeligt menneske kan få udrettet, når han går løs på et overvældende samfunds-
onde, fordi han ved med sig selv, at han skal.

Et ganske almindeligt menneske! Ja, men er det nu rigtigt? Var Kofoed ikke noget andet og mere end et «ganske almindeligt menneske?» Var han ikke udrustet med endda overordentlige evner og forudsætninger, som gør det forståeligt og nærliggende, at han kom til at øve den gigantiske indsats i Danmarks sociale liv, som hans livsgerning jo vitterlig var? Hvor ofte har vi ikke hørt mennesker, der har aflagt besøg på skolen udbryde: Han må have været en mærkelig — en usædvanlig mand, denne kordegn! På sin vis har de naturligvis ret. Nu bagefter at konstatere hans usædvanlighed er visselig ingen kunst. Men da han begyndte, da han som ung studerende afbrød sine studier for at blive kordegn ved Christianskirken, var det kan hælde de færreste, som i ham øjnede det helt usædvanlige. Da jeg lærte ham at kende, var han 39 år gammel, og jeg mener at have en klar erindring om, at han allerede dengang — i 1937 — virkede som en overordentlig stærk personlighed. Hans dynamik, hans selvfølgelige myndighed — hele hans væsen — virkede stærkt på een. Hans iderigdom, hans evne til at begejstres og begejstre — parret med en usentimental jordbundethed, når det drejede sig om at føre sine tit højtflyvende ideer ud i livet — alt dette og meget mere gjorde det nærliggende for os unge studenter at betragte ham som en naturbegavelse, som et menneske, der ragede op over de fleste. Han var — det ved vi i dag — m.h.t. socialpædagogiske synspunkter og arbejdsmetoder uden modsigelse 20 år forud for sin tid.

Men alligevel skriver en af de medarbejdere, der kendte ham længst og bedst, følgende om ham:

«Det er svært at gøre sig helt klart, hvad det var, der bandt os så fast til arbejdet derude. Det var ikke den ydre spænding. Der er ikke meget «stof» i beretningen om arbejdet, heller ikke

megen dramatik om Kofoeds person. Men hvad var det da? Jeg tror, at det var det, at man her stod overfor et menneske, der tilsyneladende manglede alle forudsætninger for at kunne løse den opgave, han havde påtaget sig (han havde ingen penge, ingen uddannelse, ingen forbindelser), og alligevel tog han fat, aldrig trættet, med en enestående frimodighed, en frimodighed, som jeg senere erfarede havde sin grund i en fast tro på, at Gud havde brug for ham.» (Bogen om Kofoed skrevet af hans venner pag. 101).

Det er nok ikke så nemt at afgøre, om han var et ganske almindeligt, forudsætningsløst menneske, eller om vi i ham har haft et eksempel på det naturbårne geni. Jeg vælger den første karakteristik, og jeg gør det ikke for at tage noget fra Kofoed — ikke for at gøre ham og hans gerning mindre, men tværtimod for at fremhæve det, som jeg anser for det største og usædvanligste ved ham og hans livsgerning. Jeg vover at formode, at når hans gerning lykkedes, som den gjorde, så skyldes det helt enkelt, at han levede og handlede ud fra sin kristentro, sådan som han havde erfaret og forstået den. Jeg ved nok, det ikke er helt moderne og velset at tale om en mand og hans indsats på denne måde, men skal jeg fortælle om Kofoed og hans skole, må baggrunden — eller om man vil — fundamentet først være i orden. Baggrunden, fundamentet har jeg fundet i den bog, som Kofoed skrev i krigens sidste år, da han gemte sig for tyskerne først på Fuglsang hos fru de Neergaard og siden i Ørslev præstegaard hos sin gode ven pastor Kildeby. Bogen bærer den meget karakteristiske titel: «Slået ud — Nej!» og er vel et studium værd. På side 8 ff. skriver Kofoed et kapitel, som jeg tillader mig at bringe i sin helhed:

»Hvem skal have Tøjlerne?

Jeg mindes det, som var det i Gaar. Det skete i Verdenskrigens første Aar, 1914. Paa det Tidspunkt opholdt jeg mig som Landvæsenselev i Nordsjælland.

Vi havde været ude paa Efteraarspløjning. Det havde regnet den ganske Formiddag, men nu var vi kørt hjem for at holde Middagspause. Foran Stalddøren var Hestene som sædvanlig utaalmodige efter at komme i Hus, og knap var den sidste Tøjle, som holdt «Lyse» og «Brune» sammen, opspændt, før de hver for sig stak i Rend for hurtigst muligt at naa deres Baase, hvor Krybben stod parat med deres Foder.

De fugtige Hestekroppe dampede som Brød, der lige var taget ud af Ovnen, medens der gennem Stalden lød en veltilfreds «Duren», fremkaldt af Hestenes Maade at æde paa.

Eleverne kantede sig op langs Siden af deres Heste for at fjerne Seletøjet, men Dyrene syntes ikke interesseret i at blive af med det. Med Magt maatte man fjerne deres Hoved fra Krybben, saa at Seletøjet kunde skydes ud over Hovedet.

Og saa hang da det hele, Hovedtøjet, Selen og Linerne, korrekt paa den dertil anbragte Knage bagved hver Hest.

Staldtjenesten var forbi, og Eleverne skyndte sig ind til Middagsbordet.

Jeg ved ikke rigtig hvorfor, men jeg kunde ikke faa mig selv til at følge de andre? Der var noget ved Hestens Væsen i Dag, som betog mig. Jeg har altid holdt af Heste; men i Dag saa jeg den som en af Menneskehedens trofasteste Tjenere: Kommer man med Selen, den, som gør Dyret bøjeligt i Menneskets Haand, ja, saa strækker den selv Hovedet frem for at blive iført sin Tjenerdragt, og den viser kun liden Interesse for at faa den fjernet igen. Dens Temperament er ens i haardt saavel som i let Arbejde. — Trods overlegen Styrke modtager den uden at kny Afstraffelse selv af den mindste Dreng.

Den holder i Trofasthed til der, hvor den har hjemme o.s.v. Ser man den ind i de smukke Øjne, afspejles dør hele dens trofaste Væsen for en.

Jeg blev beskæmmet ved at maatte indrømme alt dette; for jeg havde i længere Tid forstaaet, at jeg var ulydig mod en indre Stemme i min Sjæl. Jeg følte, at der var en Tjeneste, som var lagt hen til mig, men jeg var ikke villig til at gaa ind under den, modtage Selen og lade en anden faa Tøjlerne i mit Liv. Jeg vilde bestemme selv.

Jeg vilde være Landmand og intet andet. Hvorfor skulde jeg give Afkald paa den meget smukke Gaard, som Mor havde ladet bygge til mig paa Jorden, som var udskilt fra mit Fødehjem. Far var død for flere Aar siden, min ældste Bror havde mit Fødehjem, og den nylig byggede Gaard til mig kunde Mor ikke beholde, kom jeg ikke hjem . . . Var det da ikke naturligt at være tro mod den Gerning, man var opvokset med, og hvortil man havde både Lyst og Evne? . . . Hvad vilde også mine Søkende og

de Mennesker, som kendte mig, sige, hvis jeg sprang fra, og Gaarden maatte sælges?

Jeg så også alle Besværlighederne. Skulde jeg gaa ind i en aktiv Tjeneste for Gud og Mennesker, vidste jeg, at der stod en lang og for mig lidet tiltrækkende Uddannelsestid for, og tillige vidste jeg, at mine Evner i boglig Retning var smaa.

Jeg stod vaklende overfor et Liv, som paa den ene Side var fuldt af Uvished, men paa den anden Side et Liv, hvori kun een havde noget at sige.

Mine Arbejdsammerater havde forlængst forladt Stalden, men der var noget, som holdt mig tilbage . . .

Hestenes Raslen med deres Fortøjninger forstærkede kun yderligere min Modvilje mod at lade mig binde. Selvfølgelig vilde jeg gerne leve mit Liv som en Kristen, men derfor behøvede jeg jo ikke at opgive en sund og hæderlig Levevej. Ja, var det oven i Købet ikke saadan, at det, man savnede, var Mænd, som tog deres Kristendom med ud i deres borgerlige Gerning?

Middagsklokken begyndte at kime til Spisning; men dens Kalden talte kun stærkere til mig om at sige ja til den Stemme, som lød saa kraftigt i mit Indre.

Aa, det var vel blot Indbildning, Drengfantasier! Jeg var da kun 15 Aar, tænkte jeg . . . Og udenfor strømmede Regnen ned.

Jeg begyndte at akkordere med denne Stemme, som ikke vilde give mig Ro. Jo, jeg vilde gerne melde mig til en aktiv Tjeneste, men det skulde kunne forenes med mit Arbejde som Landmand . . . Det hjalp imidlertid ikke. Uroen i mit Indre blev ved.

Jeg vilde ogsaa saa nødig bedrage mig selv eller bilde mig noget ind. Tænk, hvad det vilde sige, hvis jeg om et Par Aar saa det hele falde sammen som et Korthus? . . .

Derfor fortsatte jeg med at spekulere. Hvis denne Gaard ikke ventede paa mig, ja, saa var det en anden Sag. Da lød Stemmen: «Ja, men hvis nu din Mor døde i Dag, saa var du for ung til at overtage Ejendommen, og hvad saa?» Hvor nødig jeg end vilde, jeg maatte indrømme, at da laa Landet anderledes. »Altsaa, hvis din Mor døde i Dag, saa vilde du lyde? . . . Det skar mig i Hjertet, thi jeg elskede min Mor over alt andet i denne Verden. Mor havde allerede i mange Aar været baade Far og Mor for mig, og vort Liv var, siden Fars Død, blevet saa inderligt stærkt forbundet, at

vi næsten var blevet til eet. Jeg maatte nu gaa ind paa Tanken og ærligt indrømme, at med Mors eventuelle Død faldt alle vore Fremtidsplaner til Jorden, da maatte Gaarden sælges til fremmede.

Pludselig slog det ned i mig: »Skulde din Uvillighed komme til at koste din Mor Livet?« Tanken derom naglede mig til den Plet, hvor jeg stod.

I Stilheden lød Hestenes monotone Gumlen, som en Kværn, der løber og løber, men er tom, saa Møllestenen lidt efter lidt vil slides og blive ubrugelig . . . Regnen strømmede trøsteløs ned udenfor, men i mit Indre rasede en Kamp paa Liv og Død.

Med eet blev jeg rykket ud af mine Tanker ved, at Stalddøren blev revet op, saadan som man gør, naar Regnen vælter ned, og Tagvandet staar i Kaskader ned over den, der vover at nærme sig Bygningen.

Det var Gaardens Bryggerspige, som kom, dels for at hente mig ind til Middagsbordet, dels for at aflevere et Telegram, som lige var ankommet.

Telegram? . . . Med rystende Hænder holdt jeg krampagtigt paa den lille Lap Papir. Jeg vidste paa Forhaand, hvad den indeholdt. Saa er altsaa Mor død! Det er din Skyld; thi først da vilde du lade dig iføre Seletøjet og lade Ham styre. Aa, Gud det var dog for haardt! Hvor kunde Du nænne det! Jeg vilde dog maaske være blevet lydige alligevel. Jeg er jo kun et Barn . . .

Stadig stod jeg med Telegrammet uaabnet i Haanden. Pigen var forsvundet. Jeg følte mig saa forladt og svigtet, syntes, at det var ganske ligegyldigt, om jeg aabnede Telegrammet eller ej. Men omsider fik jeg det foldet ud. Der stod: »Mor er kommet paa Hospitalet, meget alvorligt, Brev følger, din Søster H.« . . . Ja, men saa var Mor altsaa ikke død! Ikke endnu da! Mors Liv eller Død afgang altsaa stadig af min Indstilling! . . . Stilheden blev som en Storm omkring mig. Nej, saadan kunde Gud ikke handle! Og dog, Situationen var oplagt; der var intet udenom.

Kampens Hæftighed tiltog, indtil jeg pludselig blev saa nøgtern, at jeg ogsaa kunde se i en anden Retning. Mine Tanker havde hidtil kun samlet sig om, hvad jeg vilde eller ikke vilde. Nu kom jeg til at se paa mig selv. Jeg var absolut ingen interessant

Person. Hvad var jeg? Ussel, ubegavet, kraftesløs, mindre end et Fng i Forhold til Verdensaltet, — intet, slet intet over for Gud.

Jeg havde faaet hele Situationen vendt saadan, at det var mig og mig hele Tiden. Jeg saa ikke, at det var et Privilegium, jeg fik tilbudt.

Oppe i Baasen ved Siden af »Brune« knælede lidt efter en Dreng ned i den Strøelse, som laa foran Hestens Ben. Der blev kun eet tilbage, nemlig Bønnen: »Giv mig blot Lov til at faa den mindste Andel i Din store Gerning«. I denne Stund blev hans Livsbane lagt fast. Det store Privilegium, at faa Lov at tjene, var blevet et Menneske til Del.

Tømmerne blev lagt i den Kusks Haand, som alene kan køre.

Saaledes endte min Jacobskamp. Nederlag blev til Sejr, og Velsignelse udeblev ikke. Vi har erfaret den alle disse Aar over hele vor Gerning.

Fra den Dag sneglede elleve Aar sig hen. Min Mor levede længe endnu, men solgte sin Ejendom og flyttede til Byen.

Disse elleve Aar kan deles i to Perioder. Een, hvori jeg forsøgte at tage Tøjlerne paa ny, hvilket altid endte med, at de igen blev lagt tilbage i den rette Haand, en anden, hvor Forberedelserne til Gerningen begyndte. Og mine Formodninger desangående slog ikke fejl; jeg kom til at erfare som faa, at Læreaar er svære Aar.

Naar engang jeg bliver gammel, hvis jeg da oplever det, kan dette Afsnit maaske omtales. Det var bevægede, rige Aar. Idag hører det til de Oplevelser, som man ikke nænner at drage frem i Lyset. Jeg er bange for, at jeg allerede har meddelt for meget, men Oplevelsen i Hestestalden maatte med, thi den danner Fundamentet, hvorpaa alt det, som jeg i det kommende skal skrive om, er bygget op. Og saa maa mine Læsere tilgive mig, at jeg førte Dem ind i det inderste i mit Liv, det, som normalt ikke kommer nogen ved.

Saaledes begyndte jeg da at lægge Tøjlerne i Guds Haand, og min Hustru og jeg har altid siden erfaret, at naar de laa der, var der Velsignelse over Arbejdet.«

Så meget om baggrunden, fundamentet — eller som Kofoed selv skriver: »Hemmeligheden i hele gerningen«.

De følgende år i Kofoeds liv ved jeg kun lidt om. Efter et højskoleophold i Haslev søgte og fik han trods sin unge alder — han var kun 18 år — ansættelse i K.F.U.M.s soldatermission med tjeneste på Flakfortet. Man var ret betænkelig ved hans ungdom, men han gjorde alle bekymringer til skamme. Denne tjeneste var dog kun et kortvarigt pust imellem studierne. Først i Rønne, siden på Rønde Kursus og derefter i København forberedte han sig til studentereksamen, men måtte dog bleg og forlæst og for en kort tid slået ud af nerver afbryde studierne i 1921. Han fandt dog hurtigt sig selv, opnåede ansættelse som lærer på Hoptrup højskole, hvor han i årene 1921-25 havde en tid rig på oplevelser og udvikling. I disse år var han to gange på husflidskursus i København (på den gamle ladegård). Der mødte han frøken Astrid Diechmann, og han skal allerede efter det første møde have betroet sine venner, at nu havde han fundet den pige, han ville gifte sig med. I 1923 blev de forlovede, og Astrid blev hans trofaste ledsagerske og medarbejder for resten af livet. I 1925 brød han op fra Hoptrup, næppe uden betænkeligheder, for at genoptage de i 1921 afbrudte studier. At målet har været præstegerningen må anses for givet. Han har uden tvivl opfattet den ovenfor skildrede oplevelse i hestestalden som et kald til at blive præst.

Nu træder Christianskirken for første gang ind i billedet. Han søgte og fik et »legatembede« som klokkermedhjælper ved denne kirke. Som vederlag for sin medhjælp ved alle kirkelige handlinger erholdt han 50 kr. mdl. + et lille værelse. Det var hans ærgerrighed at klare sig uden støtte hjemmefra i studietiden, og snart finder vi ham for første gang i det milieu, han sidenhen færdedes så hjemmefrem i: de arbejdssøgendes! Han var på jagt efter et job, der kunne supplere de sparsomme legatindtægter. I disse år lærte han de mennesker at kende på nært hold, som senere skulle blive hans elever: de arbejdsløse.

Det var her på Christianshavn, dengang da arbejdsløsheden for alvor begyndte at gøre sig gældende, den arbejdsløshed, som var vort altoverskyggende sociale problem indtil den anden verdenskrig, at hans sociale sans og ansvarsfølelse vågnede. Her blev de erfaringer gjort, som han fik brug for resten af sit liv. Her mødte han et problem, som de fleste meget naturligt fandt for overvældende stort til, at de kunne bare drømme om at gøre noget ved

det. Men Kofoed kunne ikke blive fri for at tumle med netop dette spørgsmål.

Det er ellers så let at skubbe det fra sig, dette ubehagelige problem, som rammer de andre i en krisetid. Også Kofoed har mødt de fraser og letkøbte påstande, som til alle tider har gjort det muligt for de fleste af os at befri os fra den byrde, andres økonomiske og sociale vanskeligheder vil vælte over på os. Det kan nu så mange år efter forekomme besynderligt, at man i bred almindelighed affandt sig med det sociale onde, som et arbejdsløshedstal på en kvart million af en befolkning på 4 millioner udgjorde. Et af hjælpemidlerne i så henseende har nok været fraserne om de arbejdsløses dovenskab og asocialitet. Gang på gang blev det sagt (og det siges såmænd endnu i tilsvarende situationer): Det er deres egen skyld! De vil hellere lade det offentlige forsørge sig end selv tage sig sammen til at bestille noget. Det er og har alle dage været en nem og bekvem måde at slippe fra næstens nød på at spørge: mon det ikke er hans egen skyld?

For Kofoed var den vej ikke farbar!

Han mødte på sin vej arbejdsløse på så at sige alle stadier af arbejdsløshedens glidebane. Han talte med bitre, samfundsnegative mænd, som prøvede at stive sig af i deres elendige situation med anklager mod det samfund, som ikke havde beskæftigelse til de arbejdsføre. Han traf de selvopgivende og modløse. Han mødte dem, der havde bidt hovedet af al skam og ernærede sig som plattenslagere. Men hvem han end mødte, så han bagved facaden. Han vidste fra sin egen forgæves jagt efter arbejde, hvor ødelæggende det kan være gang på gang at blive afvist. Nøjsom livsførelse kendte han til som få og beklagede sig ikke, men han følte nedværdigelsen ligge på lur, når det gang på gang måtte konstateres, at ingen havde brug for hans tilbud om at tage fat på snart sagt hvad som helst, og han glemte ikke, at mens det for ham kun drejede sig om bibeskæftigelse, sådan at afslag blot betød, at livremmen måtte spændes et ekstra hul ind, så var det for andre et spørgsmål om menneskeværdig eksistens. For den, der har kone og børn at sørge for, kan det være skæbnesvangert at skulle leve længere perioder af understøttelsens minimum. Skæbnesvangert — ikke så meget på grund af levedoden, — skønt det

spørgsmål ikke er uden betydning — men måske nok så meget på grund af faren for at miste sin selvrespekt.

Kofoed lærte den kunst ikke at fælde forhastede domme over dem, der blev slået ud. Farisæisme var ikke hans fristelse, og spørgsmålet: Er det ikke deres egen skyld? blev ikke hans svar på arbejdsløshedssvøben.

Et andet spørgsmål borede sig ind i hans sind med modhager: Hvem har ansvar for, at i hvert fald nogle af disse mennesker hjælpes? Svaret på det spørgsmål blev for ham Guds svar på hans bøn i hestestalden: Giv mig blot lov til at få den mindste andel i din store gerning.

To år efter Kofoeds ansættelse som klokkermedhjælper døde den gamle kordegn adjunkt Michelsen. Igennem nogen tid havde Kofoed passet hans embede, og han blev nu opfordret til at søge den ledige stilling. Han var efterhånden 29 år, havde været forlovet i 4 år, og en ting til: han havde en anelse om, i hvilken tjeneste han måske kunne bruges. Uden større sorg sagde han farvel til studierne for bestandig og udnævntes til kordegn ved Christianskirken. Den 28. oktober 1927 stod hans bryllup i samme kirke.

Nu skulle planerne om at gøre en indsats for de arbejdsløse i sognet realiseres. For Kofoed og hans kone var det en given sag, at arbejdet gerne skulle falde inden for rammerne af menighedsarbejdet, som han kendte ret godt fra tiden som klokkermedhjælper. Der var bare den hage ved det, at der ligesom ikke rigtig var plads til nogen indsats for de arbejdsløse i det almindelige menighedsarbejde. Men hvorfor så ikke prøve noget nyt?

Det faldt helt naturligt at tænke på det, de begge kendte godt fra de fælles kursus på Ladegården: Husflidsundervisning. Kofoed havde ganske bestemte tanker om et socialt betonet menighedsarbejde, og et af de vigtigste led i et sådant arbejde måtte for ham at se blive af beskæftigende og igangsættende art. En stærkt udvidet husflidsundervisning opfyldte kravet om aktivt igangsættende arbejde, og nu var der ikke langt fra planerne til deres udførelse.

Sognepræsten, pastor Kai Holmer, blev spurgt til råds, lyttede interesseret til den ivrige unge kordegns planer og tilbød beredvilligt personlig økonomisk støtte i form af 120 kr. til materialer. I sin egenskab af formand for sognets menighedspleje stillede han et kælderlokale med køkken og entre til disposition seks efter-

middage ugentligt. Dette løfte stadfæstede menighedsplejens øvrige bestyrelsesmedlemmer således som meddelt i ovenfor anførte protokoluddrag. Hermed var de praktiske forudsætninger for planernes virkeliggørelse i orden. Tilbage stod kun at indrette lokalet til formålet og at skaffe elever.

Materiale blev købt ind for de sparsomme midler. Høvlebænke blev venligst udlånt af »Dansk Husflidsforening«, og det nødvendige værktøj blev tilvejebragt. Der taltes om planerne rundt om i sognet, og allerede fra denne første forberedelsestid oplevede Kofoed en forsmag på det, han senere har kaldt: Eventyret om pengene. Folk standsede ham på gaden og gav kontant udtryk for deres interesse for hans planer, 100 kr. engang, mindre beløb andre gange. Og dengang — som nu — blev pengene aldrig gamle i kassen! Nogen modvilje mødte han også. Både dengang og senere var der mennesker, for hvem det kneb at forstå, at »den slags« kunne være legitimt menighedsarbejde. Men modgang har vist aldrig svækket Kofoeds gå-på-mod, tværtimod. Fra første færd var han klar over, at han havde fået fat i den rigtige ende, og han hørte ikke til dem, der lod sig slå ud af sure miner eller bekymrede indvendinger. Måske blev han af og til lidt bitter, selv om det ikke påvirkede hans energi.

Nedenstående passage i hans bog er et ganske illustrerende hjertesuk over den manglende forståelse:

»Den største Skuffelse paa dette Omraade havde jeg en Aften i Slutningen af Sæsonen. Telefonen ringede; det var en af vort Arbejdes allerbedste Støtter. 'Kofoed, De gør alt for meget ud af det Arbejde i Oliemøllen. De burde likvidere det', sagde han. 'Det gavner for lidt.'

Da jeg spurgte ham, om man kunde gøre for meget for de Mennesker, som blev lagt paa ens Vej, saarede og plyndrede, svarede han: »Nej, jeg giver Dem fuldstændig Ret; men jeg skal sige Dem, der er saa mange i Menigheden, som synes, man skulde se Dem hyppigere ved Møderne. Der er saa faa Mænd.« »Naa, saadan!«

Opfattelsen er almindelig. Man har saa travlt med at gaa til Møder, at man aldrig faar gjort et ordentligt Stykke Arbejde. Det at gaa til Møder er efterhaanden ved at blive regnet for ordinært Menighedsarbejde. Gid Menighedsmedlemmer dog langt anderledes blev klare over, at med Møder er det som med vore

Maaltider. Man spiser for at kunde arbejde og ikke blot for at spise. Det maa ikke blive som for nogle, at de spiser, lige saa snart der gives Lejlighed. Efterhaanden er der virkelig nogle, som har den Opfattelse, at det at gaa til Møder er en kristen Dydsøvelse, ja, maaske endog noget, som giver Point til Hjælp for vor Salighedssag. Det minder om Konen, som klagede over, at hun skulde til alle de Møder, og sagde: »Man maa jo lide noget for Guds Riges Skyld.«

Men det gjorde alligevel ondt at mærke den manglende Forstaaelse af Sagen. Lidt Smørrebrød og Kaffe serveret af pæne Damer, som herved faar Lejlighed til at sole sig i deres egen »store« Offervillighed og endelig en Prædiken til Slut, maaske hellere til at begynde med, for saa er man sikker paa at have Tilhørerne, vilde efter almindelig Opfattelse være det, de Arbejdsledige trængte allermost til. — Og saa er der jo det, at bagefter sidder man saa veltilfreds og med saa god Samvittighed derhjemme ved en god Middag. Maaske kan man ogsaa i al Beskedenhed nu og da benytte det som Konversationsstof til egen Fordel i andres Bedømmelse.«

Tilbage til marts 1928. Nu gjaldt det om at fylde den meget beskedne ramme, man havde at råde over. Kofoed gik personligt rundt til arbejdsledige i Christians sogn og inviterede dem til et orienterende møde i menighedshuset den 20. marts 1928 kl. 16. Ca. 30 familier fik besøg, og det husbesøg vil jeg tro, de fik svært ved at glemme. 39 efterkom indbydelsen — deraf 29 kvinder og 10 mænd; heraf lod 12 kvinder og 9 mænd sig indtegne som elever.

Den 28. marts blev skolens officielle fødselsdag. Den første dag skulle de mandlige elever komme. Dagen efter blev det husmødrenes tur, og det var så tanken, at mandlige og kvindelige elever på denne måde skulle arbejde skiftevis hveranden eftermiddag. Klokkeren blev 13.30. Alt var rede. Kofoed og hans kone + 2 medhjælpere ventede, men der kom ingen. Jo — i sidste øjeblik kom der een, netop ham Kofoed havde ventet sig mest af. Han blev skolens første og eneste elev på denne første dag. Han fik lov at forsåle sine sko, som trængte hårdt til det. Meget betegnende for Kofoeds lyssyn er følgende linier fra fødselsdagskapitlet i »Slået ud — Nej!«. Kofoed skriver:

»Jeg glemmer ikke hans Ansigtsudtryk, da jeg henkastet til

HANS CHRISTIAN KOFOED

Kordegut ved Christians Kirke 1927-52. Fotografi i privateje

DER ER EN UDVEJ
Fra filmen om Koføeds Skole

Astrid sagde: »Vi maa nok hellere uddanne Nielsen til vor Assistent«. Assistent for hvem? Der var jo ingen at assistere. Jeg tror, han tænkte: De Mennesker maa da vist være gale.«

Dagen efter var det husmødrenes tur. Skolekøkkenlærerinde frøken Roed-Müller havde påtaget sig at lede husmoderafdelingen, og her var tilslutningen bedre, fuldt hus fra første dag.

Inden den første uge var omme, gjaldt det samme mandsafdelingen. 11 mand var der plads til, og 11 mand kom hveranden dag for at benytte tilbuddet om hensigtsmæssig udnyttelse af en ledighedsperiode.

Kun een sæson fik menighedshuset lov til at være rammen om Kofoeds arbejde. Forholdene var upraktiske, og pladsen alt for begrænset. Enkelte ledere i menighedsarbejdet så skævt til kordegnens virksomhed — og Kofoed besluttede at flytte. For første gang blev boligspørgsmålet brændende for Kofoed, men det blev visselig ikke sidste gang. 5 gange i løbet af 8 år måtte han flytte, og først i 1951 fik hans arbejde rammer, som hensigtsmæssigt tjente deres formål, og kun eet år fik Kofoed lov til at »bo i eget hus« med sin skole. Men herom senere.

Jeg har omtalt forberedelserne og den første tid så udførligt, fordi tilhørsforholdet til Christians sogn var så fremtrædende i starten. Fra den dag, arbejdet blev flyttet ud af menighedshuset, blev tilknytningen til sognet løsere, eleverne rekruteredes fra andre dele af byen, senere fra hele landet, og karakteren af direkte menighedsarbejde forsvandt efterhånden.

Kofoed var til sin død kordegn ved Christianskirken og bestræbte sig til det sidste på at passe i hvert fald højmessestjenesterne. Han var medlem af menighedsrådet — af menighedsplejens bestyrelse — og i mange år formand for sognets K.F.U.M. Den forståelse, sognets skiftende præster og menighedsråd har vist for det, der blev hans livsgerning, har været af uvurderlig betydning for Kofoed selv og for hans skole; uden denne forståelse havde han næppe kunnet beholde sin stilling som kordegn og derved til sin død gennemføre noget, der for ham var af overordentlig stor betydning: Ikke at modtage direkte vederlag for sit arbejde som forstander på skolen. Båndet mellem Christians sogn og skolen løsnedes, men brast aldrig, og når vi ser tilbage på skolens historie, er sindet fuldt af tak mod den menighed, som gjorde det muligt,

at en mand af Kofoeds kvalitet kunne påbegynde og fuldføre det kæmpeværk, som hans skole er.

De følgende år skal jeg gå let henover. En gammel oliemølle i Dronningensgade blev den anden station på vejen. Her fik Kofoed brug for alle sine ressourcer og for al sin bornholmske stædighed for ikke at give op. Det var elendige forhold at arbejde under, men han mistede ikke modet. Arbejdet voksede trods vanskelighederne. Et påtænkt samarbejde med »Kristeligt Samvirke« (en sammenslutning af alle kirkelige filantropiske institutioner i København) blev i første omgang en skuffelse, væsentligst på grund af Kofoeds stædige fastholden ved sin tanke om, at socialt og filantropisk arbejde måtte have beskæftigelse og igangsætning som et ufravigeligt punkt på programmet. Senere på året genoptoges forhandlingerne med »Samvirket«, og Kofoed modtog et ganske pænt tilskud af dets midler til sin virksomhed.

Det gik den vinter i den gamle, faldefærdige oliemølle, men Kofoed vidste, at det måtte blive ved denne ene vinter, om ikke alt skulle være forgæves.

I efteråret 1930 fik han praktisk talt vederlagsfrit særdeles gode lokaler til sin rådighed i det gamle Marinehospital, nu Christianshavns skole. Jeg tror, Marinehospitalet for altid kom til at stå for Kofoed som det ideelle sted for hans skole. Han drømte altid sidenhen om at få hele bygningen til sin rådighed. Jeg husker fra slutningen af 30'erne, hvordan han med næsten drenget begejstring udmalede for os studenter, hvordan Marinehospitalet skulle indrettes, når det engang blev hans. Alle detaljer havde han i hovedet. Vi var skeptiske, men blev revet med af begejstringen uden dog rigtig at tro på, at hans drømme kunne virkeliggøres. I 1950 var det lige ved, at man gav ham Marinehospitalet, men i sidste øjeblik glippede det, og han fik i stedet Dronningensgade skole, som ombygget til sit formål er en fortræffelig ramme om skolens arbejde. Men jeg gætter på, at det var lidt af en skuffelse for Kofoed, at drømmen om Marinehospitalet nu var bristet for bestandig.

5 rige og vækstfyldte arbejdsår fik Kofoed der i det gamle Marinehospitals kælderetage. Hans ideer og planer med hensyn til arbejdet blev mere afklarede. Hans social-pædagogiske metoder eksperimenterede sig her frem; hans syn for nødvendigheden af personlig soignering og hygiejne — netop i en arbejdsløshedseri-

ode — blev her af afgørende betydning for arbejdets form. Undervisning i teoretiske og praktiske skolefag blev sat i system. Eleverne strømmede til, men trods arbejdets voksende omfang forblev det enkelte menneske for Kofoed og hans medarbejdere det egentlige og væsentlige. Han forfaldt ikke til unødige skema- og papirdyrkelse. For ham blev eleven aldrig et objekt for behandling, men altid et medmenneske, der skulle have en håndsækning for at komme i gang med selv at løse sine problemer. Hjælp til selvhjælp blev her — ikke en banal frase — men et effektivt og reelt arbejdsgrundlag.

I tiden på Marinehospitalet dannedes også skolens første bestyrelse. Samarbejdet med Kristeligt Samvirke havde medført et lille tilskud til driften, men efterhånden som arbejdet voksede, blev dette driftstilskud blot en dråbe i havet, og skyggesiden af samarbejdet var, at mange gode venner, der tidligere havde sendt Kofoed penge, nu regnede med, at den nære tilknytning til Kristeligt Samvirke havde bragt de økonomiske forhold i god gænge, og derfor ophørte med at sende gaver. I september 1930 konstitueredes en bestyrelse bestående af 5 venner af arbejdet. Skolen fik på denne måde en slags status som selvejende institution, selv om samarbejdet med Kristeligt Samvirke fortsattes en kort tid endnu. Fabrikant Carl Petersen, næstformand i Christians sogns menighedsråd, blev denne bestyrelses formand. Han var den første fra sognet, som aflagde skolen besøg, og var igennem årene en værdifuld hjælp og støtte for kordegn Kofoed. Han beklædte formandsposten til 1949, da han afløstes af landsretssagfører C. P. Lauritzen, som siden 1935 ved medarbejderskab på skolen og som bestyrelsesmedlem havde haft en stedse stigende andel i skolens ledelse og drift. Landsretssagfører C. P. Lauritzen er stadig formand for Kofoeds Skoles bestyrelse.

I årene fra 1930-35 var husflid og forskellig produktion stadig et led i skolens arbejde, men undervisningen og det personligt genopbyggende arbejde optog mere og mere plads på skolens program. Den stadig stigende arbejdsløshed medførte, at et bestandigt voksende antal elever søgte skolen, og Kofoed forberedte i de år skolens målsætning, som senere formuleredes i følgende 3 punkter:

1. opbyggelse af selvrespekten
2. sundhedens bevarelse (fysisk som psykisk)
3. fornyelse af fremtidshåbet.

I disse år arbejdede Kofoed kun blandt mandlige elever. Arbejdsløse i alle aldre søgte hans skole, som dengang kaldtes først Husflidshjemmet på Christianshavn, siden Hjemmet og Skolen for Arbejdsledige og endelig blot Skolen for Arbejdsledige. Først ganske kort tid før sin død gik Kofoed med til, at skolen fik hans navn; på det tidspunkt var han og hans skole kendt over hele landet, og man fandt det fra alle sider naturligt, at skolen i forbindelse med erhvervelsen af de nye bygninger fik navnet Kofoeds Skole.

Den 1. juni 1935 måtte Kofoed igen holde flyttedag. Efter et par år på feltfod dels som gæst i forskellige skoler, hvad undervisning angik — og dels med en soigneringsafdeling åben et lille års tid i et saneringsmodent hus i Amagergade 25 — lykkedes det Kofoed efter endeløse forgæves forsøg at leje en gammel skolebygning i Prinsessegade 7.

Fra september 1936 til oktober 1951 havde arbejdet til huse i denne gamle bygning, og for os, som oplevede nogle år i disse primitive men hyggelige lokaler, vil »Prinsessegadetiden« altid have en særlig glans af pionertid over sig. Her strømmede de til, arbejdsløse i store skarer, her blev »systemet« fuldt udbygget. I gamle klasseværelser, ja, i hvert rum i bygningen fik Kofoed indrettet afdelinger, som skulle tjene skolens formål. En opfindsomhed uden lige gjorde det muligt, at årligt mere end 2000 mandlige elever med et dagligt besøg på gennemsnitligt 200 kunne arbejde på deres personlige genopbygning i vaskeri- og soigneringsafdeling, i motions- og gymnastikafdeling; skrædder- og skomagerværksted blev der plads til, stryge- og pressestue ligeledes; tøjdepot og tørrerum; — spisesal, der kunne omdannes til festsal — og endda bruges til systue for husmødrene, da denne arbejdsgren i 1940 blev genoptaget! Skolestuer og sløjdværksted — køkken — ja, hvad var der ikke i de usle lokaler. Da hjemløsheden for alvor satte ind, oprettedes et nødherberg, der til sidst kom til at rumme 130 senge. Værksteder til hjemmenes afdeling havde til huse i små mørke kælderlokaler, hvor det kneb at stå oprejst. Men hvor blev der dog arbejdet under disse triste og dystre forhold!

Flokken af medarbejdere voksede. Studenterkollegium indrettedes i 1937 ved hjælp af 3 gamle lejligheder på den anden side af gaden. En uvurderlig hjælp for os, der i studietiden kunne ar-

bejde os til kost og logi ved 4 timers dagligt arbejde som ledere i de forskellige afdelinger. For hvad fik vi ikke — foruden kost og logi — i disse studenterår! En nær og god kontakt med eleverne, som har givet mangan vordende embedsmand, hvad nok så dybsindige universitetsforelæsninger aldrig kunne yde: en levende medmenneskelig kontakt med mennesker på livets skyggeside, et socialt syn, som ikke fanges ind ved skrivebordet, et dagligt kursus i omgang med mennesker under Kofoeds dynamiske og inspirerende ledelse. Et arbejdsfællesskab i et kristent socialt arbejde, hvor kristendom ikke var noget, man gik med i knaphullet, og hvor det sociale eller filantropiske ikke var et middel til at påtvinge andre ens eget livssyn, men simpelthen var et praktisk arbejde, der skulle udføres og udføres så dygtigt og reelt som muligt, og hvor eleven ikke var en klient, der skulle behandles men en broder, der havde brug for en håndsækning for at komme i gang igen.

Kofoed var alle steder. Et opmuntrende ord, en stilfærdig påmindelse — til eleven eller til studenten. Havde han travlt? ja, — selvfølgelig, men dog aldrig mere end, at han kunne give sig tid til at sætte sig ned og sludre om tingene, fortælle om nye planer eller om oplevelser, han havde haft, om mennesker, han havde mødt. Uden at han talte om det, var det åbenbart, at her var et menneske, der jævnt og enfoldigt arbejdede ud fra den tro, at han var i Vor Herres tjeneste. Tro var for ham ikke nogle teoretiske overvejelser eller dogmatiske antagelser. Han stoled ganske enkelt på, at Gud havde brug for det arbejde, han og hans medarbejdere udførte; hans bestandige ængstelse var, at pengene skulle udeblive, for han havde nu engang det syn, at når Gud ville have arbejdet gjort, så kom pengene også. Hvis pengene udeblev, var det måske et tegn på, at arbejdet var inde i et galt spor; men pengene kom. Også da arbejdet tog et sådant omfang, at man nok kunne få hovedpine ved tanken om de summer, der skulle til; og han fik hovedpine. Han sled sig op i arbejdet for at udbrede kendskabet til sin skole. Denne oplysnings- og foredragsvirksomhed var Kofoeds væsentligste middel til at skaffe skolen indtægter. De kom tit sent, pengene, (det gør de stadigvæk), men de kom. For det gustne overlæg er det nemt at rynke på næsen af Kofoeds barnlige »overtroiske« syn på pengespørgsmålet, men for Kofoed var det et dagligt mirakel.

Krigen kom og med den forsvandt efterhånden de arbejdsløse. Kofoed genoptog og intensiverede familiearbejdet. I krigsårene med deres mangel på tøj og andre livsnødvendigheder blev Kofoeds Skole simpelthen redningen for hundreder af hjem, som ved moderens indsats på systuen forsynedes med tøj til børnene og til mor selv.

Kofoed forberedte sig i disse krigsår til den dag, da freden ville komme og med den nye sociale problemer. I 1940 købte han med bestyrelsens billigelse en gård på Amagers sydspids. Her oprettede han i tankerne en træningsskole for ufaglærte, tilpasningsvanskelige unge mænd. Denne planlægning fandt sted på et tidspunkt, da sociale eksperter endnu ikke havde opfundet ordet »tilpasningsvanskelig« eller tænkt på, hvad mange af krigsårenes børn ville få at slås med af personlige og sociale problemer, når de blev unge i en efterkrigstidsverden. Da krigen var forbi, stod træningsskolen klar til at modtage de unge, som havde svært ved at finde deres ben, og de unge kom. De, der ikke kom af sig selv, opsøgte Kofoed på natlige raziaer på godsbanegårdens terræn og andre illegitime sovsteder. Ofrene for planløs vandring fra land til by samledes op af Kofoed og hans folk og fik en chance for ny start på hans træningsskole.

Det sidste krigsår var Kofoed under jorden eftersøgt af tyskerne. I dette år skrev han sin bog »Slået ud? — Nej!« Fortsættelsen, som mange af os havde glædet os til, kom ikke. Han nåede det ikke, men han nåede det, der var vigtigere: at skabe og konsolidere en skole, som i omfang og rækkevidde blev større, end han havde kunnet drømme om den 28. marts 1928.

Arbejdsløshed blev der ikke meget af i årene efter krigen. Men skarer af rodløse, tit modstandsløse unge drev omkring i storbyen. De var brudt op — enten fra en tilværelse på landet, hvor de ikke magtede at tilpasse sig forholdene eller honorere de krav, der stilledes til dem, eller fra hjem, der ikke magtede at give dem den støtte, de så hårdt trængte til. Arbejde var det let at få, men for mange af dem var det svært at fastholde det. Tilskyndelser til at drive udad og nedad var der nok af.

Og Kofoed gav dem et tilbud: En seng at sove i, et skoleophold, hvor de kunne tage de første skridt på stigen til mere ordnede, normale forhold.

Skolens gamle klientel af langvarigt arbejdsløse, hvis væsentligste problem var den manglende beskæftigelse, afløstes af dem, der selv i tider med god beskæftigelse ikke magter at følge med. Tusindvis af unge og yngre mænd har i årene efter krigen søgt Kofoeds Skole og hans træningsskole. Alle har de mødt en skole, hvor man ikke moraliserede, ikke prædikede, men ganske enkelt tog dem, hvor de var, og søgte at sætte dem igang med efter bedste formåen at gøre en indsats for dem selv og deres fremtid.

Kofoeds tanker om optræning af tilpasningsvanskelige unge mænd og hans socialpædagogiske synspunkter i det hele taget vandt genklang — både i befolkningen som helhed og i de kredse, der var ansvarlige for landets socialpolitik. Han blev opfordret til at være medlem af ungdomskommissionen. Man lyttede til denne uskoledede praktiker, for hvem resocialisering og revalidering nok havde været ukendte ord, men ingenlunde ukendte begreber.

Man gav ham til sidst megen anerkendelse, og indflydelsesrige mennesker dannede en komite under professor Hurwitz's ledelse med det ene formål at skaffe egnede lokaler til Kofoeds arbejde. Efter lange forhandlinger lykkedes det med støtte fra staten og de 3 hovedstadskommuner at erhverve ejendommen Dronningensgade 34 (den gamle kommuneskole) og ejendommen Prinsessegade 7, hvor Kofoed hidtil havde været lejer. Store landsomfattende indsamlinger indbragte de nødvendige penge til køb og indretning af bygningerne, og i oktober 1951 fandt indvielsen af de nye skolebygninger sted. Endelig var rammerne om arbejdet kommet til at svare til de drømme, Kofoed havde drømt så tidligt som i 30'erne.

Men det kom ikke af sig selv. Han sled sig op. Skolens udgifter var steget med rivende hast. Indtægterne havde svært ved at følge med. Regnskabet havde i flere år udvist underskud. En ny stor bestyrelse bestående af fremtrædende kvinder og mænd fra alle kredse i befolkningen var trådt sammen for at lægge navn og indflydelse til Kofoeds Skole. Kofoed var taknemmelig for det håndslag, han her fik. Men de ændrede størrelsesforhold krævede ændrede metoder. En enkelt mand kunne have det trosforhold til penge, som jeg har skildret ovenfor, men det kan en stor og ansvarlig bestyrelse ikke. Kofoed indså, at nødvendigheden krævede

nøje planlægning, nøje budgettering, og han bøjede sig også for nødvendigheden af at skære arbejdets omfang ned, da det krævedes. Men det huede ham bedre at arbejde på at forøge indtægterne, og derfor befandt han sig — så snart arbejdet på skolen tillod det — på rejse rundt i landet for at tale sin skoles sag, gøre arbejdet endnu mere kendt end tidligere, så de nødvendige penge kunne stømme endnu rigeligere ind.

På vej ud i landet den 16. oktober 1952 — formentlig overarbejdet og dødtræt — kørte han mod et vejtræ og døde efter et kort sygeleje på hospitalet i Ringsted den 22. oktober 1952, 5 måneder før skolens 25 års jubilæum. På sin sølvbryllupsdag den 28. oktober 1952 begravedes han fra Christianskirken. En tusindtallig skare af elever, medarbejdere og venner fulgte sammen med hans hustru og de tre børn efter hans kiste.

Når huset er færdigt, dør bygmesteren, siger et gammelt ord. Det er ikke noget under, at dette ord blev brugt af hans kone og hans venner i tiden efter hans død. Skolen var færdigbygget. Eleverne havde den ene vintersæson, det blev forundt Kofoed at opleve i de ny rammer, fyldt huset og dokumenteret arbejdets nødvendighed. Og så blev han taget bort. Det var et hårdt slag — først og fremmest for fru Kofoed og børnene, men slaget ramte videre ud. Det følte bittert og uforståeligt at han nu ikke var mere. Hvordan skulle det dog gå med hans skole, når han var borte?

Men netop i denne situation viste hans storhed sig allerstærkest. Det sker så tit med et arbejde, der er skabt af en enkelt fremragende personlighed, at det falder fra hinanden, når denne personlighed ikke er mere. Nogle havde vel frygtet, at det skulle gå sådan med Kofoeds Skole. At det har vist sig muligt for skolens bestyrelse og medarbejdere at føre skolen videre uden noget afbræk efter Kofoeds død, vidner mere end noget andet om indsatsen og manden bag indsatsen. Kofoed havde formået at bygge arbejdet op og stikke linierne af fremover uden at binde alt til sin egen person, så det der krævedes, blot var samvittighedsfuldt og målbevidst at fortsætte, hvor han slap.

Derfor — fordi han var den, han var, ligger Kofoeds Skole nu i Christians sogn som et levende vidnesbyrd om, hvad der kan ske, når et ganske almindeligt menneske — forpligtet på sit medmen-

neske — går i gang med at gøre det, han tror, Gud vil have ham til.

25 år — omtrent — fik han lov at virke i denne gerning. I samtlige 25 år stod hans kone ved hans side og støttede ham, sådan som kun en hustru kan støtte sin mand. Syg, som hun allerede var ved hans død, ramte slaget hende dobbelt hårdt. Efter kun 2½ år, bestandig plaget af sygdom, men medlevende i skolens arbejde til det sidste, fulgte hun sin mand.

Det er nu 7 år siden Kofoed døde. Mere end 10.000 mandlige og 2500 kvindelige elever har skolen indskrevet i disse år. Stadig nye veje i arbejdet er taget op, men kernen i arbejdet, den som skyldes Kofoeds geniale opdagelse tidligst i 30'erne »klippekort-systemet« er den samme.

Reglen er ganske enkelt den, at en elev aldrig må få fornemmelsen af at være tigger. De materielle goder, som kan opnås på skolen, må altid betales, ikke med penge eller med arbejde for skolen, men med en indsats til gavn for eleven selv. Skal garderoben fornys, må eleven gøre en indsats ved at vaske og reparere det tøj, han har på. Ved omsyning, ved reparation af fodtøjet er det eleven selv, der tager fat. Det samme er tilfældet ved værktødsbehandling af de brugte møbler, som uddeles. I mandsafdelingen hører gymnastik og bad med til betingelserne for at opnå det ønskede.

Eleven får hver dag et arbejdskort, der fungerer som omstigningsbillet til afdelingerne. Kortet klippes efter hver indsats. Hvert nyt klip betyder points, der, når dagen er gået, omveksles til Kofoedpenge, som er gangbar valuta i skolens restauration.

Systemet medfører ganske automatisk, at eleven interesserer sig for sit ydre. Når det giver points at pudse sko, at barbere sig, at stoppe sine strømper eller presse sin bukser, går det ganske af sig selv, at man ikke er ligeglad med, hvordan man ser ud. Og når skolens regler er sådan, at man ved sin indsats tjener Kofoedpenge, bliver aftensmaden ikke et barmhjertighedsmåltid, men en ganske selvfølgelig erhvervet rettighed. Det første mål er nået — selvrespekten bygges op. At det udleverede brugte tøj samtidig er repareret — og elevens gamle klæder er vasket og gjort i stand, er en fordel, som opnås i tilgift.

Det næste punkt på programmet, sundhedens bevarelse, er alle-

rede påbegyndt i gymnastiksalen. Den ugentlige lægekonsultation giver mulighed for at angribe de større eller mindre legemlige skavanker, som måtte være tilstede. Den daglige soignering og personhygiejne er resultatet af en fornuftig udnyttelse af systemet. En seng i herberget afløser de tilfældige sovesteder, eleven hidtil har måttet ty til. Han er ikke længere uden fast bobæl. Efter nogen tids forløb vil det daglige måltid i restaurationen, suppleret af et besøg i vitaminbaren, være medvirkende til en både legemlig og sjælelig fremgang i sundhedstilstanden. Besøget hos socialrådgiveren, den første samtale om de mange problemer, der har givet pres på nerverne, er et yderligere skridt mod den sjælelige balance, som skal opnås, hvis man skal kunne tale om psykisk sundhed. Der kan visselig være langt igen, men skolen betyder måske for eleven den første station på vejen til helbredelse.

I skolens undervisning, både den værkstedsmæssige og den teoretiske og i fritidsarbejdet, lægges den første grund til dygtiggørelse og dermed fornyelsen af det tabte fremtidshåb. I det arbejdende fællesskab finder man måske ud af, at der dog er noget, man kan. Kæden af fiaskoer er standset, og den ene lille succes afløser den anden. For det er nemlig en succes bare at få gjort små ting rigtigt, og få gjort dem selv, når man er vant til, at intet vil lykkes for én.

Det næste trin — efter endt kursus, og efter at man har taget fat på at bringe tilhørsforholdet til samfundet i orden — må være at finde arbejde og derefter en bedre bopæl end herberget. For den helt unge mandlige elev vil et ophold på træningsskolen være af overordentlig stor værdi. Den blanding af et arbejds- og højskoleophold, som træningsskolen byder på, kan være måske den eneste vej til fornyelse af troen på, at det måske vil lykkes at komme fornuftigt igang igen.

For en lille gruppe af eleverne kan det lade sig gøre at få plads på Holger Niensens Ungdomsbolig, når arbejde er opnået. På denne nye institution under Kofoeds Skole kan 17 elever bo og spise under gode moderne pensionsforhold, samtidig med at budgetlægning og ordning af de mange økonomiske problemer tilrettelægges i samråd med den socialrådgiver, som er forstander på Ungdomsboligen. Fritiden kan tilbringes i fællesskab med kammerater, der er på samme trin som en selv.

Er man ikke så heldig at komme på Ungdomsboligen, vil skolens socialrådgiver bistå med at finde et værelse i byen, så man kan få sit eget, en drøm som er fælles for en meget stor del af skolens elever. Skolens interessekontor tilbyder sin assistance, hvis det i den første vanskelige overgangstid er svært at få styr på alle de poster, man skal til at betale, når man efter måske lang tids unormal livsførelse er kommet i godt arbejde og skal finde sin plads på lige fod med de andre i samfundet.

Sådan kan skolen fortsat for de mange elever være et sted, hvor man ikke synker hen i selvmedlidenhed og heller ikke fortaber sig i en bitter og negativ holdning til tilværelsen, men ganske stilfærdigt modtager impulser til igen at tage ansvar for den tilværelse, som er ens egen. Mere end noget andet har skolen betydning — og det gælder både mandlige og kvindelige elever — ved simpelthen at byde på et klima, en atmosfære, hvor man kan genvinde noget af den tryghed, man har sat til, om man da nogensinde har kendt til tryghed. Skolens fællesskab frembyder kontaktmuligheder for den kontaktsøgende, som måske netop har svært ved at etablere den så stærkt ønskede kontakt med andre mennesker. Ensomhedsfølelse er et gennemgående træk hos vore elever, og kan skolen byde på et fællesskab af ensomme, kan den tilfredsstillende blot noget af det behov for trygt menneskeligt samvær, som de allesammen har, er meget allerede opnået.

Resultater? Ja, hvem vil ikke gerne se resultater af sit arbejde. Der er naturligvis skuffelser i det daglige, tit så mange at de næsten kan tage pippet fra én. Men det gælder i dag og har gjort det i alle de år, skolen har eksisteret, at de opmuntrende oplevelser altid er tilstrækkelige til, at man aldrig taber modet eller troen på skolens værdi.

At der midt i byens hjerte er et fristed som denne skole, det takker tusinder og atter tusinder af mennesker kordegn Hans Christian Kofoed for.

Bogen om Kofoed skrevet af hans venner, Westermanns forlag, 1952.

Hans Christian Kofoed: Slået ud — Nej! De unges Forlag, 1945.

Krypten og kirkegården.

AF LAURIDS STAMPE

For den, som ad Strandgade går hen imod Christians Kirke, og som passerer den store gitterlåge foran kirken, hvor kirketårnets massive, grå sandstensmure rejser sig som et fjeld foran ham, åbner der sig til venstre for kirkebygningen udsyn til en have med en stor, grøn plæne og med gamle, til dels sjældne træer, en idyl midt i alt det grå, omgivet som den er af B&W's værkstedsbygninger. Der er en egen stilhed over denne have, selv når luften vibrerer af de tunge dieselmotorer fra B&W's prøvehal. Haven er den gamle, nedlagte Frederiks tyske kirkegård. Meget viser vel ikke umiddelbart, at det *er* en kirkegård. Et næsten tilgroet monument på den store plæne, en lille vedbendkranset gravsten ved en af gangene, nogle flade sten ved kirken og et jernkors ved siden af kapellet. Hele haven er omgivet af en høj mur. Går man til muren længst borte fra kirken langs den tidligere Kongensgade, nu Wildersgade, finder man dog indsat i muren en hel række gravsten, hvis indskrifter taler deres stille sprog om svundne slægter, om at denne have *var* og selv uden det fremtrædende kirkegårdspræg stadig *er* en kirkegård.

Fra kirkegården kan man igennem en dør, hvis svære smedejernsgitter er udført af Lars Rasmussen Bagsverd, der havde smedearbejdet ved kirkens opførelse, komme ned i kirkens krypt, en halvkælder, der strækker sig under hele bygningen. Her findes også begravelser, dels i de 48 kapeller, hvælvinger, som helt eller delvis bæres af svære murpillers, og som for de flestes vedkommende er adskilt ved smukke smedejernsgitre, dels under flisegulvet i lukkede kapeller og jordbegravelser.

Et besøg i en krypt som denne under Christians Kirke kan nok give anledning til tanker. Ingen går vel helt uberørt ud af krypten, hvor kiste står ved kiste, og hvor livets forgængelighed og dødens al-

vor i stilheden mellem de døde møder een stærkere end på kirkegårdene med deres beplantninger. Men tankerne kan unægtelig gå ad forskellige baner.

William Haste har efter et besøg i Holmens, St. Petri og Christians Kirkes gravkapeller skrevet en artikel i Berlingske Tidendes Søndagsnummer for 28. februar 1932 »Ikke alene Fyrster, ogsaa Borgere kan blive bisat i Sarkofager«, hvori han især opholder sig ved, at disse gravkapeller — naturligvis — er dyrere end kirkegårdsbegravelserne.

Også Christianskirken paa Christianshavn har sin Krypt, der rummer ca. 100 Kister. Det er et smukkere og noget lysere Rum end Holmens Kirkes, og en Del prægtige, gamle Smedejernsporte, som er anbragt foran de enkelte Kapeller, virker baade højtidsfulde og dekorative.

Kapellerne bag Gitterportene kan faas for 5000 Kr. for et Tidsrum af 100 Aar, de aabne Kapeller for 3000 Kr. Familien, der køber det, har Ret til for denne Pris at opstille saa mange Kister, som Gulvpladsen kan rumme — gennemgaaende fire. Dog maa de ikke mere stilles ovenpaa hverandre, som det før var Tilfældet

Svære Marmorsarkofager veksler med almindelige Trækister i forskellige Farver, endnu behængt med signerede Kranse fra Bisættelseshøjtideligheden og forsynet med anløbne Metalplader, der bærer den Afdødes Navn og Data.

William Haste søger forklaringen på, at mennesker køber sig gravplads i en kirke, i dette, at et gravsted på en kirkegård uden fornyelse kun gælder for 20 år, og at man ønsker at undgå den utiltalende forstyrrelse af gravfreden. Og dog, siger han, kan denne værnen af støvet jo ikke gælde ud i evigheden. Når et vist antal år er forløbne, og slægten ikke fornyer lejemålet, må også den pragtfulde sarkofag brydes op og dens zinkkiste køres til kirkegården, hvor den får lov at stå endnu en årrække. Artiklen slutter således:

De københavnske Kirke-Krypter er en fjern Verden for sig, en Verden, som vi forlader med Hang til filosofiske Tanker om Menneskenes jordbundne Følelser og med en lidt grell Klang i Øret af Ordet fra den Kirke, der giver Forkrænkkeligheden Husly: »Han er ikke her —«.

Det sete afhænger jo af øjnene, der ser. Lad mig derfor citere en anden besøgende på kirkegården og i krypten — omkring århundredskiftet, da kirken endnu hed Frederiks tyske Kirke, men var en kirke uden menighed. Det er Achton Friis, dengang en ung

mand, der lige var uddannet fra Kunstakademiet, siden kendt bl.a. ved sine grønlandske billeder og i en videre kreds især gennem sit store, illustrerede værk om det danske land. Sit indtryk af kirkegården og krypten, som de dengang var, har han givet i en med smukke pennetegninger forsynet skitse, som blev trykt i Illustreret Tidende 1901 nr. 35 Den har som overskrift »Et Sted, Som Ingen kendte!« og lyder i sin helhed således:

Et Sted, Som Ingen kendte!. — Et Fristed i en Udkant af den store By. — Og over Bro og Vand kommer man til det, lige fra Stadens Larm, fra de støvede, solhede Brosten gik man derind, gennem en høj Stakitlaage.

Derinde paa den store, græsklædte Plads laa en gammel, halvt-forfalden Kirke, stor og bred — med Rum nok — skulde man synes, for de mange, der raabte paa Kirker inde i Byen . . .

Denne brød Ingen sig om . . . den laa dér med sit klutede, grøntanløbne Taarn, knejsende op over stille Voldgrave og stejle, røde Tage — med brede Trapper, som ingen Fod traadte, med en stum Urskive i Taarnet, hvorfra ingen Viser meldte den Forbigaaende Tiden, den kendte ikke til Tiden — Tiden havde glemt den.

Og gik man saa over den forfaldne, græsgroede Plads, forbi Kirkens brede Trappetrin og løftede Klinken for en lille Staaltraadslaage — saa stod man derinde — — i en Sommerfrodighed og Blomsterfylde som den, der kun findes mellem glemte Grave.

Naar om Foraaret de mægtige, gamle Pæretræer havde afblomstret, saa tog Snebollen, Syren og Guldregn fat, Hylden lyste op med sine brede, hvide Skærme, og Roserne filtrede sig i hverandre, røde og hvide — mest hvide — og blaa Iris og gule Liljer strakte sig i Vejret for at naa Luft og Sol — for Skygge var der over Stedet, Glemselens Skygge, duftende og sval, Skygge for alt, hvad der larmede og bruste derude.

Og stille var der — og Stilheden følte dobbelt, for udenfor larmede Færdslen, Maskiners Stempelslag, tungtlæssede Vogne og mange Menneskers Fodtrin; men her paa det Sted, ingen kendte, groede Tavsheden — — Intet Under, for dette var mere end noget andet Tavshedens Sted; det var *Dødens*.

Der var en Nedgang til Kirkens underste Rum, mere en Krypt end et Kapel . . stod man i Havens yderste Ende under de solbeskinnede Buske, laa den der og gavede som et stort, sort Hul, og op fra dette steg denne underlige Glemslens Luft — af frønnen Træ og fugtig Kalk og visnede Blomster.

Gik man derned, saa stod den, der første Gang fandt Vejen, stille og forundrede sig. For naar Ens Øje var bleven vænnet til Mørket, saa man ind ad en lang, lang Gang, og der stod i Skumringen bag kunstfærdigt udarbejdede Smedejærns Gitter — hvor Vaaben og sære Blomster snoede sig i hinanden — Kiste ved Kiste, nogle store, nogle smaa, nogle gamle og ormstukne, andre nyere og lysere i Farven, enkelte tomme og bare, for den Haand, der skulde smykke dem, var længst vissen og kold, — andre dækkede med Blomster fra Laag til Fod.

Og vendte man sig om inderst inde i Gangen, saa man gennem hele dens mørke Længde ud i al Sommerfrodighedens grønyldne Lys.

— —

Vi var to, der en Junidag lod Laagen falde til bag efter os og gik ind. Vi vandrede gennem den sommergrønne Have, vendte saa ved den lave, hvidkalkede Mur, hvor et vældigt Kastanjetræ skyggede ud over den afsides Gade bag ved . . . og gik saa ned til de Døde.

Og vi var unge og glade, havde netop den Følelse, som den stolte og lykkelige har — af Livets brutale Kræfter — saadan, at vi med en vis nedladende Medlidenhed saa til disse Levninger af Mennesker, der laa dér stumme og kolde, for vi var varme og levende, havde alle Livets Magter i vor Haand, syntes vi.

Og saa listede der sig dog over os, jo mere vi fjernede os fra den gyldne Sommersol derude over det tætte, grønne Løv — den Modløshedens Følelse: at vi alligevel var under den samme ubønhørlige Lov, som de, der laa her; — en skønne Dag var det forbi, og ikke et Støvgran vilde glide anderledes gennem Luften, ikke et Blad bevæge sig mere, ikke en Solstraale skinne blegere for dét.

Saa gik vi tavse op igen, ud gennem den lille Laage og standsede nedenfor Kirkens brede Trin. — — En Dør stod paa Klem, og som efter en fælles Indskydelse gik vi op og ind . . . og stod saa i det øde, tomme Kirkerum, saadan et Rum som man synes Aanden har forladt sammen med Menneskene; der er intet mere tilbage.

Saa pludselig løftede En af os sine Øjne opad og gav et Udraab — — for dér, i al den graa Tomhed, hang et Billede, vi begge kendte andet Steds fra — et af de underligste, der er blevet malet i vor Tid. — Ikke for Farvers eller Forms eller Tegning eller Linjers Skyld, men for den Fylde af Lys og Frigørelse, den Menneskeslægtens dybeste, hemmeligste Længsel, der gaar igennem det.

Og Billedet hed: »Kristus i de Dødes Rige«.

Idet vi begge genkendte det, var det, som Tid og Rum ikke var; det *levede* for os i det Øjeblik.

Vi havde gaaet dernede i den mørke Krypt som levende Mennesker overfor de Døde.

Og i dybeste Forstand — var vi saa ikke alle døde overfor den Livets Herlighed, som dette Billede aabenbarede for os:

Verdens Længsel fyldestgjort i den Ene, som en Verden kaldte Livets Herre og Mester!

*

Siden disse Linjer blev skrevet, har Hammerslag og Øksehug forstyrret de Dødes Fred.

Raabet om de mange Kirker er naaet herud, og de Dage er atter komne, hvor mange Fødder vil slide de brede Trapper, og Menneskerøster i Tale og Sang fylde det øde Rum.

Men de to farende Fugle, som en Dag dér oplevede et af de Øjeblikke, hvor Tiden staar stille højtidsfuld og tiende, deres Fødder vil næppe slide de brede Trin, og det vil være dem en underlig Følelse, at det Sted, som ingen kendte, snart bliver et Sted, som alle træder.

KIRKEHAVEN – SOM DEN VAR

Fotografi, som tilhører kirketjener Lund

NEDGANGEN TIL KRYPTEN

Fotografi af K. Schau

Ja, kirkegården og krypten kan nok give anledning til »filosofiske tanker« — om livets forgængelighed, måske også om menneskelige ambitioner ud over døden; men man kan også, hvad vi her skal forsøge, åbne sindet for den tale, der møder een fra navneplader og mindetavler, om mænd og kvinder, der levede engang, kendte og ukendte, om mennesker, som var med til at bygge Christianshavn, som øvede en indsats i handel og industri, i politik og i kunstens verden. Om skiftende slægter, som hørte til den tyske Frederiks menighed, var med til at bygge kirken og til at forme det menighedsliv, der levedes i og ud fra denne kirke. Og om det håb om opstandelse og evigt liv, som de efterladte gav ord, der den dag i dag står som en tavs prædiken midt iblandt de døde.

Men inden vi standser ved nogle af de mange, som hviler i krypten og på kirkegården, skal der fremdrages nogle træk til belysning af kirkegårdens og kryptens historie.

Fra den ældste kristne tid var det på de begravespladser, som anlagdes ved kirkerne, eftertragtet at blive jordfæstet så nær kirken som muligt, helst inden for kirkens mure og dér igen helst i koret nærmest alteret. Både religiøse og sociale hensyn har her spillet ind. Gennem århundrederne begravedes slægt efter slægt i kirkerne, hvor den begrænsede plads medførte dels, at gravfreden ikke altid respekteredes, dels at man søgte at skaffe mere plads ved at indrette gravhvelvinger under kirkegulvet. Sundhedshensyn til de levende har man ikke tænkt på. Igennem det 18. århundrede skete der imidlertid efterhånden en ændring i synet på begravelserne i kirkerne. Hertil bidrog især den frygtelige pestepidemi, som 1711—12 bortrev ca. trediedelen af Københavns befolkning. Trods smittefaren fortsatte man under pesten med begravelserne i kirkerne; men ved kgl. reskripter i efteråret 1711 blev det dog forbudt at lade gravene stå åbne om dagen, ligesom det blev påbudt under pesten at fylde de murede grave med sand. Atmosfæren blev under disse forhold i kirkerne en sådan, at man måtte brænde tjære under gudstjenesterne for at gøre opholdet tåleligt for menighederne. Ulemperne ved begravelser i kirkerne trådte særlig grelt frem under pesten; men den reaktion, som herefter satte ind imod disse begravelser, stødte dog på betydelige vanskeligheder. Familierne, som havde købt gravsteder i kirkerne, ønskede naturligt at beholde denne ret, og for kirkerne var det et økonomisk spørgsmål,

da de havde indtægt både ved salg og ved fornyelse af begravelserne. Myndighedernes forsøg på at standse denne skik var derfor længe ret virningsløse, og først forbudet af 22. februar 1805, der for fremtiden forbød oprettelse af noget nyt gravsted i danske og norske kirker, brød den 1000 årige skik.

Krypten under Christians Kirke må ses som et kompromis mellem den ældre og den nyere opfattelse. Ved kirkens opførelse anlagde man her en krypt, som nok hørte med til kirken — var inden for kirkens mure -, men som dog var adskilt fra selve kirkerummet, hvor menigheden samledes. I stedet for gravkamre, gravet ned i kirkegulvet efter gammel skik, anlagde man under hele kirkebygningen een stor gravkælder med egen indgang, en dør i hver side af bygningen. Gennem gitterdørene og gennem de tilgitrede vinduer i bygningens sokkel kunne der komme både lys og luft til denne krypt, som faldt i tidens smag. Man fremhævede fordelene ved, at »de Levendes Forsamling ej forulejliges af de i Kirken Begravedes Dunster«, og man fandt, at »Begravelserne i Hvælvingerne underneden var lige saa højtidelige for det følende Menneske som lukrative for Kirkens Oekonom«.

Til kirkegård havde man fået en god og stor plads ved den kongelige gave af saltværkets grund i 1750, en grund, der mod sydøst (Kongensgade) målte godt 104 alen og mod sydvest 122 alen. Da man i 1754 øgede arealet mod nord ved købet af et stykke jord, som tilhørte det kgl. octroyerede dansk vestindiske og guineiske kompagni, for at kunne placere kirken lige for Strandgade, betød dette også en forøgelse af kirkegårdens areal.

Kirkegården inddeltes i forskellige afdelinger med varierende takster ved begravelserne, den bedste kirkegårdsjord, d.v.s. nærmest kirken (Urtegården), den mellemste (Kirkegården) og den dårligste jord (Armen Erde).

Nu må vi jo ikke glemme, hvis vi standser ved denne ud over døden gældende sociale klassesdeling, at kirkernes og de kirkeligt ansattes økonomi dengang for en væsentlig del byggede på indtægterne ved de kirkelige handlinger.

Det kan måske have en vis interesse at se nogle af taksterne fra kirkens ældste tid.

At kryptbegravelserne er faldet i tidens smag, kan man se deraf, at de fleste af de enkelte kapeller ret hurtigt blev solgt til familie-

begravelser. Ifølge en i det sjællandske landsarkiv opbevaret, meget smukt indbundet og kalligrafisk udført foliant »Rechenschaft über des Baues der Fridrichs Teutschen Kirche« er der allerede i årene 1760—64 solgt 10 kapeller, hvilket indbragte kirken en indtægt på 2693 rdlr. I 1760 købte kaptajn With kapel nr. 10 for 500 rdlr., grosserer Peter Fenger nr. 20 for 200 rdlr. og kirkens forstander Johann Jürgen von Bergen nr. 4 for 200 rdlr. Det følgende år solgtes nr. 9 til professor Simon Carl Stanley for 125 rdlr. I 1762 solgtes tre kapeller, nr. 11 til bygningsinspektør Johann Christian Conradi for 200 rdlr., nr. 15b til grevinde Christiane Lerche for 520 rdlr. og nr. 44 til grosserer Frantz Hinrich Kreutzfeldt for 200 rdlr. I 1763 købte enke efter kgl. overberider Johann Hermann Schäffer nr. 7 for 125 rdlr. og agent Peter Appleby nr. 16 for 200 rdlr. I 1764 solgtes nr. 30 til daværende kommandørkaptajn, senere admiral Simon Hooglant for 200 rdlr.

Enkelte kister kunne man også købe plads til i krypten. I kapellerne 35a-b, som var reserveret hertil, kostede en plads 50 rdlr., når kisten skulle blive stående, 10 rdlr., når kisten kun skulle stå der en kortere tid. I kapellerne under flisegulvet var taksten for enkelte pladser 30 rdlr. og i jordbegravelserne i krypten 20 rdlr.

Hertil kom betalingen for den såkaldte »åbning«, d.v.s. nedsættelsen af kisten, varierende fra 20 til 6 rdlr. For børn under 15 år var taksterne overalt sat til det halve. På kirkegården var der ligeledes varierende takster efter gravstedets beliggenhed og den afdødes alder.

Ved begravelserne var der sangopvarthing ved kantoren og de såkaldte »Chorschüler«, elever fra Frederiks tyske Skole. Bag i den første begravelsesprotokol er der indført takstbestemmelserne herfor, underskrevet af kirkens første ældste, J. H. Dumreicher og P. Casse, og dateret 31. marts 1760. Det hedder her.

Da eleverne fra den fattige skole, som ikke blot opvarter med sang i kirken ved den offentlige gudstjeneste, men også ved ligbegængelser og copulationer, må forsynes med ordentlig klædedragt, og adskillige iblandt dem, som er særligt fattige, endvidere desforuden har en særlig hjælp behov, så har vi ældste ved den Tyske Frederiks Kirke med nådig billigelse af vor højvelbårne kirkepatron for nærværende tid og indtil man finder en ændring nødvendig villet fastsætte følgende på bedste måde modererede afgift ved ligbegængelserne og copulationerne til skolen . . .

Disse indtægter for skolen modtager kantoren, når ligbegængelserne eller copulationerne bestilles hos ham, og han afgiver dem i overensstemmelse med reglementet for fattigplejen sammen med en nøje specifikation på månedens sidste dag til præsten og kuratorerne, når disse er samlede i kirkens sakristi, hvilke efter indholdet af omnævnte reglement administrerer disse penge.

Også ved afgifterne til skolen finder vi den samme graduering. Ved begravelser i krypten skulle der for kapellerne betales 6 rdlr., for de åbne begravelser under gulvet 4 rdlr. og for jordbegravelserne 3 rdlr. Ved begravelser på kirkegården var taksterne til skolen 1 rdl. på bedste kirkegård, 1 rdl. 3 mark, hvis begravelsen fandt sted på ekstraordinær tid, 4 mark for begravelser på den mellemste kirkegård og 3 mark (uden sangopvartning 1 mark 8 skilling) på fattigkirkegården. For børn under 15 år var satserne sat til det halve. Var jorden fri, skulle der heller ikke erlægges afgift til skolen.

I begravelsesprotokollerne, hvor oplysningerne om de afdøde ellers er ret sparsomme, kun stilling og navn, bisættelsens dato og undertiden lægens navn, har kantorerne længe omhyggeligt indført afgifterne ved hver enkelt for jord, ligvogn og skole.

På Frederiks tyske kirkegård, der åbnedes samtidig med kirkens indvielse den 2. december 1759, fandt der tre begravelser sted inden årets udgang. 7. december begravedes som den første en dreng på 8 måneder, Johann Jacob Wilde, 11. december en treårig dreng Johann Christopher Wilcke, som var død af kopper, og 19. december en 40-årig kvinde Sara Maria Gottschalck. I krypten bisattes 26. januar 1760 i kapel nr. 4 som den første bygningsinspektør Johann Daniel von Bergen, der var død af svindsot, kun 26 år gammel. Som den næste fulgte 17. maj 1760 kgl. kunstkammerforvalter Wahls hustru Maria Sophie f. Davidsen, der blev begravet under gulvet i kapel nr. 8. Hun var død 71 år gammel. Senere på året, den 4. oktober 1760, blev kl. 6 om morgenen kaptajn Jesper Withs hustru, Anna Mouritzdatter, overført til Frederikskirkens krypt fra Vor Frelsers Kirke og bisat i kapel nr. 10, som hendes mand havde købt i august. Hun var død to år tidligere og var blevet bisat i Vor Frelsers Kirke.

Det økonomiske spørgsmål i forbindelse med begravelserne fremkaldte ret omgående en konflikt med den danske Vor Frelsers Kirke på Christianshavn, en konflikt, som måtte løses ved en kgl. resolu-

tion. Forstanderen, d.v.s. kirkekassereren, ved Vor Frelseres Kirke henvendte sig til forstanderen ved den nye tyske kirke og forlangte med henvisning til Christian V's privilegium til Vor Frelseres Kirke af 27. oktober 1696, at der ikke måtte foretages begravelser ved eller i den tyske kirke, medmindre der forelå attest på, at den befalede afgift var betalt til Vor Frelseres Kirke. De ældste ved Frederiks tyske Kirke, Dumreicher og Casse, gjorde gældende gennem kirkens patron, grev J. L. Holstein-Ledreborg, at privilegiet alene måtte angå medlemmer af Frelseres menighed, som blev begravet ved kirker i København og indstillede, at Frederiks tyske Kirke måtte være undtaget fra dette privilegium, så at ingen, som tilhørte den tyske menighed, og som lod sig begrave ved Frederiks tyske Kirke, skulle betale afgift til Vor Frelseres Kirke, at medlemmer af den danske menighed på Christianshavn måtte lade sig begrave ved den tyske kirke og omvendt, uden at der skulle svares afgift til den kirke, den døde havde hørt til, således som det var sædvane ved de københavnske kirker, og endelig at der ikke skulle svares afgift til Vor Frelseres, men til Frederiks tyske Kirke, hvis et medlem af den tyske menighed blev begravet ved en af de københavnske kirker.

Kongen resolverede den 16. januar 1761 i skrivelse til kirkens patron efter forinden at have indhentet betænkninger fra overpræsidenten samt borgmester og råd i København:

at Enhver af forberørte tvende Menigheder udi Christianshavn og ved Børsen, skulle lade Deres Døde begrave udi eller ved den Kirke de hører til; Men om nogen af de Vor Frelseres Kirkes Meenighed tilhørende Lemmer, hvorved forstaaes de, som der søge Skriftemaal og Altargang, eller der lader Deres Børn Døbe, ville lade Deres Døde begrave i eller ved Friderichs Tydske Kirke, hvilket ikke skal være formeent, Da skulle De i følge meerommelte Privilegio, betale lige saa meget til Vor Frelseres Kirke, som De betaler til Friderichs tydske Kirke, Baade naar Begravelser kjøbes til Eiendom, saa og for hvert Liigs hensettelse, baade i Kirken og i Kirkegaarden; Hvorimod Friderichs Tydske Kirke skal nyde Liige Ret, naar nogen af dens Meenigheds Lemmer ville lade Deres Døde begrave i eller ved Vor Frelseres Kirke, med mindre de allerede i eller ved Vor Frelseres Kirke haver Gravplads. Men, naar nogen af Christianshauns Indvaaneres Liig Begraves udi Kiøbenhavn eller andre Kirker, uden for Christianshaun, da betaales der, ligesom hidindtil, til Vor Frelseres Kirke paa Christianshavn, hvorefter vedkommende ved Friderichs Tydske Kirke sig allerunderdanigst kunde viide at rette . . .

At man også ved Frederiks tyske Kirke har vidst at holde på retigheder fremgår bl.a. af, at kirkens forstander, grosserer M. G. Holm, i november 1794 gjorde krav gældende over for kirkeforstanderen ved Nicolai Kirke. Brandmajor Vollmeister, som havde holdt sig til den tyske kirke, var blevet begravet på Nicolai kirkegård, og Holm krævede nu gebyrerne til Frederiks Kirke og Skole. Kirkeforstanderen svarede ikke på brevet; men bedemanden indfandt sig og betalte de forlangte gebyrer.

Med indretningen af krypten havde man imødekommet kritikken af begravelserne i kirkerne; men der skulle ikke gå mange årtier efter kirkens indvielse, før der rejste sig røster ikke blot mod begravelser i selve kirkerne, men overhovedet mod begravelser inden for byens volde.

I 1787 måtte kirkens ældste, Zinn og Cramer, udtale sig i anledning af et anonymt forslag om afskaffelse af begravelser i byen, som var indsendt til Danske Kancelli og over magistraten og kirkens patron var kommet de to ældste i hænde. I svaret pegede de på, at den anonyme forslagsstiller selv syntes at være i forlegenhed med hensyn til anvendelsen af forslaget på Frederiks tyske Kirke. I selve kirken var der jo ingen begravelser. Skulle der overhovedet tillades kapeller i byen, hvilket forslaget syntes at godkende, var næppe noget kapel bedre end Frederikskirkens. »Ikke alene i København, men overhovedet i hele vort land, vil der være få, måske ingen, der er så fordelagtigt indrettet som denne«. Med hensyn til kirkegården pegede de to ældste på, at den måtte anses for mindre farlig end andre, da den var stor og ikke lå i noget tæt bebygget område, var høj og luftig og næsten omgivet af vand på alle sider. Man kunne ikke anvise begravelsesplads på Amager, og det måtte anses for urimeligt, som forslagsstilleren havde gjort det, at henvise begravelserne til Vestermarken uden for Vesterport eller endog så langt bort som til Vibenshus. Endelig pegede de ældste på tabet af indtægter for kirkebetjeningen og for skolen som overhovedet på kirkens beskedne indtægter, der ikke tillod de udgifter, som en flytning af kirkegård, erstatning til kapelejerne m.v. ville medføre.

I februar 1794 indsendte kirkeældste, agent Zinn, et forslag til kirkens patron, grev A. P. Bernstorff, at man burde sælge den halvdel af kirkegården, der lå længst borte fra kirken ud imod Kongensgade, ca. 1800 alen. Han begrundede sit forslag med, at der efter

købet af en bygning til Frederiks Skole ikke mere var brug for denne del af kirkegården, som kun lå hen til græsning, og som var dyr på grund af det kostbare plankeværk mod gaden, men som ved salg ville kunne indbringe 1000 rdlr. eller mere. Kirkegården var tillige for stor til menigheden. Salget ville hjælpe på kirkens økonomi, idet dens gæld i den sidste tid var steget hvert år, og opførelse af boliger eller pakhuse på denne ubenyttede del af kirkegården ville forskønne gaden. Alternativt foreslog Zinn, at man kunne inddele arealet i små kvadrater til familiebegrovelser, da tendensen nu gik mod begravelser under åben himmel, så at der næppe ville savnes liebhavere. Kirkens forstander, grosserer Holm, som fik forslaget til udtalelse, afviste dels Zinns skildring af kirkens økonomiske forhold, dels hans påstand om, at den ikke benyttede del af kirkegården kunne undværes. Siden Holm var blevet forstander i 1785, havde der været en række ekstraordinære udgifter, og dog var kirkens gæld ved udgangen af 1793 kun på 574 rdlr., medens dens formue for årene 1785—93 kunne vise en lille stigning, fra 11.682 til 12.082 rdlr. Nøden tvang altså ikke til at sælge noget af kirkens ejendom, endsig halvdelen af kirkegården. I øvrigt kunne kirken ikke undvære noget af kirkegården, da der ikke var anvist kirken begravesplads uden for porten. Pastor Massmann tiltrådte Holms erklæring. Grev Bernstorff var imidlertid blevet interesseret i Zinns forslag om familiebegrovelser, og efter hans tilskyndelse indlededes der forhandlinger med magistraten om, at der måtte anvises Frederiks tyske Kirke en fattigkirkegård uden for byen i lighed med de øvrige københavnske kirker. Resultatet heraf blev, at kirken fik anvist plads ved siden af Vor Frelsers fattigkirkegård på Amager. Kirkekollegiet bestemte, at der blot skulle sættes nogle grænsesten i skellet mellem de to fattigkirkegårde, medens grosserer Holm havde foreslået en grøft for at undgå »al strid med den danske kirke«, at begravelser, hvor der kun betaltes 8 mark eller mindre, skulle henvises til denne kirkegård, og at patronen skulle søge udvirket fri passage for ligvogn og følge forbi »passagetræet« til Amager.

Da man nu havde erhvervet fattigkirkegården på Amager, kunne man gå videre med Zinns forslag om indrettelse af familiegravsteder. Man påtænkte gennem avertissement at udbyde en halv snes store gravsteder med plads til mausolæer, og pastor Massmann fik

overdraget hvervet at udforme avertissementet, men ønskede ved et møde, der i den anledning afholdtes i præsteboligen i november 1794, at sagen måtte udskydes til det følgende år, da han gerne ville have fuldført den påbegyndte forskønnelse af den forreste del af kirkegården, som kirken skulle beholde. Kirkekollegiet bevilgede dette, idet man mente, at det kunne tilskynde dels til køb og dels til forskønnelse af de private gravsteder. I kirkeprotokollen hedder det videre herom:

Med forskønnelsen af den forreste del af kirkegården, som pastor Massmann bragte i forslag, forholder det sig således. Ligene blev hidtil begravet sådan, at man efter nogen tid selv ikke mere vidste, hvem der var begravet på dette eller hint sted. Pastor Massmann troede, at dette for fremtiden let kunne afhjælpes, når man altid begravede ligene i en lige linie og dernæst holdt en ordentlig protokol over begravelsesstederne, at man måske også kunne vinde nogen plads derved, og at kirkegården i stedet for dens hidtidige øde udseende ville få en smukkere, især hvis man lavede ordentlige gange, afgrænsede disse med blomster og også pyntede gravene. Han stillede altså først kirkeforstanderen dette forslag, og da denne billigede det, plantede han straks nogle små buske på kirkegården. Da man indtil nu har skyet omkostningerne, så er man i dette år endnu ikke kommet langt med at give kirkegården et venligere udseende. Imidlertid vil det dog vel være muligt lidt efter lidt at bevirke dette.

Det fremgår heraf, at man ikke kan udpege stederne for de enkelte begravelser fra det 18. århundrede, og da planen om indførelse af en ordentlig protokol over begravelserne ikke synes at være blevet virkeliggjort, er vi ikke meget bedre stillet med hensyn til de senere begravelser. Dette gælder både for de på kirkegården begravne og for flertallet af dem, der er blevet flyttet fra kapellerne i krypten og er blevet begravet på kirkegården.

Planen om familiebegravelserne, der ville have givet kirkegården et noget andet udseende, strandede. I marts 1796 modtog grev Bernstorff en skrivelse fra Danske Kancelli:

For at bane Vei til at det i Tiden kunde blive aldeles afskaffet, at begrave de Døde saavel i Kirkerne, som paa Kirkegaardene her i Staden Skulle man, ligesom allerede er skeet for de under Kiøbenhavns Magistrats Bestyrelse værende St. Nikolai, Helliggeistes og Frelsers Kirker, herved tjenstlig anmode Deres Excellenz: at De behageligen vilde paalægge Kirkeværgerne for Petri og Christianshavns tyske Kirker: at de herefter ikke udstæde nyt Skiøde eller fæste paa noget Gravstede; ei heller meddeele Tilladelse at udlægge Liigsteene derpaa: til hvem det end maatte være; samt ligesaa lidt give Fornylse paa de allerede meddelte Tilladelser i andet Tilfælde, end hvor det i Begravelses Brevene udtrykkelig er Vedkommende tilsagt.

Igen i 1810 var der forhandlinger om kirkegårdsspørgsmålet. Assistenskirkegården var blevet udvidet, og både lutherske, katolske og reformerte menigheder havde her fået anvist egne afdelinger, medens kirkerne på Christianshavn var blevet undtaget »indtil videre«. Fattigkirkegården på Amager var ikke blevet, hvad man havde ventet. Den var ikke tilstrækkeligt indhegnet, så at den en stor del af året stod under vand, og man gav fra Frederiks menighed udtryk for håbet om, at det ikke skulle gøres til pligt at henvise menighedens fattige til denne kirkegård. En beregning af det årlige indtægtstab for kirken og kirkebetjeningen ved flytning af kirkegården ansloges i svarskrivelsen til magistraten til 440 rdlr., der i tilfælde af kirkegårdens flytning måtte erstattes.

Der var ikke uden videre adgang til kirkegården. En højtidelig kontrakt mellem kirkekollegiet og kaptajn Hans Linn i 1789 gav ham ret til at gå over kirkegården til den af ham købte Brownske skibsbyggerplads. Døren i plankeværket mellem pladsen og kirkegården måtte han dog selv bekoste, og for gennemgangsretten og for nøglen til porten til Strandgade måtte han hver St. Hansdag forud betale 10 rdlr. til kirkens fattigkommission.

En kontrakt om gennemgangsret til Hastes plads blev opsagt en halv snes år senere, da pladsen havde fået ny ejer. Over 100 personer havde nemlig ladet sig lave private nøgler til dørene, og gentagne gange var der blevet stjålet af kobbervandrørene ved kirken. Manglende respekt for kirkens ejendom er altså ikke et blot moderne fænomen! Helt let har graveren, der boede i huset til venstre for indgangen fra Strandgade, ikke altid haft det. Kirkekollegiet gav ham den 29. august 1799 følgende instruktion:

Vi patron og ældste ved den tyske Frederiks Kirke på Christianshavn pålægger herved graver Hansen som pligt, at han både ved dag som ved nat skal holde begge dørene, som fører til kirkegården, lukkede og regnet fra den 1. september ikke må lade nogen gå alene over kirkegården. I øvrigt forstår det sig, at alle døre må åbnes på søn- og festdage ligesom om fredagen under gudstjenesterne, men også at de, så snart kirken lukkes, igen må låses. Også tillades det ham som hidtil at tillade de folk, som ønsker at tørre vasketøj på kirkegården, at gøre dette, men det befales ham derved at tilkendegive disse folk, at dørene også i den tid må holdes låsede, og at de kun må åbnes af ham. Hvad børnene angår, der, som vi ved, har drevet meget uvæsen på kirkegården, uden at det var ham muligt med al sin os bekendte opmærksomhed og redelighed at forebygge dette, så forstår det sig af sig selv, at han for fremtiden ikke må give adgang til kirkegården for noget barn, for hvis gode opførelse han ikke kan indestå. Endelig

bliver det ham heller ikke på nogen måde forbudt at åbne dørene for anstændige folk, der især i begyndelsen endnu ikke kan vide, at gennemgangen over kirkegården er standset, dog gøres det derved til pligt, at han skal ledsage dem til den anden dør, også åbne denne for dem og derpå straks igen låse den.

De langvarige og ret resultatløse forhandlinger om nedlæggelsen af kirkegårdene inden for voldene førtes omsider til afslutning ved midten af det 19. århundrede. Sagen rejstes i 1849 på foranledning af sundhedsstyrelsen, og i de følgende to år inddroges magistrat, kirke- og undervisningsministeriet og de forskellige københavnske og christianhavnske kirkebestyrelser i forhandlingerne. Disse afsluttedes med den kgl. resolution af 13. april 1851, som bestemte:

1. Det skal være forbudet at nedsætte Lig paa de indenfor Kjøbenhavns og Christianshavns Volde værende Kirkegaarde, hvilket Forbud træder i Kraft for de københavnske Kirkegaarde den 1ste Mai d.A. og for Kirkegaardene paa Christianshavn, saasnat der til Afdøde af Frelser og Frederiks tyske Menigheder er udlagt planeret og indhegnet passende Begravelsesplads udenfor Volden, hvorom Indberetning gøres til Kirkeministeriet, der da har at bestemme Forbudets Iværksættelse. Dog skal der indtil videre kunne gjøres Undtagelser til Fordeel for dem, der af den vedkommende Kirkes Bestyrelse indtil dato have erholdt Adkomster til bestemte Pladser paa de indenbyes Kirkegaarde, saafremt de forøvrigt ikke i Stedet for disse Pladser ville modtage, hvad der skal gives dem uden fornyet Betaling, tilsvarende passende Pladser paa de respective Assistent-Kirkegaarde udenfor Byen.

2. Ved Bisættelsen i de i og ved Kirkerne saavel i Kjøbenhavn som paa Christianshavn værende Capeller skal det fremtidigen fra 1ste Mai d.A. at regne iagttages, at Ligene, medmindre de ere balsamerede, skulle være indsluttede i hermetisk tillukkede Metalkister, hvilket ved en Attest, som Stadsfysicus vil udfærdige uden Betaling, bliver at godtgjøre for vedkommende Kirkebestyrelse, dog at det ogsaa skal være tilladt uden disse Betingelsers Opfyldelse at nedsætte Ligene i strax tilmurede Gravhvelvinger.

Frederikskirkens kirkekollegium, som dengang bestod af patronen generalmajor Hagemann og kirkeældste grev Moltke, anmodede herefter magistraten om at få anvist en plads på assistenskirkegården uden for Nørreport, dels fordi der var en »begrundet modvilje« mod begravelsespladsen på Amager med dens fugtige jord, dels fordi mange af den tyske menigheds medlemmer boede i selve København. Man androg endvidere om at få den nye begravelsesplads overladt gratis, hvilket dog ikke blev tilstået. Fre-

deriks tyske Kirke fik anvist et areal af den såkaldte tobaksplantage, ved siden af Vor Frelzers Kirkes, i alt 10.000 kvadratalen til en pris af 833 rbdlr. Beløbet betaltes med renter og afdrag i løbet af årene 1853—69.

Da den nye kirkegård var så vidt færdig, at den kunne tages i brug, meddelte magistraten, at man på grund af den frygtelige koleraepidemi, som hærgede byen og krævede ca. 4000 dødsopfre, gerne så, at begravelserne ved kirken ophørte snarest og ikke senere end den 1. august 1853. Biskoppen overdrog på grund af manglende tid kirkens præst Brandis at foretage indvielsen af den nye kirkegård. Brandis skriver herom i kirkeprotokollen:

Mandag den 1ste august skulde der samtidig begravnes to lig. Kl. 12 middag samledes ligfølget på kirkegården tillige med hr. kirkeforstanderen og andre medlemmer af menigheden. Før de to kister blev sænket i graven, holdt jeg en tale, hvori jeg pegede på nødvendigheden af at begrave ligene uden for byen, især under en så frygtelig pest, og navnlig fremhævede, at selv om også mangan ellers kunne have næret tvivl om nødvendigheden af disse forholdsregler, måtte denne dog nu falde bort, idet sikkert ingen vilde give plads for den tanke, at soten kunne spredes ved begravelse af blot eet lig inden for bymurene, gjorde opmærksom på hensigtsmæssigheden af den valgte plads, opfordrede til at ære den som en kristelig begravelsesplads, at være behjælpelig med at smykke den også i det ydre og indviede den derpå i den treenige Guds navn.

Kirkegården ved kirken var hermed nedlagt. Enkelte begravelser på familiegravsteder fandt dog også sted i de følgende år, som den kgl. resolution havde tilladt det. Således begravedes den 1. maj 1865 Dorothea Margaretha Hedemann ved siden af sin mand, grosserer J. H. Hedemann, som var begravet på kirkegården i 1850. Ligeledes begravedes her de døde, der flyttedes fra krypten; men ellers foregik begravelserne fra august 1853 på assistenskirkegården.

Kirkegården ved Frederiks tyske Kirke var en af de mindre i byen og antallet af begravelser forholdsvis beskedent, hvilket bestandigt var blevet fremhævet, når kirkegårdens fortsatte eksistens var blevet anfægtet. Og dog har igennem de næsten 100 år, hvor kirkegården var i brug, ca. 2.000 mennesker her fået deres sidste hvilested. Ifølge kirkebøgerne er der i årene 1759—52 foretaget 2.267 begravelser og bisættelser fra Frederikskirken. Nogle er vel blevet begravet på kirkegården på Amager, enkelte på andre kirke-

gårde, og adskillige er bisat i krypten; men det store flertal er blevet begravet på kirkegården. I anledning af forhandlingerne om nedlæggelsen af kirkegårdene inden for voldene udarbejdede graver Wimmer i 1849 en oversigt over antallet af begravelser på kirkegården for årene 1829—49, i alt 273, deraf 176 i den såkaldte »bedste jord«. Antallet af samtlige begravelser og bisættelser er ifølge kirkebøgerne for disse år 332.

Kirkegården blev en stille have. Ikke med det øde præg, som pastor Massmann i 1790'erne ønskede at råde bod på, men tværtimod en have med en rig vegetation af blomster, buske og gamle træer. Blandt træerne var der store, gamle pæretræer, der for 100 år siden, i 1859, gav anledning til en lille kontrovers mellem præst og graver. Graver Wimmer havde ansøgt kirkekollegiet om retten til hele frugtudbyttet fra kirkegården, idet sognepræsten hidtil havde krævet halvdelen. På kirkekollegiets forespørgsel svarede pastor Jacobsen, at hele frugtudbyttet hidtil var tilfaldet sognepræsten, at den nuværende ordning skyldtes en personlig overenskomst mellem præst og graver, og at han som blot konstitueret sognepræst ikke kunne renoncere på nogen pastoratet tilhørende rettighed. Wimmer fik herefter afslag på sin ansøgning.

Flere gange var der planer om et byggeri på kirkegårdens jord.

Første gang var i slutningen af 1780'erne, da sognepræsten, professor Adler, energisk arbejdede på at få et skolehus til den tyske Frederiks Skole, som hidtil havde måttet klare sig med lejede lokaler. Hans forslag om køb af bygninger stødte på modstand i kirkekollegiet, grev Bernstorff og grossererne Zinn og Cramer, som ønskede skolehuset opført på den del af kirkegården, der lå ud mod Kongensgade. I 1789 forelå der endog detaljerede tegninger og overslag til byggeriet; men da der var økonomiske vanskeligheder ved at føre planen ud i livet, gjorde Adler på eget initiativ en ende på sagen ved at købe en bygning i Kongensgade — en økonomisk fornuftigere og for kirkegården heldigere disposition.

Dette var igen baggrunden for grosserer Zinns forslag om at sælge halvdelen af kirkegården til byggeri, et forslag, som heller ikke gennemførtes.

Efter salget af skolehuset i Kongensgade til firmaet Burmeister & Baumgarten i 1859 opstod straks problemet om en ny skolebygning. Pastor Stoessiger og to medlemmer af skolekommissionen, Güllich

og Göricke, ønskede en del af kirkegården til skolehuset. Kirkekollegiet, som i begyndelsen var afvisende, gav dog efter for ønsket i 1861. Imidlertid var der vanskeligheder forbundet med byggeplanerne, da der var foretaget begravelser i den del af kirkegården, som man havde udset til byggegrund. Problemet løstes, da man i 1866 erhvervede en ejendom i Overgaden oven Vandet.

Endnu engang — i 1915 — havde man planer om et byggeri på kirkegården, idet man ønskede at få bygget et menighedshus ved kirken. Planen syntes at skulle gå igennem; men der rejstes en stærk kritik af den i hovedstadspressen. Hele sagen, som førte til købet af det nuværende menighedshus i 1916, er ret indgående omtalt andetsteds i bogen. Her skal blot citeres en lille, håndskrevne bemærkning om årsagen til pressekampagnen:

I Aarsberetningen for 1915, hvor der er gjort rede for den i Aviserne saa usandfærdigt fremstillede Byggeplan, er der ikke nævnt Grunden til Modstanden. Den var at finde hos Skoleforstander Skibsted ved den Classenske Legatskole; han og flere af Skolens Lærere havde gennem Aarene vænnet sig til at benytte Kirkehaven som deres private Have, hvor de sad med Liggestole, og for ikke at faa dette forstyrret rejste han Modstanden. Hvor perfid denne var, viser en Tegning af den projekterede Bygnings Gavl mod Pladsen foran Kirken, en Tegning, som ved en Fejltagelse blev tilbagesendt sammen med Papirerne fra Ministeriet, og som beror andetsteds i Kirkens Arkiv.

Hvad man nu end vil mene om betimeligheden af denne sidste byggeplan, må det i betragtning af de senere års vældige byggeri omkring kirken nok anses for en lykke, at kirkegården forblev intakt.

Sin nuværende skikkelse har kirkegården fået efter den sidste krig. Det særlige Syn havde i maj 1941 henstillet, at man konsulterede havearkitekt Erstad angående en ændring af haveanlægget. Et af denne udarbejdet forslag blev i april 1942 stillet i bero af kirkeministeriet på grund af forholdene; men i 1946 toges sagen op igen, og reguleringen gennemførtes. De vigtigste forandringer var, at det tidligere fortov ved kirken fjernedes, og at terrænet nærmest kirken hævedes, så denne kom til at stå på et sammenhængende, naturligt terræn, endvidere at de tidligere gruslagte gange afløstes af en klinkebelagt gang, og at Burmeister & Wain opførte en mur i skellet, så at hele kirkegården nu er omgivet af en høj mur — en

verden for sig. De fire store gravligger flyttedes ved samme lejlighed til deres nuværende plads foran nedgangen til krypten. De ligger altså ikke på deres grave, hvis navne er hugget ind i stenene.

Selv om kapelbegravelserne også nævntes ved de gentagne forsøg på at få standset begravelserne inden for byens volde, undtoges kapellerne dog i bestemmelserne vedrørende kirkegårdenes nedlæggelse i 1851 under forudsætning af, at visse forholdsregler iagttoges ved nedsættelse af kister. Krypten under Christians Kirke er således endnu i brug, og bisættelser finder her stadig sted i familiekapellerne.

Efter ansøgning skænkede Frederik V kapeller til de mænd, der i særlig grad havde gjort sig fortjent ved kirkens opførelse, Dumreicher, Casse, Wewer og pastor Lorck.

Den 17. oktober 1760 resolverede kongen ved skrivelse til kirkens patron, grev J. L. Holstein:

Vor synderlig Gunst tilforn: Eftersom du allerunderdanigst haver forestillet Os, at Os elskelige Johan Henrich von Dumreicher, Vores Commandeur Capitain og Peter Casse, Raadmand i Vores Kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn, hvem Vi allernaadigst have forordnet til Ældste for Friderichs tyske Kirke paa Christianshafn gjerne ønsker at have hver en egen Begravelse i bemelte Kirkes Capell, og at det i Henseende til deres mange Aar havde Umage og Arbejde ved Kirkens Bygning kunde synes ubilligt, at de, ligesom andre fremmede, skulle kjøbe og betale Kirken samme, samt at Os elskelig Herr Josias Lorck, Sognepræst til forbemelte Friderichs tyske Kirke, ligeledes har begiert at maatte nyde frie Begravelse i Kirkens Capell; saa give Vi dig som Patron for Friderichs tyske Kirke hermed tilkiende, at Vi allernaadigst have bevilget, at bemelte Commandeur Capitain Dumreicher og Raadmand Casse i henseende til deres ved denne Kirkes Indretning havde Umage, saa og Sognepræsten Herr Josias Lorck maae, dog uden Consequence for deres Successorer overlades hver en egen Begravelse i bemelte Friderichs tyske Kirke, uden derfor at betale noget til Kirken, nemlig Commandeur Capitain von Dumreicher den hvelvede Begravelse i Taarnet, Raadmand Peter Casse den Begravelse No 1 i Capellet, tilligemed Indgangen dertil No 2, og Herr Josias Lorck Begravelsen i Capellet No 21, hvilke Begravelser til dennem maae overdrages som en bestandig Arv og Eiendom for dem og deres Arvinger; derefter du dig allerunderdanigst kunde viide at rette. Befalendes etc.

Den 6. marts 1761 bestemte kongen, at kapellerne nr. 36 og 45 på tilsvarende måde skulle overdrages til etatsråd J. F. Wewers enke, hvilket begrundedes dels med, at Wewer sammen med Dumreicher og Casse havde forestået kirkens opførelse, og at han inden sin død

	41	42	43	44	45	
	H. G. Krog o.a. 1774 H. G. Krog 1786			F. H. Kreutzfeldt 1762 L. P. Holmblad 1868 P. N. Heering 1902	J. F. Wewer 1761	
	40	39	38	37	36	
	J. L. Zinn 1773	S. F. Sorenson 1874 K. Schroeder 1939		C. Jürgensen 1779 Nordlien 1924	Wewer 1761 Bonnesen og Tøndering 1877	
	31	32	33	34	35 a	35 b
	C. V. Lund 1765 C. Barnekow 1873	Lorentzen 1857 Ambrosiussen 1919		J. C. Hansen 1880	Callisen 1842 O. Berg 1932	W. G. Nielsen 1913
	30	29	28	27	26	
	S. Hooglant 1764 S. Hansen 1937	J. Holm 1845		J. C. Hansen og Heinrichy 1929	L. F. Romer 1766 I. Hassert 1881	
21 a	21	22	23	24	25	
A. H. v. Moltke 1792	J. Lorck 1760 L. Hvidt 1882 Kirken 1913			H. M. Schett 1855	P. F. Suhm 1778	
[Fyrrum]	20	19	18	17	16	J. H. Dumreicher 1760 [Nedgang fra forhallen]
	P. Fenger 1760	Outzen og Nicolaissen 1783 Meinert 1877		Hoffschildt 1782 Andersen 1881 Sørensen 1939	P. Appleby 1763 A. C. Hansen 1929	
	11	12	13	14	15 a	15 b
	J. C. Conradi 1762 A. E. Meinert 1805	J. E. Poulowsky 1852		Karleby 1782 Neergaard 1846 Carlsen 1927	C. L. Gerlach 1869	Lerche 1762
	10	9	8	7	6	
	J. With 1760	S. C. Stanley 1761 Heinricy 1866		J. H. Schäfer 1763	v. Plessen 1760	
	1	2	3	4	5	
	P. Casse 1760		Indgang	J. G. v. Bergen 1760 J. Petersen 1864		

Plan over krypten.

—: Mur. — —: Smedejernsgitter.: Aben grænse mellem kapellerne. De ydre kapeller (21 a, 15 b o.s.v.) er forkortede. I hvert kapel er indført ejerens eller de skiftende ejerens navne og årstal for erhvervelsen. Flere af kapellerne har i kortere eller længere tid tilhørt kirken. Begravelserne under midtergangen stammer alle fra den ældste tid.

i 1759 havde udtalt ønske om at få en begravelse i denne kirke, dels med, at hans enke havde skænket kirken et kostbart sølvfad til dåbs-handlingerne. I resolutionen overdroges de to kapeller til »afgangne Etatzraad Johan Friderich Wewer og hans Hustrue« som »en bestandig Arv og Eyendom for dem og deres Arvinger« og bestemtes, at når denne og de i 1760 skænkede begravelser »vorder aabnet for der at indsættes noget Liig, maa vedkommende Eyere bestandigen saavel nu som i Fremtiden allernaadigst være befriede for derfor at betale noget til Kirken; dog skal Præsten, Skolen og Kirkens øvrige Betiente intet derover i deres Rettighed afgaae«.

De øvrige kapeller solgtes som »fuldstændig arv og ejendom« for køberen og dennes arvinger. Og ejendomsretten, som af køberen frit kunne overdrages til andre, skulle være ukrænkelig, »så længe der endnu er arvinger af ham eller ejere i live, og så længe der endnu står lig i begravelsen, og for så vidt denne holdes i stand af arvingerne og ejerne«. Senere er dog ved køb af kapellerne varigheden af ejendomsretten begrænset til 100 år, hvorefter der må ske fornyelse.

Motivet til at købe gravplads i krypten har vel ofte været dette, som kobbersmed Samuel Lorentz Herrig i et brev til kirkens ældste i 1798 udtaler som sit eneste ønske, at »Levningerne af mig kunne staae i fred, saa længe der var noget tilbage«. Det løfte, som de ældste gav ham ved denne lejlighed, at kisten skulle blive stående, så længe den holdt, og »at kirken også altid vil ære støvet af den mand, der blev dens velgører« (Herrig havde testamenteret kirken 4.000 rdlr.) og lignende løfter til andre har utvivlsomt været alvorligt mente. Men med nye tider og nye folk blev løftet undertiden glemmt. Igennem årene er der sket mange flytninger af kister i krypten, og adskillige af de i krypten bisatte er senere blevet begravet på Frederiks kirkegård, for nogles vedkommende på andre kirkegårde — dog naturligvis altid, når der var efterkommere af den afdøde, med disses billigelse.

Den første flytning fandt sted, efter at kammerherre P. F. Suhm i 1778 havde købt kapel nr. 25. Suhms søn, som døde i 1778, var først blevet bisat i nr. 35b, men blev senere overført til det af Suhm købte kapel. I kapellet var i 1765 bisat kammerherre, oberstløjtnant von Bertouch, der nu med sønnens billigelse flyttedes til nr. 35a mod en erklæring fra de ældste om, at kisten måtte stå urørt her, så længe den holdt.

KRYPTEN

Fotografi fra J. Hauerslevs atelier

I slutningen af 1788 overvejede man i kirkekollegiet spørgsmålet om flytning af kister i krypten. Da kirkens kapel (35b) næsten var fyldt med kister, og da man havde betænkeligheder ved at foretage nedgravninger af dem på kirkegården, foreslog kirkeforstanderen, grosserer M. G. Holm, at man kunne flytte nogle af de ældre kister til kælderen under sakristiet. De ældste indstillede dette til patronen, grev A. P. Bernstorff, som billigede det, men tillige fremhævede, at man måtte gå frem med største varsomhed, og at kantoren ved hver flytning måtte gøre notat herom i kirkens protokol. Som resultat af denne beslutning flyttedes fire kister fra 35b, blandt disse grev Bernstorffs fasters.

I 1792 solgtes imidlertid kælderen under sakristiet til gravkapel for geheimekonferensråd Anton Henrich Moltke. De fire kister, som var henstillet her flyttedes nu til kapel nr. 12, og A. H. Moltke og datter, der først var bisat i nr. 35b, flyttedes i slutningen af 1792 til det nye kapel.

I 1805 solgtes kapel nr. 11 af det dødsbo, som havde ejendomsretten, til kammerråd og renteskriver Andreas Evald Meinert med den bestemmelse, at køberen selv skulle lade de tre kister, der stod i kapellet, begrave på kirkegården. Dette skete den 8. oktober 1808, og disse tre kister var de første fra krypten, som nedgravedes på kirkegården. Adskillige fulgte siden efter.

I 1842 flyttedes en kiste, der i 1837 midlertidigt var hensat i Scheel von Plessens kapel (nr. 5—6) til nr. 35b, og i 1850, da det kirken tilhørende kapel nr. 9 blev solgt, flyttedes baronesse v. Liliencrons kiste, som var blevet stillet her i 1842, til nr. 35a. I 1860 sattes i kapel nr. 10 syv kister ned i kælderen under kapellet, medens tre begravedes under denne kælders gulv. I 1861 afstod ejerne af kapel nr. 4 dette til kirken, og de her bisatte (i alt 21) blev dels begravet på kirkegården, dels flyttet til 35b. I 1867 blev kapel nr. 20 istandsat, og 11 af de her bisatte blev begravet på kirkegården.

Den 28. februar 1868 skrev kantor, klokker og graver N. P. Hillebrandt til kirkekollegiet og gjorde opmærksom på, »at adskillige af Kapellerne befinder sig i en høiest forfalden og afskrækkende Tilstand«. Han anførte, at det »efter Skødernes Paalydende er en Forpligtelse for de respektive Ejere at holde Kapellerne i forsvarlig Stand«, og at disse burde indkaldes hertil gennem aviserne. Efter indhentet tilladelse fra ministeriet for kirke- og undervisningsvæse-

net indkaldtes ejerne af kapellerne 5—6, 15b, 16, 21, 26, 30, 31, 36—45, 41—42 og 44 ved bekendtgørelse i pressen — i Berlingske Tidende for 27. maj 1868 — til inden 12 uger at istandsætte disse begravelser, da de ellers ville være hjemfaldne til kirken. Af ejerne meldte sig kun fire (for 5—6, 15b, 30 og 41—42), som lod deres begravelser istandsætte. De øvrige hjemfaldt til kirken og blev med undtagelse af nr. 16 og 25 sat i stand af kirken. Herved skete der omfattende flytninger. Fra nr. 21 flyttedes 4 kister til 35b, medens 4 nedsattes i kælderen under kapellet. I nr. 31 nedsattes 8 kister i kælderen under kapellet, medens 7 overførtes til 35b. Fra kapellerne 36—45 overførtes 8 kister til 35b, medens 8 sænkedes under gulvet. Fra nr. 44 overflyttedes alle de her bisatte til 35b. I 1870 begravedes på kirkegården 5 kister fra nr. 22, og fra nr. 12 begravedes 6 kister, deriblandt de 4, der i 1792 var blevet flyttet hertil fra Moltkes kapel. Fra nr. 10 flyttedes 1877 og 1892 5 kister til forskellige kirkegårde. I 1881 begravedes på kirkegården 4, som henstod under gulvet i nr. 34 og fra nr. 17, der dette år hjemfaldt til kirken, begravedes to på kirkegården, medens en barnekiste det følgende år flyttedes til 35b fra nr. 32, som da overdroges til kirken. Endelig blev der 1912—13, da krypten gennemgik en omfattende istandsættelse, begravet et større antal på kirkegården, blandt disse flere forhen kendte navne. På kirkegården begravedes seks fra nr. 24, fem fra nr. 27, seks fra nr. 30, tre fra nr. 35a og alle, der i tidens løb var hensat i nr. 35b. I kapel nr. 40 sænkedes seks under kapellets gulv. Også senere er enkelte fra krypten blevet begravet på kirkegården, således ved en istandsættelse af flere af kapellerne i begyndelsen af 1930'erne.

De betydelige skader på kirkebygningen, som var forvoldt ved bombardementet under den sidste krig, istandsattes i årene 1945—46. Under denne hovedistandsættelse blev også krypten genstand for reparationsarbejder.

Selv om krypten under Christians Kirke som rum betragtet stadig står, som den blev bygget for 200 år siden, er der dog i tidens løb sket adskillige ændringer i det enkelte til dens forskønnelse, og krypten fremtræder nu som et overordentligt smukt rum. At antallet af kister i hvert enkelt kapel er blevet begrænset, så at der nu ikke forekommer den tidligere opstabling, at der er blevet indlagt lys, at kapellerne nr. 21—22 er åbne som gennemgang til Moltkes

kapel, at en tidligere trædør til 35 b er blevet erstattet med et smedjernsgitter — alt dette må man glæde sig over. Men man må også have lov til at udstøde et lille hjertesuk over, at der ved de mange begravelser på kirkegården af døde fra krypten, især i årene 1868 og 1912, ikke blev gjort mere for at markere gravene. Kun tre af gravene er mærket ved beskedne gravsten.

Når vi nu i det følgende skal standse ved en række af de mænd og kvinder, som igenem de 200 år blev bisat i krypten, må vi altså huske, at adskillige af dem, deriblandt flere betydelig navne fra vor bys og vort lands historie, ikke mere ligger i krypten, men har fået deres sidste hvilested på kirkegården. Det nævnes i flere tilfælde i det følgende, men ikke konsekvent.

Når man går ned ad trappen til krypten, har man foran sig en gang, der strækker sig gennem hele bygningens længde — eller rettere igennem dens bredde. Gangens 9 hvælvinger er nummere-rede; men begravelser findes her kun under flisegulvet. I krypten går man ikke blot mellem kister, men også på grave. Lad os standse ved hver af de nummererede hvælvinger i gangen. Planen over krypten kan her være til hjælp.

I den første af begravelserne (nr. 3) er kun begravet to, guld-smedesvend N. C. Stegemeister i 1766 og kaptajn Chr. Jürgensen i 1793. For begge er der betalt 20 rdlr. til kirken og 3 rdlr. til skolen; men de har fået lov at hvile »i fred« som alle de under gangens fliser begravne, medens mange af de i sidekapellerne stillede kister har fået deres plads i kirkegårdens jord.

I nr. 8 ser man i flisegulvet en enkelt flise med inskription — i øvrigt den eneste i den lange gang —, som fortæller, at her hviler Hartwig Jochum Müller, født 20. juli 1716, død 26. september 1793. Flisen må være blevet lagt her ved en restaurering, for kirkebogen fortæller, at han den 30. september 1793 blev begravet på kirkegården. En anden indskrift burde en af gulvfliserne her have haft, for her hviler en af Danmarks kendte malere fra det 18. århundrede, Johann Salomon Wahl, født 1689 i Chemnitz i Sachsen, død 5. december 1765 i København, medlem af Frederiks tyske menighed og en af underskriverne på ansøgningen til kongen i 1749 om at få en tysk kirke på Christianshavn. Wahl, som var uddannet hos den ansete portrætmaler David Hoyer i Leipzig, senere blev stærkt påvirket af den ungarske maler Jóannes Kupezky, kom omkring 1720 til

Danmark, hvor han i 1727 udnævntes til hofmaler og i 1737 blev kgl. kunstkammerforvalter. Som portrætmaler var han højt anskrevet i sin samtid. Alene til hoffet har han leveret langt over 100 malerier, og desuden har han haft meget at gøre i datidens fornemme kredse. Malerier af ham findes bl. a. på Frederiksborg, i Statens Museum for Kunst, på Rosenborg og på flere slotte og herregårde. Wahl tilhørte som kunstner den sydtyske barok eller rokokko, der i hans tid dominerede dansk malekunst. Virker hans billeder for en nutidig smag noget kunstige og overdrevne, har de unægtelig den tilsigtede dekorative virkning. Som kunstkammerforvalter fik han bragt orden i de betydelige samlinger, og han fik skrevet en mægtig katalog over samlingerne, der har betydelig museumshistorisk interesse. I denne begravelse hviler også hans hustru Marie Sophie f. Davidsen (død 1760) og hendes søn af tidligere ægteskab, lægen, dr. med. Gotthard Benjamin Rudolphi (1712—64), der i 1742 kom til København, hvor han tre år efter disputerede for den medicinske doktorgrad og siden praktiserede til sin død.

I begravelsen nr. 13, der i 1769 købtes af fiskehandler Johann Christoph Raspe, er der i årene 1769—1809 foretaget ni begravelser af medlemmer af denne familie. Kirkebogen fortæller her som overhovedet en trist historie om tidligere tiders store børnedødelighed og om sygdomme, der lykkeligvis nu er overvundne. To af de begravne er unge, gifte kvinder. Den ene døde 27 år gammel af »hid-sig feber«, den anden 30 år gammel i barselseng. Fem af de begravne er børn under skolealderen, af hvilke tre til forskellige tider er døde af kopper.

I begravelsen nr. 23 hviler kirkens anden forstander, bankkontrollør Thomas Jensen (død 1795) og hustru Elisabeth Jensen (død 1794) foruden to spædbørn og ægteparrets datter Birgitte Elisabeth, som døde af skarlagensfeber, kun 16 år gammel.

I nr. 28 er begravet medlemmer af flere familier. Her hviler bl.a. oberstløjtnant Conrad Friedrich Herbst (1702—78) og overfører i Holsten Christian August Mörck (død 1781), hvis hustru Cecilia Friederica Mörck (død 1786) er begravet i nr. 18, hvor også hendes datter, kammerrådinde Christiane Friderica Johannsen, der døde 33 år gammel i barselseng, er begravet. I nr. 18 er endvidere begravet Johann Eberhard Müller, regimentsfeltskær ved det kgl. artillerikorps, som kirkeligt hørte under Frederiks tyske kirke.

I nr. 38 er i 1779 begravet Peter Heinrich Schütt, arkivar og revisor ved Asiatick Kompagni og bogholder i handelshuset Fabritius & Wewer. Kirkebogen fortæller i forbindelse med denne begravelse om en familiehistorie med svære prøvelser. I 1783 begravedes her løjtnant Lorentz' 22 årige hustru Hedewig Margaretha, 1792 major Lorentz' 27 årige hustru Thalia Wilhelmine Juliane, som døde af brystsygdom, og 1793 den 10 årige Hans Friedrich Lorentz. Diedrich Carl Lorentz overlevede dem længe og blev i 1832 bisat i kapel nr. 36. Han var født i 1749, var trådt ind i artillerikorpset og gjorde en militær karriere. 1808 blev han oberst, 1810 generalmajor og samme år chef for det norske livregiment. Fra 1814 var han chef for livkorpset og fra 1817 kommandant i Citadellet Frederikshavn. Han blev året før sin død entlediget som generalløjtnant. Hans familie hviler her under kryptens fliser. Hans lig er derimod ved restaureringen i 1868 blevet flyttet til 35b, hvorfra det i 1912 begravdes på kirkegården

I nr. 43, den sidste af midtergangens jordbegravelser, hviler også en officersfamilie af artillerikorpset, oberst ved infanteriet og chef for det kgl. artillerikorps Sigismund Jacob von Bielefeldt (død 1776), hans moder og hans hustru Maria Sophia von Bielefeldt, født Maas, en søster til generalmajor og kommandant på Frederikssten Johan Friderich v. d. Maas. Deres søn Carl Friederich nåede højt i de militære grader. I 1807 blev han generalmajor og var under belejringen næstkommanderende i København, På grund af kapitulationen blev han med andre officerer stillet for en krigsret og året efter dømt fra ære, liv og gods, en dom, som dog i 1809 formildedes til afsked uden ret til at bære uniform. I denne begravelse blev i august 1767 begravet kirkens kantor Howes lille søn. Bortset fra Josias Lorcks kapel er ellers ingen af de ved kirken ansatte eller af deres pårørende begravet eller bisat i krypten. Kantoren, som førte kirkebøgerne, har for begravelsesdagen den 6. august 1767 skrevet i kirkebogen:

Min egen søn Christian Friedrich Sophius Carl Howe, 5½ år gammel. Blev født den 9. marts 1762, døde den 4. august 1767 af hoste, er i kuppet bisat i no. 43. Jorden er givet gratis. Under hans korte sygdom blev prof. Wandeler og doktor Lange benyttet. — Fri skole.

På begge sider af midtergangen er der to række kapeller foruden

de tre under tårnet (Dumreichers og 15b og 35b) og det ene under kirkens sakristi (21a).

Til Dumreichers kapel er der ikke nogen indgang fra krypten. Kapellet ligger under flisegulvet lige inden for kirkens hovedindgang og åbnes gennem dette gulv. Alle, som går ind i Christians Kirke, går altså hen over dette kapel. Her hviler i svære sarkofager kommandørkaptajn Johan Heinrich Dumreicher (1703—61) og hustru Helene Christiane f. Lugge (1727—86). Dumreicher, som var født i Kempten i Schwaben som søn af en snedkermester, blev i sin ungdom uddannet i bygningskunst og blev af det kejserlige hof sendt til udlandet for at studere vandbygningsvæsen. Efter en tid i Østrig nedsatte han sig i Altona, hvorfra han i 1734 hentedes til Danmark, hvor han fik adskillige opgaver inden for sit speciale. Han forestod opførelsen af Danneskiolds tørdok på Christianshavn. 1735 blev han havnemester i København og efter dokkens aflevering i 1739 tilsynsførende ved denne. Hans sidste opgave, som han dog ikke selv så fuldført, var havnen ved Helsingør. Han var 1736 blevet udnævnt til kaptajn, 1739 til kommandørkaptajn, og 1757 optoges han i adelsstanden. Hans hustru, til hvem han var blevet viet i 1743 i St. Petri Kirke, var en datter af sognepræsten i Holstebro, Søren Sørensen Lugge og hustru Anna Friis Basballe. I kapellet er bisat flere medlemmer af familien. Nogle kisteplader fra kapellet er anbragt på murpiller i krypten. De giver et godt indtryk af tidens livsopfattelse, dens menneske- og borgerideal:

Her hviler / Dct Forgiængelige / af / En sand Dydens Ven en kierlig Egtfelle / Ziiret med det ædelste og ømmeste Hierte / og / Begavet med Troens rare Frugter / Velædle og Velbyrdige / Frue Elisabeth Carolina Basballe / Fød / Den 17d April Anno 1748 / Af Faderen Afgangne Herr Commandeur Johan / Heinrich von Dumreicher og endnu efterlevende / Moder Helena Christina Lugge / gifft / Den 17d Septembr 1777 / med / Hr. Capitaine og Stads-Conducteur / Christian Basballe / Død / Den 16 October Anno 1778 / Til aller største Bedrøvelse for Hendes i dybeste / Sorg efterladte Egtfelle, der tillige med Moder, / Søster og Venner begræder en saa tiilig og uventet / Skilsmisse og allene finder den sande Trøst i / det Haab, igjen at omfaune Hende i Udødeligheden / prydet med Ærens og Retfærdighedens Krone. / 2 Timoth 4 Cap 7 8 Vers..

I gravskriften over Anna Sybilla v. Horup, født v. Dumreicher, død 1789 som enke efter ingeniørkaptajn Berthel Horup, står der bl. a.:

Hun udmærkede sig i Livet ved / Ægteskabelig Kierlighed, usminked Dyd, / Oprigtigt Venskab, utrættet Tienstagtighed, / og en Siælden Oprigtighed og Redelighed; / Derfor var Hun og elsked af enhver der kiendte Hende; / blev her velsignet med et langt Liv / og nyder nu den bedste Løn / i en salig Evighed.

En oval blyplade har følgende indskrift:

Menneske! / Din Bestemmelse er vigtig, / Men Livet / Er dens første Trin; / Som du bruger dette / Saa vorder Din Evighed! / Naar du skuer denne Kiste / Hvori Støvet giemmes / af / Johan Jacob Dumreicher / Fordum Kongelig Casserer / ved Extra Skatten for Kiøbenhavn / Fød i Kempen den 6te October 1728 / Død i Kiøbenhavn den 11 September 1785. / Da tænk dig / Usvigtet Redelighed / og stadig attraae / til at gavne, / Saa var Han som Borger / Hans Venners stumme Sorg / Armodis væmodige Taare / Lære dig hvad Han var / som Menneske! / Hæld den Mand, Som bruger sine Dage / viselig, til Sit og andres vel / Bærer Livets Byrder uden Klage / Nyder glæden med en Skyldfrie Siel.

Foruden de ovennævnte er i dette kapel bisat kaptajn og stads-konduktør Christian Basballe (1720—90), oberst ved grenaderkorpset Hans Gottlob Grevenkop (1700—64) og hustru Sophie Amalie f. de Boyssel (1714—62) samt i 1958 den kendte biblioteksmand og forfatter Carl Dumreichers hustru Johanne Vilhelmine Cathrine Dumreicher (1867—1958).

Har man sans for slægtshistorie, kan krypten give tilskyndelse til mange slægtsskildringer. I flere af kapellerne er generation efter generation blevet bisat, overvejende slægter, der kan føres tilbage til indvandrede slesvig-holstenerne og tyskere.

Casses kapeller (nr. 1—2) har i smedjærngitteret bogstaverne PC, og over indgangen til nr. 1 er der en tavle, hvis forgyldte, tyske indskrift fortæller, at her hviler Peter Casse, forhen rådsherre og kgl. forordnet direktør og ældste ved denne kirkebygning, født 1697 i Flensborg og død 1782, og hans hustru Maria Catharina Casse, ligeledes fra Flensborg, med hvem han havde 8 sønner og 5 døtre. I kirkebogen anføres, at der ved Casses bisættelse den 12. oktober kl. 4 om eftermiddagen opførtes en sørgekantate i kirken, og at der i tre timer ringedes med alle kirkens klokker. 29 medlemmer af familien Casse er indtil 1850 bisat i kapellerne. Blandt disse mærker man sig grosserer Ernst Jürgensen (død 1786), kirkeforstander fra 1774 og ældste fra 1785, og hans hustru Anna Catharina f. Casse (død 1792), urtekræmmer og kaptajn ved det borgerlige infanteri Carsten Peter Casse, kirkeforstander i årene 1814—25, hvis sidste

år indtil hans død i 1828 var triste, hans hustru Marie Gertrude f. Bradt (død 1850), justitsråd og overkontrollør Johann Casse (død 1814) og hustru samt glarmester Peter Casses anden hustru Benedicte Margrethe f. Lund (død 1848), som ved sit ægteskab blev mor for Andreas Lorentz Casse, den senere kendte jurist og politiker, minister i de bevægede første år af 1860'erne, hvor han stod stejlt på Danmarks ret, folketingsmand i årene 1861—81.

Det tilstødende kapel nr. 9 blev den 20. februar 1761 købt til den få dage forinden afdøde billedhugger, professor Simon Carl Stanley, som bisattes her den 24. februar. Stanley, der var født 1703 i København som søn af en engelsk fader og en dansk moder, blev uddannet hos hofbilledhuggeren J. C. Sturmberg. Senere rejste han for videre uddannelse til Tyskland og Holland og i 1727 til England, hvor han blev i 20 år og udførte adskillige arbejder, bl. a. en del gravmæler. Efter opfordring vendte han i vinteren 1746—47 tilbage til Danmark, hvor han fik ansættelse ved flådens ornament- og gallionsværksted og blev professor både ved det gamle og det i 1754 rekonstruerede kunstakademi. 1755 blev han kgl. hofbilledhugger. Desuden var han tilknyttet fajancefabrikken i Kastrup fra 1754 og porcellænsfabrikken ved Blåtårn fra 1760. Stanley var en alsidig begavelse. Foruden sit egentlige felt som billedhugger og træskærer var han en dygtig porcellænsmaler, digtede, sang og spillede smukt og oversatte og udgav flere engelske værker. Som figurbilledhugger var han vel hverken særlig original eller særlig betydelig. Derimod har han udført adskillige smukke gravmæler, blandt hvilke Claus Reventlows store sarkofag i Katharinenkirche i Lübeck fra 1757 nok var den fornemste. Dygtigst var Stanley som dekorationskunstner. Som sådan er hans navn nøje knyttet til den kirke, i hvis krypt han blev bisat. Stanley er ikke blot mester for sandstensornamentikken over kirkens hovedindgang med de kongelige navnetræk, men også for søjlerne, som deler pulpiturefacaderne, for udskæringsarbejdet over og under kongestolen, for kirkestolernes udskårne gavlornameanter og vel også i hovedsagen for alterpartiet, hvor han bl. a. har udført søjlekapitælerne. I 1763 bisattes ved hans side hans hustru Magdalene Margrethe f. Lindemann (1716—63), præstedatter fra Hannover, hvem han havde ægtet i 1737. Ud over udsmykningen af kirken er der også en anden særlig grund til at mindes Stanley i Christians Sogn. Den bygning, der i

1916 erhvervedes til menighedshus, Stanley's Gård eller Palæ, lod Stanley opføre fra 1754, og her boede han til sin død. Huset, hvorom Vilh. Lorenzen i sin bog om Christianshavns borgerlige bygningskunst skriver, at »dens Facade er en af Rococoens ypperligste i Danmark«, måtte sønnen i 1783 sælge til Appleby'erne, der foretog ombygninger på det for at gøre det mere rentabelt. Siden har det haft en ret omtumlet skæbne. En tid boede to af landets store malere her, Constantin Hansen 1847—56 og P. C. Skovgaard 1851—54. Herom vidner deres indtagende småbilleder på dørene i menighedssalene. Sønnen Carl Frederik Stanley (1738—1813) er ikke bisat i krypten, men begravet på Assistens Kirkegård. Også han blev billedhugger og professor ved akademiet, og også hans navn er knyttet til kirkebygningen, idet han har udført billedhuggerarbejdet på tårnet. Hans måske betydeligste arbejde er Dronning Louises sarkofag i Roskilde Domkirke. Også det enkle og smukke gravmæle over Peter Appleby og hustru, som står i indgangen til kirken, er et arbejde fra hans hånd. Hans liv, som havde så rige muligheder, endte tragisk. Ringe økonomisk sans, et ulykkeligt ægteskab, som endte med skilsmisse, og en veg karakter har bidraget hertil. Det af faderen byggede hus måtte han sælge. Selv ejendomsretten til kapellet mistede han ved at belåne den. Kapellet, som gik over til kirken, købtes 1866 af den i Mecklenburg fødte bagermester Georg Albert Wilhelm Heinrichy, som var ældste ved kirken fra 1865 til sin død i 1869. Foruden ham er 14 medlemmer af slægten Heinrichy blevet bisat her.

Kapel nr. 10 er ramme om en hel slægts historie. Her er bisat medlemmer af den With'ske familie gennem seks generationer. Slægten stammer fra Rømø i det slesvigske, hvorfra så mange af de søfolk kom, der sejlede på Danmarks oversøiske besiddelser. Jesper Pedersen With, født 1714 på Rømø, gik som så mange fra øen til søs. I begyndelsen af 1740'erne sejlede han som kaptajn for den christianshavnske storkøbmand Andreas Bjørn. I 1745 blev han gift med Anna Mouritzdatter With, en kusine fra Arendal i Norge, hvor hendes fader var skibskaptajn. Samme år gik han i det Asiatiske Kompagnis tjeneste og sejlede herefter i en menneskealder som kaptajn på kompagniets skibe på Ostindien og Kinakysten. I 1777 blev han overekvipagemester i kompagniet, en overordnet stilling, som han måtte fratræde i 1785, da han på grund af fejlslagne øko-

nomiske spekulationer måtte træde i likvidation. Hans hustru og hans svigermor Guri Andersdatter er bisat i kapellet, medens han selv er begravet i Fredericia, hvor han levede sine sidste år. Af hans fire sønner døde to som spæde og en som ung mand. Kun en overlevede ham, Mouritz With (1747—1810), der allerede som dreng var sat i kompagniets tjeneste, og som senere ligesom faderen sejlede som kaptajn på Østen indtil 1799. Flere af disse rejser var yderst besværlige, ganske særligt den sidste med det gamle, udtjente skib »Prinsesse Charlotte Amalie«, en rejse på 2½ år, der ikke blot på grund af de lave konjunkturer gav ringe handelsudbytte, men som også på anden måde blev kostbar, da skibet ikke mindre end tre gange blev stærkt havareret under voldsomme storme. I en år-række boede han i den gamle Fenger'ske gård i Strandgade (nr. 6). Han var i 1779 blevet gift med Fengers datter Maria Christine (1760—80), et ægteskab, der kun varede i otte måneder, da hun i 1780 døde af børnekopper, en sygdom, hun havde pådraget sig ved smitte på en kanetur til Dyrehaven. Ni år efter ægtede han søsteren Magdalena Margretha Fenger (1770—1818), der skildres som et begavet, fint og kærligt menneske, som bar sin sidste svære og pinefulde sygdom med stor tålmodighed. Disse blev alle bisat i kapellet, ligeledes den ene af de to sønner, som døde spæd. Den anden søn Jesper Peter With (1791—1854), der blev jurist, i 1827 herredsfoged for Bjerge og Hatting herreder i Østjylland, og som gjorde en indsats i det politiske liv, bl.a. som medlem af stænderforsamlingen i Viborg og af den grundlovgivende forsamling, varmt national og stærkt engageret i det sønderjydske spørgsmål, blev begravet i Jylland, hvor han havde sin manddomsgerning. Derimod er både hans første hustru, slotspræsten Peder Paludans datter Louise (1789—1821) og hans anden hustru Laura Frederikke f. Mourier (1799—1871), datter af direktøren for Asiatisk Kompagni, bisat i kapellet. I de to ægteskaber var der 19 børn. Af disse blev fem bisat i kapellet, blandt dem grosserer, translatør og vicekonsul Viggo With (1820—73) og højesteretsassessor Reinhard Christian With (1824—93). Af den følgende generation er syv medlemmer af slægten bisat i kapellet, blandt disse politiassistent August Tancred With i 1934 og kaptajn Carl Mourier With i 1946.

Kapel nr. 11 blev i 1762 solgt til bygningsinspektør Johann Christian Conradi (1709—79), som havde bygget det nuværende menig-

hedshus for professor Stanley. Tre medlemmer af familien bisattes her, men blev i 1808 begravet på kirkegården, da arvingerne havde solgt kapellet til kammerråd og renteskriver Andreas Evald Meinert. I årene 1809—77 bisattes her syv medlemmer af slægten Meinert. Pladen på kammerrådsinde Meinerts kiste giver en hel levnedsskrivelse:

I denne Kiste gjemmes Støvet / af /Fru Maren Kirstine Meinert / fød i Ringkjøbing d. 2den Marts 1755 / død i Kiøbenhavn d. 29de August 1842 / Hun var Datter af Brygger Christen Noe / og dennes Hustru Martha, fød Bjerregaard. / blev 1774 gift med /Kammerraad og Renteskriver / Andreas Evald Meinert / hvem Herren bortkaldte fra hende efter / 35 Aars lykkeligt Ægteskab / I sin Ægtestand blev hun Moder til 12 Børn / hvoraf de 5 overleve hende / Hun blev Stam-Moder til en saare talrig Afkom / af Børnebørn og Børnebørnsbørn hvem hun efterlader / Mindet om en retskaffen Vandel og en rastløs Virksom- / hed. men Alderdommens Byrde nedtyngede / i den sidste Tid hendes Legems Kræfter - / da forbarmede Herren sig / og skaffede den Trætte Hvile / — / De unges Kraft er din Prydelse / men / Graae Haar ere de Gamles Ære.

Til kapel nr. 12, der tidligere tilhørte kirken, var fra andre kapeller flyttet seks kister, der i 1870 blev nedgravet på kirkegården. Blandt disse begravede var rigsfriherreinde Elisabeth Johanne Eleonore Bernstorff (1709—68), søster til statsminister, grev J. H. E. Bernstorff og faster til den senere statsminister, grev A. P. Bernstorff, vel Danmarks betydeligste statsmænd i sidste halvdel af det 18. århundrede, endvidere statsminister C. L. Stemanns første hustru og to af hans børn. Augusta Elisabeth Stemann, f. Müller, født 1739 i Slesvig, død 1776 i København, var moder til den senere statsminister Poul Christian Stemann (1764—1855), enevældens førende minister til 1849. Han var døbt i St. Petri Kirke, de øvrige børn af første ægteskab i Frederiks tyske Kirke, som familien sluttede sig til. Kapellet solgtes i 1852 til tømmerpolerer Johann Emanuel Poulowsky (død 1852), der er bisat her med sin hustru, som døde få uger efter ham, datteren, der blev gift med skrædder Johan Jørgen Popp og flere medlemmer af familien Popp.

Kapel nr. 19 købtes i 1783 af etatsråd Outzen og regimentskirurg Nicolaisen. Her bisattes bl. a. generalkrigskommissær Johannes Outzen (1739—1806) med første og anden hustru, Marie Abigael Outzen, f. Ivers (1783) og Anna Joachimine Outzen, f. Bessel (1846), sam to børn af første ægteskab. I 1877 solgtes kapellet til grosserer

N. J. Meinerts enke, da der ikke var mere plads i familiens kapel (nr. 11), og i 1887 flyttedes herfra til nr. 19 kancellist Sophus Octavius Kofoed (død 1850) og grosserer Nicolai Jonathan Meinert (1791—1877). Samme år bisattes grosserer Meinerts hustru Mette Christine f. Tang (1799—1887), datter af godsejer, kammerråd Niels Kjær Tang til Nørre Vosborg og hustru Marie Cathrine f. Meinert, som efter mandens død ægtede den senere Ribebiskop C. D. Kofoed. Grosserer N. J. Meinert var tidligt trådt ind i faderens forretning, bestyrede den efter faderens død i 1809 og overtog den selv i 1821. I den københavnske handelsverden fik han en anset position, selv om han ikke hørte til byens matadorer. I en menneskealder var han medlem af grosserersocietetets komité. Ligesom L. N. Hvidt var han ivrig for at skaffe handelsstanden indflydelse i det politiske liv. Selv om han heller ikke her var fremme i første række, var han dog engageret både i tidens politiske røre og i det nationale spørgsmål. Han var medunderskriver af trykkefrihedsadressen til Frederik VI og medstifter af trykkefrihedsselskabet. 1837 blev han medlem af de 32 mænds forsamling, 1840 borgerrepræsentant, 1847—58 rådmænd, og han var i 1840'erne københavnsk repræsentant i Roskilde stænderforsamling, senere i en kort periode medlem af landstinget.

Det tilstødende kapel (nr. 20) er det Fengerske kapel, købt i 1760 af den indvandrede tysker, grosserer Peter Fenger. Gennem tre slægtled er 25 medlemmer af den store og ansete Fengerske familie blevet bisat her. 1774 bisattes grosserer Peter Fenger (1719—74) og siden hans hustru Else f. Brock, en søster til den Christianshavnske storkøbmand, af hvis store legat tilskud er ydet til udgivelsen af denne bog. Peter Fenger, der var født i Lübeck, kom som ung til København, hvor han i en årrække arbejdede for storkøbmanden Wewer. I 1752 etablerede han sig som grosserer på Christianshavn, og senere oprettede han et stort sæbesyderi. Han var højt anset i den københavnske handelsverden. Efter hans død førte enken med stor dygtighed forretningen videre. Af deres børn er otte bisat i kapellet, blandt disse grosserer Nicolai Ernst Fenger (1762—98), regimentsskirurg Andreas Fenger (1764—1806), sæbesyder Johannes Fenger (1767—1829) og hustru Christine Lorentze f. Meinert, sognepræsten ved Vor Frelses Kirke Rasmus Fenger (1761—1825) og hustru Martha Helene f. Meinert (1775—1856). I sin begravelsestale over sin sognepræst omtalte Grundtvig Rasmus Fenger som

»en af de stille i Landet, hvis Øjne ikke kan fordrage Uretfærdighed«. Flere af Rasmus Fengers børn blev bisat i kapellet, bl.a. geheimeetatsråd Carl Emil Fenger (1814—84), der først som læge, professor og overlæge indtil 1859 gjorde en betydelig indsats, siden som politiker, bl.a. som finansminister i to perioder, var fremragende dygtig, og sidst som finansborgmester i København 1875—83, i hvilken stilling han dog fik adskillig modgang, havde æren af flere fremsynede nyordninger, således oprettelsen af epidemisygehuse som den vigtige sygeplejereform. Hans og hans hustru Ida Louise f. Plockross' kister er nu de eneste, der er tilbage i kapellet.

Kapel nr. 21 blev som anført af kongen skænket til pastor Josias Lorck. Her er indtil 1814 bisat ni. I 1760 kaptajn Daniel Kreber, Lorcks svigerfader. Han var født 1682 i Würtzen. Af hans fire børn steg sønnen Johann Daniel Kreber i de militære grader til generalmajor. 1761 bisattes Lorcks dødfødte datter og 1770 hans første hustru Dorothea Maria f. Kreber (1721—70). Året efter blev Lorck i St. Petri Kirke gift med Sofie Amalie Müller, og kun tre måneder efter bisattes i kapellet hendes moder Maria Charlotte Amalie Müller f. Nissen, enke efter bygmester, ingeniørmajor O. J. Müller. 1785 bisattes Lorck og to år efter hans hustru. I 1789 blev et kun lidt over eet år gammelt barn af professor Adler og hustru, Lorcks datter, nedsat her. I kapel nr. 22 møder vi forskellige navne fra årene 1787—1803, etatsråd Ole Thestrups hustru Maria Magdalene Elisabeth f. Saint-Aubain og lille barn (1787). En engelsk skibskaptajn Robert Holfort (1787) og i 1789 agent Dungan's hustru Mary f. O'Connel, som dog tre år efter flyttedes herfra. Endvidere bisattes her i 1792 konferensråd Jessenius Claesen. Kapellet nr. 21 hjemfaldt efter indkaldelse til kirken. De fem, som var bisat i nr. 22, blev i 1870 begravet på kirkegården. Af de ni kister i nr. 21 flyttedes fire til 35b, hvorfra de i 1912 blev nedgravet på kirkegården. De to kapeller, der nu begge tilhørte kirken, blev i 1882 købt af kirkeforstander, grosserer L. N. Hvidt. Han bisattes her i 1885, men blev det følgende år begravet på Assistens Kirkegård. Siden er kapellerne overgået til kirken og benyttes ikke mere, men danner en gennemgang til Moltkes kapel. Under fliserne i nr. 21 hviler dog endnu Josias Lorck og nærmeste familie. Til minde om ham er der i kapellets væg opsat en tavle med følgende inskription:

Her under Kirkens Alter og Prædikestol er / stedet til Hvile Kirkens første

Sognepræst / Josias Jessen Lorck / født i Flensborg den 3. Januar 1723 / Tysk Kapellan ved Vor Frelsers Kirke 1745 / Sognepræst ved Frederiks tyske Kirke 1759 / indtil sin Død den 8. Februar 1785 // Denne Tavle opsattes Allehelgensdag 1936.

Fra dette kapel kommer man ind i den murede hvælving (21a), der helt domineres af tre mægtige sarkofager af norsk marmor, udført af billedhuggeren Nicolai Dajon efter tegning af C. F. Harsdorff. Her hviler geheimekonferensråd og overhofmester Anton Henrich Moltke (1734—92), hustru Marie Elisabeth f. Baronesse Rosenkrantz (1742—98) og datter. Den imponerende, tidstypiske, men også fromme inskription på den midterste sarkofag lyder således:

HER HVILER STØVET / AF / EN HERLIGGIORT SIÆL / AF / ANTHON HENRICH VON MOLTKE / GEHEIME CONFERENTZ RAAD, RIDDER AF ELEPHANTEN / OG OBERHOFMESTER HOS HENDES MAIESTÆT DRONNING / JULIANE MARIE. / HAN VAR FØDT DEN 24DE SEPT. 1734 / INDLOD SIG I ÆGTESKAB DEN 16DE APRIL 1754 / MED BARONESSE / MARIE ELISABETH ROSENKRANTZ / AVLEDE MED HENDE I ET KIERLIGT ÆGTESKAB 4RE BØRN / SOM ALLE FOR HAM GIK IND I EVIGHEDEN OG FORLOD / SELV HENDE, NEDSENKT I DEN DYBESTE SORG, / DEN 21DE APRIL 1792. / SANDHEDEN MAAE OPRETTE HAM DET MINDE / AT HAN VAR EN NIDKIER CHRISTEN, EN REEDELIG EMBEDSMAND, EN ØM / ÆGTEFÆLLE, EN KIERLIG FADER OG EN TROFAST VEN. / HANS SIDSTE TRØST VAR DERFOR GRUNDET / DA GUD IKKE SPAREDE SIN EGEN SØN, MEN GAV HAM / HEN FOR OS ALLE, HVORLEDES SKULDE HAN IKKE OGSAA / SKIENKE OS ALLE TING MED HAM. / ROM. C. 8DE V. 32.

Ægteparret blev hårdt prøvet. Af deres fire børn døde de tre i første og andet leveår. Datteren Sophie Margrethe Birgitte Moltke, født den 5. oktober 1770 i København, blev i juni 1786 gift med den 21 år ældre kammerherre Iver Rosenkrantz-Levetzau til Rosenholm og Restrup. Efter mindre end eet års ægteskab blev hun enke — kun 16 år gammel. Selv døde hun i en alder af 21 år i 1792 af »tærende sygdom«, efter hvad kirkebogen fortæller. Forældrene har på hendes sarkofag ladet sætte ordene: HERREN GAV, HERREN TOG / JOB. C. 1. V. 21.

Kapellerne 29 og 30 har hver for sig sit spændende kapitel af dansk historie at berette. Nr. 29 blev i 1845 solgt til familien Holm.

Her bisattes samme år grosserer Jacob Holm og i 1852 hans tredje hustru Anne Margrethe f. Kirkerup (1782—1852). I kapellet bisattes endvidere 1846 og 1849 to spæde børnebørn og i 1867 grosserer Georg Holm. Jacob Holms liv var intet mindre end et eventyr i den københavnske forretningsverden. Han var skolelærersøn, kom i 1790 til København, hvor han begyndte på bar bund. 1794 etablerede han sig som urtekræmmer i Torvegade, og denne detailhandel blev i den næste snes år centret i den omfattende forretningsvirksomhed, som Holms initiativ og fantasi førte ud i livet. Han udviklede en betydelig handel med provinsen, oprettede i forbindelse hermed en hel række industrivirksomheder på Christianshavn, 1805 en oliemølle, 1808 en limfabrik, 1809 en sejldugsfabrik, 1810 et sæbesyderi og 1811 en reberbane. Holm overtog efterhånden en række mindre skibsværfter og erhvervede flere af pladserne langs havnen, hvor han fik sat et omfattende skibsbyggeri i gang. I sine senere år slog han ind på skibsredervirksomhed og opnåede at blive Københavns største skibsreder, hvis skibe sejlede bl.a. på Grønland, Ostindien og Vestindien. I 1836 optog han sine tre sønner i firmaet, der siden har båret navnet Jacob Holm & Sønner. En mørnet fane i kapellet bærer indskriften: Hædersmanden Jacob Holm. Ejendomsretten til kapellet overdroges i 1943 til A/S Jacob Holm & Sønners Fabrikker. Det tilstødende kapel (nr. 30) kan berette om en karriere af anden art. Det købtes i 1760 af daværende kommandørkaptajn, senere admiral Simon Hooglant (1712—89), som blev bisat her med sin anden hustru, den norske fødte Anna Kirstine f. Østerbye (1730—65) og deres søn Carl, der døde som spæd. Hooglant var i 1737 som ung premierløjtnant gået i hollandsk tjeneste, hvor han til den hollandske regerings tilfredshed som chef for linieskibet »Nassau« sluttede fred og traktat med Algier og fornyede en traktat med Tunis. Det kendskab, som han i hollandsk tjeneste havde fået til barbareskstatene i Nordafrika, udnyttedes, da han vendte tilbage til Danmark. I årene 1743, 1745 og 1748 deltog han i danske flådeeskadrer til Middelhavet. I 1751 var han chef for fregatten »Falster« og leder af en ekspedition til Marokko, hvor der efter aftale skulle anlægges et dansk handelsfaktori. Ekspeditionen omfattede to fregatter og tre transportskibe med handelsbetjente og 300 soldater under ledelse af oberstløjtnant Longueville. Kort efter Hooglants afsejling fra Marokko, blev hele den danske besætning

arresteret og transportskibe, bygninger og beholdninger beslaglagt af marokkanerne. Først efter at der var tilkaldt endnu to fregatter til forstærkning, lykkedes det i 1753 at få sluttet fred med Marokko og fangerne frigivet. Samme dag, de kom ombord, den 3. juni, udbrød der ved uforsigtighed brand på »Falster«, som efter flere timers forgæves kamp med ilden sprang i luften, hvorved ca. halvdelen af fregattens besætning mistede livet. I 1770 overtog Hooglant kommandoen over den danske eskadre i Middelhavet efter F. C. Kaas' mislykkede angreb på Algier, der havde brudt de indgåede aftaler. Hooglant udvirkede efter halvandet års blokade fred med Algier på antagelige vilkår. Efter hjemkomsten blev han medlem af direktionen for Asiatisk Kompagni. Kapellet blev i 1912 afstået til kirken, og admiral Hooglant med hustru og barn blev begravet på kirkegården, hvor en beskeden sten med indskriften »Viceadmiral/Simon Hooglant/† 1789« markerer stedet. I 1937 solgtes kapellet til enken efter direktøren for Brede Klædefabrik Villiam Marius Hansen (1873—1937), som er bisat her.

Kapel nr. 31 blev i 1765 købt af materialskriver ved dokken Christian Vilhelm Lund (1701—72). Han og hans hustru og endnu 14 medlemmer af slægten bisattes her. Blandt disse skal kun nævnes kommandør og kammerherre Christian Ulrik Kaas (1731—1801), af den kendte søofficersslægt, med hustru Mette Cathrine f. Lund (1747—1815) og rådmand og brygger Carl Conrad Lund (1745—1805). Da kapellet i 1868 hjemfaldt til kirken, blev otte kister nedsat i kældbegravelsen, resten flyttedes til 35b, hvorfra de i 1912 begravedes på kirkegården. I 1873 solgtes kapellet til komponisten, siden professor Christian Barnekow (1837—1913), bl.a. kendt ved sine melodier til et stort antal salmer og åndelige sange (Morgenstund har guld i mund; Vidunderligst af alt på jord; Der er en vej, som verden ikke kender; Frelseren er mig en hyrde god, m.fl.). Barnekow selv blev begravet på Assistens Kirkegård; men i kapellet er bisat hans hustru Laura Edeline Johanne f. With (1832—1920), datter af justitsråd Jesper Peter With, og seks af deres syv børn. I 1867—68 mistede ægteparret tre af deres børn i alderen 1—3 år. I dette århundrede er her bisat Agnete Hamburger, f. Barnekow, legationsråd Viggo Barnekow og malerinden Brita Barnekow.

I kapel nr. 32 var bisat medlemmer af familien Rosowsky, bl.a. fabrikant Johann Michael Rosowsky (død 1766) og hustru. De blev

SUHMS EPITAFIUM

Fotografi fra J. Haererslevs atelier

i 1881 begravet på kirkegården. Kapellet købtes 1857 af kaptajn, vekselmægler Eduard Lorentzen, hvis søn blev bisat her. 1882 kom kapellet igen i kirkens eje, og i 1919 solgtes det atter. Her er nu bisat gørtler Alexander Wolfgang Ambrosiussen (1854—1938) og hustru.

Også i kapel nr. 39 har der været omskiftelser. Det tilhørte fra 1845 bagermester Heinrich. 1874 overgik det til arvingerne efter tidligere aktuar i Slesvig Søren Friederich Sørensen (1784—1874), der bisattes her, men i 1939 flyttedes til nr. 17, hvorefter kapellet solgtes til overlæge ved Amtssygehuset i Odense, dr. med. Knud Schroeder (1877—1955). Overlægen, som bisattes her i 1955, har som læge og videnskabsmand gjort en indsats af betydning. Han var nevø af højskolemanden Ludvig Schrøder og søn af den i kirkelige kredse kendte grosserer Johannes E. Schrøder (1838—1920), som på flere felter, soldatarbejdet, Santalmissionen, »Kirkeligt Samfund af 1898« m.m., gjorde en stor og uegennyttig indsats.

Vender vi os til nabokapellet nr. 40, kan det fortælle om en tysk indsats af format i dansk økonomi og kunst. Kapellet var i 1773 købt af grosserer Johann Ludwig Zinn (1734—1802), der fra 1782 til sin død var ældste ved Frederikskirken. Han var født i Bayern, kom 1757 til København og ansattes i handelshuset Fabritius & Wewer. Allerede i 1765 etablerede han sig som grosserer, og hurtigt vandt han en anset position. Han fik flere tillidshverv, var fra 1790 til sin død formand for grosserersocietetet og gjorde bl. a. ved den af societetet oprettede kreditanstalt til afbødning af virkningerne af handelskrisen en betydningsfuld indsats under disse års vanskelige økonomiske forhold. Det velhavende handelshus videreførtes af hans to sønner. J. L. Zinn og hustru Johanne Charlotte Sophie f. Preisler (1754—1833), den ene af deres sønner, grosserer Carl Ludvig Zinn (1777—1808) og dennes hustru Mikkeline Arnoldine f. Skibsted (1783—1847), samt tre døtre, af hvilke een døde som spæd, er bisat i kapellet. Endvidere er her bisat J. L. Zinns svigerforældre, professor Preisler og hustru, deres søn og en sønnesøn, der døde som barn. Johann Martin Preisler (1715—94), som stammede fra en kendt sydtysk kunstnerslægt, kom efter flere års frugtbare studier i Paris ved den ældre Bernstorffs formidling i 1744 til København, hvor han det følgende år blev kgl. hofkobberstikker og siden professor ved akademiet. Preisler var fremragende

som grafiker og tilførte dansk kunst nye og værdifulde impulser. Flertallet af hans over 100 arbejder findes i den kgl. kobberstiksamling. Det her i bogen gengivne stik af Frederik V giver et indtryk af Preislers elegante, franskrægede stil. Han er i kapellet bisat i samme kiste som sin hustru Anna Sophia f. Schuckmann (1720—1800), datter af sekretær ved kirkeinspektionen i Güstrow og Rostock, dr. jur. Joachim Schuckmann. Sønnen Joachim Daniel Preisler (1755—1809) blev skuespiller og forfatter. Som ung mand syntes han at have alle muligheder, opvokset i et højt dannet hjem, velbegavet og med mange talenter. En tid studerede han teologi, var derefter ansat i svogerens store forretning med handelsuddannelse for øje, men fik ansættelse i Tyske Kancelli, hvor han vandt A. P. Bernstorffs yndest, og en karriere i diplomatiet eller administrationen syntes ham åben. Han brød imidlertid alle broer bag sig, da han forelskede sig i sin senere hustru, skuespillerinde Marie Cathrine Devegge, og valgte ikke alene hende, men også hendes profession. 1779 debuterede han på Det kgl. Teater, og her vandt han sig et navn, beundret af mange, ikke mindst af damerne. 37 år gammel ødelagde han alt for sig selv, da han flygtede til udlandet med en af teatrets unge skuespillerinder. I en årrække strejfedes han rundt i udlandet. Hans sidste år blev triste. Teaterhistorikeren Robert Neiiendam omtaler ham som en lidenskabelig natur med dirrende nerver, men flagrende og løs som stilen i alt, hvad han skrev, som teatrets første verdensmand, men også som eksemplet på den vildfarne kraft i teatrets historie, den første af mange begavelser, der trods glimrende betingelser gik til grunde i flyvende drifter og troløshed mod alt og alle. Af hans forfatterskab er der især grund til at nævne den rejseberetning »Journal over en Rejse gennem Frankrig og Tyskland«, der udkom i 1789 i to bind, resultatet af en studierejse med teaterdirektionens støtte. Værket rummer ikke alene mange værdifulde iagttagelser fra tysk og fransk teater, men har særlig interesse ved sin skildring af Paris umiddelbart før revolutionen.

De to sidste kapeller på denne side af midtergangen (41—42) blev i 1774 købt af kommandørkaptajn Hans Georg Krog, amtmand Chr. Fr. Hansen, kancelliråd W. Hansen og højesteretsadvokat P. Uldall; men 1786 overdroges de til H. G. Krog som eneejer. I kapellet nr. 42 er der opsat en stor marmortavle med forgyldt inskription til

minde om Krogs hustru, som døde i 1782. I det andet kapel, ligesom nr. 1 forsænket i forhold til de øvrige kapeller, hvortil der er adgang gennem en lille gitterdør, står — godt gemt — et arbejde af billedhuggeren Johannes Wiedewelt, en svær, noget medtaget dobbeltsarkofag af norsk marmor, som Krog lod forfærdige til sin hustru og sig selv. Hans Georg Krog (1720—96), som var født i Norge, blev søofficer. 1744 gik han som så mange danske søofficerer i hollandsk tjeneste. I 1753 blev han under Asiatisk Kompagni guvernør i Tranquebar. Fra 1762 havde han igen tjeneste i den danske flåde, hvor han i 1770 blev kommandørkaptajn og i 1781 kommandør. Han blev i 1763 gift med Anne Sophie f. Hansen (1738—82), datter af generalkrigskommissær Steffen Hansen (1697—1770) og hustru Dorothea Sophie f. Raun (1710—73), der ligeledes er bisat her. I kapellerne er endvidere bisat H. G. Krogs datter Dorothea Sophie (1767—1804) og hendes mand Adam Gottlob von Lowzow (1750—1816), kammerherre, hofchef fra 1780, senere geheimekonferensråd, søn af generalmajor Ehler Ditlef von Lowzow. Af deres børn er i kapellerne bisat datteren Juliane Friederica Lowzow, der døde i 1796 af skarlagensfeber, kun 9 år gammel, og sønnen stiftamtmand, geheimeråd, højesteretsjustitiarius Frederik von Lowzows første og anden hustru, Juliane Marie f. Bech (1788—1813) og Elisabeth Ide Mariane f. Brockenhuus (1797—1827), samt dennes søn af andet ægteskab, jægermester Adam Gottlob von Lowzow (1825—1904) med hustru Louise f. Hansen (1832—1906).

Vender vi os til kapellerne ligeoverfor på den anden side af midtergangen, føres vi igen ind i det 18. århundredes danske storhandel.

Kapel nr. 44 var i 1762 købt af grosserer Frantz Hinrich Kreutzfeldt (1727—70), der er bisat her med 13 medlemmer af familien, blandt disse grosserer Marcus Gotthard Holm (1740—1803), der fra 1785 var forstander og fra 1796 var ældste ved kirken.

Kapellerne 45 og 36 blev som anført skænket til etatsråd J. F. Wewers enke i 1761 som anerkendelse af hans arbejde med kirkens opførelse og af hendes gave til kirken. Som de første nedsattes her etatsråd Wewer, der var død i 1759, og hans datter. De overførtes den 18. august 1761 ved nattetide fra St. Petri Kirkes kapel. Johann Friedrich Wewer, som var født 1699 i Cleve, var sandsynligvis efter tilskyndelse af sin slægtning, storkøbmanden Just Fabritius,

kommet til København, hvor han sammen med dennes broder Michael Fabritius grundlagde handelshuset Fabritius & Wewer, der nød almindelig anseelse og spillede en betydelig rolle århundredet igennem. Det var på den oversøiske handel, huset gjorde sine store forretninger. Wewer blev medlem af direktionen for det kgl. vestindisk-guineiske kompagni i 1746, for det asiatiske kompagni i 1752, for det kgl. afrikanske kompagni i 1755, ligesom han også var interesseret i den grønlandske handel. Godt et år efter kompagnonens død i 1746 ægtede han dennes enke Anna Maria f. Köster (1705—75), som var født i Frankfurt a. M., og som ligeledes er bisat i kapellet. Hun giftede sig for tredje gang i 1763 med generalmajor Jean Baptiste Descarières de Longueville (1699—1766), der også bisattes her. Af slægten Wewer er i kapellet bisat Matthäus Robert Wewer i 1774 og etatsråd Caspar W. Wewer i 1806; men ellers er det børn og børnebørn af fru Wewers første ægteskab med Michael Fabritius. Ved kgl. patent af 4. september 1778 optoges efter ansøgning samtlige børn af Michael Fabritius, »som med sin Formue og Kredit har tjent sin Konge og Fædreland som Hofagent«, og deres efterkommere i den danske adelsstand under navnet Fabritius de Tengnagel. 1762 bisattes i kapellet Susanna Jacoba f. Fabritius, der døde efter en fødsel, kun 22 år gammel. Barnet fulgte hende året efter. Hun var gift med søofficeren Frederik Christian Kaas, som senere blev admiral. Han havde i 1751 deltaget i ekspeditionen til Marokko som næstkommanderende under Hooglant på fregatten »Falster« og havde tilbragt to år i marokkansk fangenskab sammen med oberstløjtnant de Longueville, soldater og handelsbetjente. I 1770 ledede han det mislykkede angreb på Algier og afløstes af Hooglant, men frikendtes for ansvar ved den følgende undersøgelse. 1763 bisattes i kapellet en søn af Poulaine f. Fabritius, gift med oberst, senere generalløjtnant Johan Frederik Gyldenstjerne von Sehested. Anna Elisabeth f. Fabritius (1735—86), der også er bisat i kapellet, var i 1752 blevet gift med den schweizisk fødte Reinhard Iselin (1715—81), der ligeledes er bisat her. Han havde først ansættelse i huset Fabritius & Wewer, men grundlagde 1749 handelshuset R. Iselin & Co., svang sig op blandt Københavns førende handels- og industrimatadorer og blev ejer af flere større, sjællandske ejendomme (Iselingen, Rosenfeld m.fl.). Efter hans død giftede enken sig med den fremragende industrimand, den norsk fødte generalmajor Johan

Frederik Classen, Frederiksværks grundlægger og endnu kendt ved det af ham oprettede kæmpelegat (Det Classenske Fideikommis). Efter sin hustru, som han kun fik lov at beholde i tre år, har han opkaldt det af ham grundlagte Liseleje. En datter af hendes første ægteskab Marie Margrethe Iselin til Iselingen (1753—1814) blev bisat i kapellet. Hendes ægteskab med den mere fornemme end velhavende kammerherre, hofjægermester Christian Frederik Ernst Rigs greve Rantzau, et ægteskab, som senere blev opløst, var årsag til, at hendes fader søgte optagelse i den friherrelige stand. Endvidere bisattes her Michael Fabritius' søn etatsråd, agent Conrad Alexander Fabritius de Tengnagel (1731—1805) og hustru Debora f. Cloppenborg (1739—1814) samt i 1832 generalløjtnant C. D. Lorentz, som er omtalt ved kapel nr. 38. I betragtning af Grundtvigs virke ved Frederikskirken kan det i denne sammenhæng have interesse, at husfruen på Egeløkke, Constance Steensen-Leth, som Grundtvig forelskede sig i, var født Fabritius de Tengnagel.

Da kapellerne i 1868 hjemfaldt til kirken, sænkedes de otte ældste kister i Wewers kapeller under gulvet, medens de øvrige og alle fra nr. 44 flyttedes til 35b, hvorfra de i 1912 blev begravet på kirkegården.

Kapellerne 44—45 solgtes i 1868 til den kendte industrimand, etatsråd L. P. Holmblad. I 1892 afhændedes de igen til kirken, og ti år senere overtoges de af grosserer Peter Nicolai Heering (1838—1924), som var kirkeværge i begyndelsen af kirkens danske tid. Han er bisat her med sin hustru Harriet Christine f. Bramsen (1846—1913) og sønnen Peter Frederik Suhm Heering (død 1896). Igen et christianshavnsk forretningseventyr, der indlededes af Peter Frederik Suhm Heering (1792—1875), som begyndte beskedent i 1817 som urtekræmmer, men først og fremmest ved sin likørfremstilling arbejdede forretningen op til et ompændende foretagende, der siden er vokset i omfang.

Kapellet nr. 36 købtes i 1877, og her er bl. a. bisat skibsbygmester E. P. Bonnesen (1809—77) og hustru Claudine Marie f. Tøndering (1811—86).

I kapel nr. 37 vidner en sort marmortavle med tysk inskription om kapellets første ejer, stadsmægler Christian Jürgensen (1733—91). Han, hans hustru og to døtre, som var bisat her, blev i 1881 begravet på kirkegården. Kapellet solgtes igen i 1924. Bisatte her er

nu Frederik Nordlien (1854—1924), fra 1901 departementchef og generaldirektør for telegrafvæsenet, og hustru Elisabeth f. de Klau-mann (1869—1956).

I nr. 34 var i 1790'erne bisat J. C. Soetmann og hustru. Kapellet solgtes i 1880. Blandt de her bisatte er kgl. kammersanger Jørgen Christian Hansen (1812—80), hvis prægtige baryton var elsket i samtiden. Romancen var hans særlige felt, dog ikke det eneste, og forfatteren Herman Bang har kaldt ham »romantikkens sanger«. Her hviler også hans hustru, kgl. skuespillerinde Erhardine Adol-phine f. Ravnsborg, kaldet Rantzau (1815—93) og svigerdatter Ju-lie Johanne Christiane Hansen (1835—95), en datter af komponisten H. C. Lumbye, skuespillerinde på flere københavnske teatre, i årene 1857—89 på Folketeatret, hvor hun nød stor popularitet i vide kredse, ikke mindst ved sine fremstillinger af den jævne køben-havnske borgerkone med den djærve replik.

Kapellet 35 b tilhørte i hele den tyske tid kirken. Adskillige bisat-tes her, og hertil flyttedes kister fra de øvrige kapeller. 35a, der lige-ledes oprindeligt tilhørte kirken, solgtes i 1843 til etatsråd, profes-sor A. P. Callisen, hvorfor de her stående kister flyttedes til 35b; men senere afhændedes kapellet igen til kirken. Ved restaureringen i 1912 blev alle de i de to kapeller stående kister nedgravet på kir-kegården. Vi nævner efter kirkebøgerne en række af dem, som blev bisat i de to kapeller. 1775 kancelliråd og deputeret i det tyske kancelli Peter Henningsen, 1788 konferensråd og justitiarius An-cher Andreas von Suhm og justitsråd Johann Gottlob Gondolatz-sche, det følgende år kaptajn i flåden Christian Friedrich Mechlen-borg. I 1796 bisattes bankkommissær og ældste ved kirken Laurenti-us Johannes Cramer og proviantforvalter Christian Gehde (eller Giedde), og samme år flyttedes hertil fra Holmens Kirke viceadmi-ral Ole Stephansen (1714—91). Han havde som chef for orlogsski-bet »Seieren« under Hooglant deltaget i blokaden af Algier. I 1765 havde han fået en offentlig reprimande for at have været vidende om den noget anløbne viceadmiral, grev Danneskiold-Laurvigs bortførelse af skuespillerinde Rose, et eventyr, som fik et pinligt ef-terspil, da faderen, skuespiller Rose, klagede til kongen. 1803 bi-sattes her den norsk fødte zoolog Peder Ascanius, der havde stude-ret under den berømte Linné i Uppsala, siden blev professor i zoo-logi og mineralogi i København, men fra 1871 var ansat ved de nor-

ske bjergværker. Hans navn har endnu en vis klang ved hans stort anlagte, men uafsluttede værk om nordiske havdyr »Icones rerum naturalium«. Her stod også kirkeældste, justitsråd Heinrich Friedrich Schlegels (1749—1822) og hustrus kister. Fra disse to kister er der på murpiller i krypten opsat plader. Inskriptionen på hustruens lyder:

Her hviler / den jordiske Rest af en kierlig Moder / Caroline Sigfridia Schlegel fød Hyllested, / ved et 41 aarigt lykkeligt Ægteskab forenet med / Justitsraad Henrik Frederik Schlegel. / Døden som løste dette Baand ved hans Bortgang 1822 / har atter venlig forenet dem da hun fulgte ham 1827 / Af hendes mange Børn og Børnebørn / bevaret i den ømmeste Erindring / til hisset vi sees igien.

Fra kapel nr. 9 flyttedes hertil Emilie Baronesse Liliencron f. Dumreicher (1808—42), som var gift med kirkeældste, baron Liliencron. Om hende vidner en marmortavle på en af kryptens murpiller. Inskriptionen, som anfører hendes navn og data, slutter med et bibelsk citat (1. Peter 1,3—4).

Begge kapellerne er blevet solgt i dette århundrede. I 35a hviler bl. a. antikvitethandler Otto Niels Chr. Berg (1864—1936) og hustru, i 35b inspektør på Gamle Carlsberg William Nielsen (1855—1930) i en stor marmorsarkofag med forgyldt inskription: »Lad mig hvile i Fred«.

Kapellet nr. 26 købtes i 1881 af grosserer Hassert, og her er bisat seks, deriblandt grosserer H. F. Hassert (1808—82) og hustru og børn af datteren, som var gift med grosserer Bestle. I kapellets smedejernsgitter er de sammenslyngede bogstaver LFR et vidnesbyrd om dets tidligere ejer, sukkerraffinadør Ludwig Ferdinand Römer, der bisattes her med hustru, børn og børnebørn, i alt 13 medlemmer af denne slægt, der stammede fra Sachsen. L. F. Römer (1714—76) var ansat i den danske handels tjeneste på Christiansborg på Guineakysten i Vestafrika. Han skulle have været udnævnt til guvernør; men et af det hårde klima nedbrudt helbred fik ham til at vælge en fremtid i København, hvor han fik privilegium som sukkerraffinadør og oparbejdede en ret anselig virksomhed. Interessen for den danske koloni i Guinea bevarede han. 1756 udgav han det interessante værk »Tilforladelig Efterretning om Negotien paa Kysten Guinea« og 1760 »Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea«, der begge blev oversat til tysk. Sønnen Friedrich Christian

Römer (1755—1827), som var ældste ved kirken fra 1802, er bisat i kapellet med sin hustru Christiane Dorothea f. Lorck (1756—1813).

I 1929 overdroges ejendomsretten til nr. 27 til ejerne af kapellerne nr. 9 og 37, og der står nu fire kister. Gravkælderens var blevet åbnet i 1912, og de her bisatte, J. J. von Berger med hustru og to sønner, blev begravet på kirkegården, hvor en sten med indskriften »Livlæge/Johan Just von Berger/† 1791« markerer stedet. Begivenhederne omkring von Bergers død er et dramatisk kapitel i dansk kirurgis historie. Han var lægesøn fra Celle, var 1745 blevet dr. med. i Göttingen, hvorefter han rejste flere år i udlandet. 1751 kom han til Danmark, som så mange andre udenlandske, især tyske kapaciteter efter tilskyndelse af den ældre Bernstorff. Her blev han samme år livlæge hos kongen. von Berger var ikke blot en dygtig læge, men en initiativrig foregangsmand i arbejdet til fremme af folkesundheden, havde således en væsentlig andel i oprettelsen af Frederiks Hospital, Koppeindpodningsanstalten, Kirurgisk Akademi og Botanisk Have. Det var en velfortjent påskønnelse, at han i 1776 naturaliseredes som dansk adelsmand. Også det almene kulturliv, således musiklivet i København, havde hans interesse. Lægen og forfatteren J. C. Tode gav ham i Iris 1791 I, s. 292 følgende eftermæle:

Han forbandt med den sandeste Lærdom, med den dybeste Indsigt og den modneste, rigeste Erfarenhed alle de Egenskaber, som herlige Mønstre i Familien og den bedste Opdragelse lægge Grunden til, og som den ædleste Cultur og den udsøgteste Omgjængelse forhverve en Mand af den store Verden og tilsikre en Læge Høiagtelse, Yndest og Kjærlighed. Han var en Mand efter alle Godes Hjerte, yndet ved Thronen og elsket i den landlige Hytte. Han virkede til Fædrenelandets Gavn i en større Kreds end nogen Læge før ham.

Hans helbred havde altid været svageligt, og i sine sidste år led han af svimmelhed og en tiltagende døvhed. Da han havde læst om en ny, af den preussiske læge Jasper foretaget operation, en trepanation af benet bag øret, hvorved alvorlige øresygdomme var blevet helbredt, ønskede han selv at underkaste sig denne og overtalte sin kollega, den ligeledes tysk fødte professor A. Kölpin til at foretage operationen. Kölpin, som var en både dygtig og samvittighedsfuld kirurg, tog sig ikke sagen let. Først efter omhyggelige forstudier foretog han operationen; men trods al forsigtighed stødte der blod-

forgiftning og hjernebetændelse til, og fjorten dage efter operationen døde von Berger. Dødsfaldet vakte stor opsigt og blev for Kölpin en personlig tragedie. Både fra lægekredse og fra den von Berger nært stående Reventlowske kreds rettedes der mod Kölpin en skarp — men uberettiget — kritik, som fremkaldte et forsvarsskrift fra Kölpin selv og talrige indlæg af andre (til dels samlede og udgivne af N. Bødtcher i 1792). Dødsfaldet var sandsynligvis også medvirkende til, at Kölpin ved en vigtig embedsbesættelse blev forbigået til fordel for den yngre konkurrent Callisen, der havde været hans reservekirurg.

I nr. 25 står tre svære marmorsarkofager, den midterste og højeste af hvidt italiensk marmor, de to ved hver side af sort brabrantsk marmor. Her hviler historikeren, kammerherre Peter Frederik Suhm (1728—98), hans første hustru Karen Angell (1732—88) og deres eneste barn, sønnen Ulrik Frederik Suhm, der døde i 1778 af skarlagensfeber, kun 17 år gammel. Det af billedhuggeren Weidenhaupt udførte epitafium med portrætmedailloner af de tre afdøde, som stod over de tre sarkofager og dannede en for kapellet for kompakt masse, er siden til ære for Suhm og til pryde for kirken flyttet op i kirkens indgang. P. F. Suhm, der allerede som barn var besjælet af en umættelig læselyst, giftede sig med en rig arving for at kunne vie sit liv til studier, og hvad man end må sige om baggrunden for hans frieri til købmandsdatteren Karen Angell fra Trondhjem, har han unægteligt anvendt den store formue, han fik med hende, med megen ansvarsbevidsthed. Han samlede sig et vældigt bibliotek, der ved hans død omfattede ca. 100.000 bind. Biblioteket, som han gav offentligheden adgang til, afhændede han i 1796 til det kgl. bibliotek. Hans studier førte til et omfattende forfatterskab. Hovedværket er hans »Historie af Danmark« i 14 bind, hvoraf de sidste 6 bind først udkom efter hans død, et værk på op mod 15.000 sider. Ikke alene bekostede Suhm selv udgivelsen af dette vældige værk som af sine øvrige bøger; men han ydede også det økonomiske grundlag for, at Langebek kunne begynde udgivelsen af det store kildeværk til dansk middelalderhistorie, »Scriptores rerum Danicarum«, og at sognepræsten ved Frederikskirken, professor Adler kunne udgive den arabiske historiker Abulfedas annalværk i fem anselige bind (1789—94).

Det tilstødende kapel (nr. 24) solgtes i 1855, og her bisattes gros-

serer Hans Marcussen Schött (1816—55) og hustru samt grosserer Emilius Schött (1818—63). Kapellet tilhørte tidligere kirken. De seks kister, som var stillet ned i gravkælderen, blev i 1912 begravet på kirkegården. Blandt disse var hofdame Charlotte Louise von Waldow, generalmajor Ehler Ditlef von Lowzow (1711—85) og portrætmaleren Vigilius Erichsen. Stedet markeres ved en sten med inskriptionen »Portrætmaleren/Vigilius Erichsen/†1782«. Erichsen, som blev født i København i 1722, lærte hos Hofmaleren Wahl, men påvirkedes også fra anden side. Allerede i 1750 kom han i forbindelse med hoffet, hvor man især satte pris på hans emailleminiaturer. 1757 fulgte han strømmen af kunstnere til Rusland, hvor kejserinde Elisabeth grundlagde et akademi, og her fik han en begunstiget stilling efter 1762 under kejserinde Katharina II, som satte ham meget højt. Han skal endog være blevet russisk Hofmaler. I 1772 vendte han tilbage til København, hvor han blev Hofportrætmaler. Hvor højt hans kunst vurderedes ses deraf, at han modtog ikke mindre end 4.000 rdlr. for to legemsstore billeder, som han i 1777 for hoffets regning malede til kejserinden af enkedronningen og arveprinsen. Billedet af enkedronningen, der hang i Eremitage-slottet ved St. Petersborg, er købt tilbage af Statens Museum for Kunst — et billede, der virker både ved helhedskompositionen og ved finheden i detalillerne. Billeder af Vigilius Erichsen findes på museer, på slotte og herregårde både her og i udlandet. O. Andrup karakteriserer i sin artikel i Biografisk Leksikon IV s. 360ff hans kunst på følgende måde.

Erichsen var opdraget i Senbarokkens Stil med hele dens Stoflighed, Haandgribelighed og Tyngde. Arbejdet skulde baade vise Monumentalitet og være upaaklageligt gennemarbejdet. Streng Tegnefærdighed og nøjagtig Syslen med Detailler føjedes til et, som det synes, allerede da særpræget Farvesyn med kolde Lys og klar, koncis Farvegivning, Egenskaber, som hans Specialitet, Emailleminiaturen, i særlig Grad befordrede eller krævede. Overgangen fra Miniaturebilledet og det borgerlige Brystbillede til de store, fordringsfulde Helfigurskompositioner lykkedes ham mærkelig godt, vel paa Grund af hans tidligere strenge Skole, men det maa tages i Betragtning, at hans Kunst stadig bevægede sig efter Barokkens Linier og aldrig i Farver, Linier, Psykologi eller Behandling slog ind i Rokokoens Sprog. Derimod stod han parat, da Louis XVI.s beherskede Naturalisme blev Kunstens Tone; han greb dens køligt-grelle Farve, dens fornemme, mere storslaaede Stil i al dens Enkelhed og formaaede herhjemme at give fortrinlige Udtryk for ophøjet Værdighed, for kræsen Storhed og fornem Menneskelighed, mindre for Ynde og Charme. Indenfor dansk Kunst vil han have

en Fortrinsstilling paa Grund af sin formelle Dygtighed, sin rige og dog raffinerede Farvegivning og sine fortræffelige Evner som Stofmalers.

Kapel nr. 17 tilhørte fra 1782 bagermester Christian Hoffschildt og hustru, der begge blev bisat her, men i 1881 blev begravet på kirkegården, hvorefter kapellet solgtes til etatsråd N. C. Andersen. 1939 overgik det til arvingerne efter aktuar S. F. Sørensen, hvis kiste flyttedes hertil fra nr. 39.

I nabokapellet (nr. 16) står nu kun een kiste, der rummer fru Arentsine Caroline Hansen f. Andersen (1848—1943), som købte kapellet i 1929. Tidligere tilhørte det familien Appleby. I kirkens indgang under kongestolen står det enkle og smukke epitafium, to indskrifttavler, der flankeres af to sørgende børn og krones af et basrelief, der forestiller et skibsværft i arbejde. Indskrifterne lyder:

PETER APPLEBY / FØD / I GOSPORT I HAMPSHIRE I ENGELLAND
DEN V. OCTOBER MDCCIX. / ANKOM TIL KIØBENHAVN DEN XI. JUNII
MDCCXXXVII. / BLEV / SAMME AAR REEBSLAGER MESTER VED
HOLMEN / HAN / GIORDTE BEGYNDELSE MED SIN REEBSLAGERBANE
MDCCXL. / OG / FULDFØRDTE SAMME MDCCXLVI. / HAN INDRETTEDE
SIT SKIBSBYGGERVÆRFT MDCCLIX. / DØDE DEN XIII. AUGUSTI
MDCCLXXIV. / HANS / UTRETTELIGE FLITTIGHED / SKAFFEDE HAM
/ MINDRE RIGDOM END HANS / ÆDELMODIGHED / OG / GODGIØREN-
HED / REYSTE HAM ET MONUMENT / MEERE VARIGT / OG MINDRE
TVETYDIGT END DET SAA OFTE MISBRUGTE MARMOR.

ANNA PATTRIDGE / FØD / I NEWPORT PAA EILANDET WIGHT
DEN XII. NOVEMBER MDCCXII. / HUN KOM / I ÆGTESKAB AAR
MDCCXXI. / MED / PETER APPLEBY REEBSLAGER MESTER VED
HOLMEN / HUN / BLEV I SAMME MODER TIL FIIRE SØNNER / OG /
TOE DØTTRE HVORAF / HUN / FULGTE TOE SØNNER OG EEN DAT-
TER I EVIGHEDEN / DEN XXII MARTII MDCCLXIII. / HENDES /
FORNUFTIGE HUUSHOLDNING / OG GUDSFRYGT / GAV HENDE
EVNE OG HIERTE TIL / FØLSOMHED / OG / HIELPSOMHED / FOR DEN
NØDLIDENDES TRANG / OG RET TIL / AT BLIVE BEGRÆDET AF
FLEERE END AF HENDES EGNE.

Indskriften giver et summarisk indtryk af den engelsk fødte Peter Appleby's indsats i dansk erhvervsliv. Han var blevet indkaldt hertil for at anlægge Holmens reberbane efter engelsk mønster. I 1739 fik han tilladelse til at anlægge en privat reberbane og oparbejdede til lavets stigende forbitrelse en betydelig virksomhed.

Hertil kom skibsværftet på de betydelige arealer, han erhvervede på Christianshavn og til dels opfyldte, rederivirksomhed med oversøisk handel, sukkerraffinaderi og i Odense en sejldugs- og lærredsfabrik. I kapellet bisattes i alt tolv, blandt disse sønnen Peter Appleby (død 1807) og svigersønnen, den skotsk fødte John Brown (1723—1808) med hustru Anna f. Appleby (1738—98) og søn William Brown, der døde 1788 af apopleksi, kun 30 år gammel. John Brown, der først i kompagni med broderen David, siden også med sønnen William, drev handel i det store format, måtte i 1788 se sin handelsflåde og sine ejendomme realiseret, da firmaet ikke kunne klare sig i de magre år, der fulgte efter afslutningen af krigen.

Kapel nr. 14 købtes i 1782 for 20 år af hofbilled- og stenhugger Jens Karlebye (1730—1812), og her bisattes i 1782 hans første hustru Maria Margaretha f. Harsdorff (1739—82), en søster til den berømte danske arkitekt C. F. Harsdorff. 1846 solgtes kapellet til kammerherre Neergaard og 1927 til husejer Severin Peter Carlsen. Bisat er her bl.a. lægen Paul Henius (1891—1949).

Nabokapellet (15a) købtes i 1869 af korsyngemester ved det kgl. teater Carl Ludvig Gerlach (1833—93). Han er selv bisat her sammen med sin moder, sin hustru, operasangerinden Vilhelmine Leocadie Theresia f. Bergnehr (1826—1919), og dennes datter af første ægteskab. Gerlach, der var korsyngemester ved teatret i årene 1863—88, fik i denne stilling stor betydning for den sanglige udvikling ved teatret. Også som komponist vandt han sig et navn. Hans svensk fødte hustru Leocadie Gerlach var i 1848 blevet kgl. ansat ved teatret og udnævntes i 1858 til kgl. kammersangerinde. Alle rede ved begyndelsen af hendes karriere ved teatret omtalte Johan Ludvig Heiberg hende som »det glansfulde midtpunkt, hvorom operaens øvrige kræfter grupperede sig«. Teaterhistorikeren Robert Neiiendam skriver, at hun »ubetinget var landets største dramatiske sangerinde, endnu aldrig overgået i musikalsk monumentalitet«. Hendes lunefuldhed bragte hende imidlertid i modsætning til teatrets ledelse, hvortil kom hendes meget nære forbindelse med grevinde Danner, og efter Frederik VII.s død fik hun trods sit usædvanlige talent sin afsked.

Kapellet nr. 15b er smukt med de tre gamle, sorte kister i det hvidkalkede rum. Smedejernsgitteret i døren til det noget lavere end de øvrige liggende kapel burde egentlig have været forsynet

med Lerchernes grevelige våben, for her hviler grev Christian Lerche (1692—1757) til stamhusene Lerchenfeld og Lerchenborg, Rugaard i Jylland og det tidligere baroni Rosendal i Norge, general-løjtnant, overkrissekreter. I 1751 blev han ophøjet i den grevelige stand, og i 1755 oprettede han, da ægteskabet var barnløst, af flere større ejendomme stamhuset Lerchenborg, der kunne overgå til andre linier af slægten. Han bisattes 1757 i St. Petri Kirke, men overførtes 1774 til dette kapel, som hans enke havde erhvervet i 1762. Her hviler også hans hustru Amalie Magdalene Christiane Caroline, Rigsgravinde von Leiningen-Westerburg, og en mindre-årig søn af kammerherre Georg Flemming Lerche, der i 1766 overtog stamhuset.

I kapellerne nr. 5—6, der i 1760 købtes af kammerherreinde Louise von Plessen, står otte sorte kister. Bisat er her af den adelige slægt Schack bl.a. friherreinde Abel Catharine Schack (1709—62), som var hofdame hos prinsesse Charlotte Amalie, og friherre Ludvig Bertram Schack (1739—65), af slægten Scheel von Plessen geheimekonferensråd, amtmand Christian Ludvig Scheel von Plessen (1741—1801) til Selsø, Fusingø, Harrested og Lindholm, hans hustru Agathe Johanne f. von Qualen (1745—1829) og søn, kammerjunker Mogens Scheel von Plessen (1778—1819) til Selsø, Fusingø og Lindholm samt fideikommissgodserne Saltø og Harrested.

Kapel nr. 7 er rammen om en fra Oldenburg indvandret slægt. Igennem halvandet hundrede år er 13 medlemmer af fire generationer af slægten Schäffer bisat her. Det gælder kgl. overberider Johann Hermann Schäffer (1701—63) og hustru Elisabeth f. Hochkerk og af deres børn en datter og tre sønner. Datteren, blomstermalerinden Magdalene Margrethe f. Schäffer (1748—1813) er bisat her med sin ægtefælle, kammerråd, tysk assignmentsbogholder Johann Georg Bärens (1732—1802) og dennes forældre, medens sønnen, den bekendte Johan Hendrich Bärens (1761—1813), som blev medlem af direktionen for Københavns fattigvæsen og viede sit liv i tjeneste for samfundets stedbørn, efter eget ønske blev begravet på en af byens fattigkirkegårde. De tre sønner af J.H. Schäffer, som bisattes i kapellet, var landkadet Johann Hindrich (1745—66), kgl. berider Anthon Friderich (1733—68) og kgl. overberider Friedrich Christian Schäffer (1748—1813) samt dennes første og anden hustru, Frederikke Marie Christiane f. Winkler (1785) og Anne Marie

Jener f. Nolte (1799). Af sidstnævntes børn er to bisat i kapellet, datteren Vilhelmine Caroline (1771—1843) og sønnen Friedrich Christian Schäffer (1773—1843), som er den mest kendte af familien. Han blev i 1818 udnævnt til det nyoprettede tredje borgmesterembede i København. I bystyret arbejdede han energisk og med stor grundighed. Ofte stod der kamp om ham. Han var en mand med sine meningers mod, ikke bange for at stå ene og for at gå imod strømmen, stædig i kampen for det, som han anså for det rette. En selvstændig natur, der både kunne bryde en lanse med den konservative statsminister Stemmann og pådrage sig en irettesættelse fra kancelliet på grund af sin hårdnakkede kamp i bystyret imod den liberale Orla Lehmann. Som en detaille skal blot nævnes, at han på tværs af samtidens opfattelse, men i pagt med eftertidens kæmpede bravt for bevarelsen af de gamle københavnske gadenavne. Hans søn Frederik Christian Schäffer (1824—93), som i en årrække ejede Nedergaard i Nørre Bjært ved Kolding, hvor moderen døde og blev begravet, og som fra 1873 var inspektør ved Københavns Sygehjem, er også bisat i kapellet med sin hustru Nicoline Lovise f. Corfixen.

I 1864 købtes kapel nr. 4 af grosserer Jens Petersen, som selv blev bisat her i 1876. Endnu fem er blevet bisat her, som den sidste grosserer Peter Frederik Bang i 1906. Ved overtagelsen af kapellet blev en smuk marmortavle med inskription, anbragt på kapellets væg, overmalet og forsynet med en grim gipsoverbygning med årstallet 1864. Heldigvis er overmalingen blevet fjernet i begyndelsen af 1930'erne, så at man nu kan læse den gamle, tyske inskription, som fortæller, at kapellet udvalgte til hvilested for Johann Jürgen von Bergen, borger og indvåner i residensstaden København og kirkens første forstander, født 1689 i Bochum i Westphalen, indvandret i Danmark 1711 og død i København 1765, efter at han i 1753 efter 40 års ægteskab havde mistet sin hustru Anna Christina Jacobi, hvilket ægteskab Gud havde velsignet med 5 sønner og 8 døtre, af hvilke den yngste søn Johann Daniel von Bergen, der døde kun 26 år gammel, i 1760 bisattes som den første i kapellet — og i krypten. I årene 1760—1844 bisattes i kapellet 21, som siden, i 1860 og 1912, er blevet begravet på kirkegården. Blandt disse nævner vi William Essington, fabrikant på den »engelske fabrik« (1767), oberstløjtnant Johann Michael von Tranemose (Tranmoes) af artillerikorpset (1787), rustmester Johann Wilhelm von Bergen (1791) og hustru

Ellen Sophie f. Broberg (1780), justitsråd og tøjhusforvalter Jørgen Lund (1823) og hustru (1838), distriktslæge Carl Ferdinand Lund (1831), krigsråd og støbemester på geværfabrikken Georg Wilhelm von Bergen (1842) og hustru Louise f. Grüner (1844). En del børn er bisat her, bl.a. en datter af tegnemester på Charlottenborg Löffler og flere børn af kgl. medaillør Bauer.

Adskillige af kisterne i krypten savner indskriftplader med de afdødes navne og data, så at identificeringen kan være vanskelig og i nogle tilfælde umulig. Årsagen hertil må søges dels i tidligere tiders manglende forståelse herfor, dels i gravrøverier.

Vi har endt vor vandring rundt i Christianskirkens krypt og vender tilbage til kirkegården, hvor så mange af de i krypten bisatte sidenhen er blevet begravet.

Arkivar A. Holst Jørgensen har i en kronik »Glemte Minder« i Flensborg Avis for 29. september 1942 bl.a. omtalt generalmajor Joh. Fr. Classen og hustru, og han skriver her:

Om den mærkelige, ufortjente Skæbne, hendes jordiske Levninger har mødt, beretter Astrid Paludan-Müller i sit Værk om Generalen (1923):

Hendes Naade Generalinde Classen bisattes under daværende Frederiks tyske Kirke. I sit Testamente udtalte hun, at hendes Begravelse skulde forme sig mest muligt tarveligt og formløst, et Ønske, der sandsynligvis blev respekteret i den Grad, at der ikke engang kom en Plade paa den Kiste, der blev hendes sidste Hvilested. Thi ellers havde det vel været muligt — da en Del sammensaldne Kister ved Kirkens Restaurering maatte fjernes fra Krypten — at identificere en af dem som Generalinde Classens.

Sammen med en Del andre Kister, der heller ikke kunde identificeres, er den blevet nedgravet i den store Græsplæne til venstre for Kirkens Hovedindgang, i den Del af samme, der er nærmest ved Kirken — mente Kirkeværgen, da Under-skriveren heraf engang spurgte; end ikke Stedet kendes altsaa mere. Stedet er nemlig uden enhver Afmærkning, hverken Mindesten eller -tavle over dem, der her — med Brud paa Gravfreden — lagdes ned for anden Gang, end ikke en liden Gravhøj, intet!

Jeg citerer igen Forfatterinden: »Her har altsaa General Classens Hustru fundet en navnløs Grav!« Ærefuldt? Bestemt nej!!

En sådan forargelse er noget overdreven. Generalinde Classen *har* ganske vist fået en navnløs grav på kirkegården, men deler her ved skæbne med praktisk talt alle, der fra krypten er blevet begravet her — kun portrætmaleren Erichsen, lægen von Berger og admiral Hooglant har fået deres grave markeret ved simple sten — og

med de hundreder, der blev begravet på kirkegården. Kun to gravsten markerer endnu grave, den store gravsten midt på plænen, hvis tyske indskrift fortæller, at her hviler bagermester Johan Christopher Traugott Behncke (død 1826) med hustru, to døtre og svigersøn — i modsætning til de øvrige gravsteder på kirkegården var dette familiegravsted i 1826 købt for 100 år —, og den uanselige sten på præsten Massmanns grav, hvis indskrift lyder: N. H. Massmann/* 1766/Præst ved Frederiks tyske Kirke./Stiftede Anno 1800/de/Massmannske Søndagsskoler./† 1816.

De øvrige kun 15 bevarede gravminder er flyttet fra gravene; men deres indskrifter fortæller os om mennesker, der hviler på denne kirkegård.

Foran nedgangen til krypten ligger fire store gravligger, hvis mere eller mindre læselige inskriptioner beretter om de tysk fødte sukkerraffinadør Diderich Ludwig Meyer (1757—1804), sukkermester Barthold Peter Pahl (1726—1806) og pakhusforvalter Christopher Adrian Ohm (1739—1814) samt om en dansker, inspektøren ved Borgerdydskolen Cleophas Svenningsen (1801—53). Den tyske indskrift på Meyers gravligger slutter med ordene:

Staten mistede i ham en virksom, god og sjælden borger, men hans familie den omhyggeligste, ømmeste og bedste fader. Dette æresminde sættes ham af hans efterladte, dybtbørgende enke, børn og broder. Den gode hviles fred være over hans gravsted, himmelsk salighed omgive hans sjæl.

Svenningsens gravligger, som er forsynet med matematiske symboler, har indskriften: »Jevn i Maal og jevn i Sind/Du ledte Seende som Blind/ad Kundskabs faste Veie«. Svenningsen var fra 1824 til sin død lærer i matematik og latin, i en årrække tillige inspektør ved Borgerdydskolen, der efter skiftende lokaliteter på Christianshavn i årene 1837—93 havde til huse i den tidligere tyske præstebolig ved siden af kirkegården. Han skildres i festskriftet Vestre Borgerdydsskole 1787—1937 (1937) s. 31 på følgende måde.

Den daglige Inspektion og en væsentlig Del af Administrationen var i Hænderne paa den sagnomspundne Matematiker Cleophas Svenningsen Han var en haandfast og dygtig Matematiklærer i ca. 30 Aar og passede sit inspektionsarbejde med utrættelig Energi og Omhu, men medens han i sit Arbejde var det udprægede Ordensmenneske, førte han et af Drik præget Privatliv. Allerede som Dreng var han voldsom og rethaverisk og var selv overfor sin nærmeste

slægt meget indesluttet. Det synes, som om han omsatte det meste af, hvad han tjente, i Spiritus, for han var yderst spartansk i sine Fordringer til Klædedragt og Bolig, og hans Bo kunde ikke engang dække Begravelsen

Han har stået model til en af soldebrødrene i christianshavneren Carl Baggers bitre roman »Min Broders Levnet«. Af skolens drenge var han elsket for sin retfærdighedssans.

Ved muren til højre for kapellet står det store jernkors, der sættes over skibskaptajn Claus Hinrichsen Tøndering (1769—1821) og hustru.

De øvrige gravsten finder vi indsat i muren mod den tidligere Kongensgade, og vi nævner i korthed navnene. Her finder vi på en sten navnene på tre mindreårige børn af familien Lange, en femårig søn, som begravedes i 1790, og to døtre på 4 og 11 år, begge begravede i 1795, videre maleren Chr. David Gebauers hustru Mariane f. Høgh (1780—1827), to mindreårige børn af tal- og klasselotterikollektør H. Bevers, Peter Diderich Weinreich, kancelliråd og kontorchef i det slesvig-holstensk-lauenburgske kancelli C. F. Prehns hustru Louise f. Gløerfeldt (1814—43), brødreunitetsagent J. F. Mathiesens hustru Augusta Dorothea f. Genge (1799—1851) og datter, et vidnesbyrd om forbindelsen mellem den tyske kirke og brødrementigheden i Stormgade. Videre møder vi på en sten, hvis inskription næsten er udsluttet af vind og vejr, navnet Ruding, ovennævnte Heinrich Bevers (1761—1842) og hustru, købmand J. C. Ernst Voelkel (1783—1838) og en sten, som nævner navnene Johan Bernhardt Petersen, der døde i 1806 kun 25 år gammel, limfabrikant Petersens hustru Cathrine Maria Petersen (død 1820) og kagebager Johan Philip Thomas (1745—1826) med hustru Ane Margrethe f. Petersen. Den sidste indmurede sten bærer indskriften »Benjamin Rozowsky/erindres med taknemlighed« og er sat over overkrigskommissær B. Rozowsky (1760—1824).

Et par af stenene på kirkegården vil utvivlsomt kalde på nysgerigheden. Det gælder den, som er indsat i muren mellem de øvrige, og som viser årstallet 1786, initialerne MIC og GLA samt en hammer og to korslagte nøgler. Det er dog ikke nogen gravsten, men blot et bomærke for en låsesmed fra en nedbrudt bygning i nabolaget — som besynderligt nok har fået sin plads her på kirkegården. Og det gælder vel endnu mere den runesten, der står bag det Massmannske gravsted. Stenen er dog ikke et minde fra vor fjerne old-

tid, men blot fra den tid, hvor kirkegården havde Borgerdydskolen som nærmeste nabo. En af skolens lærere har moret sig med at riste runerne i en sandsten.

Endnu otte inskriptioner på nu forsvundne gravsten på kirkegården er bevaret i en artikel af Poul Bredo Grandjean i *Personalhistorisk Tidsskrift* for 1904 (5 r.1.bd.s 246ff.). Blandt navnene her mærker man sig Johann Heinrich Hedemann (1772—1850), der fra 1825 var medlem af skolekommissionen for Frederiks tyske Skole, pastor Peter Thomsens hustru Caroline Gustave Andrea f. von Astrup (1808—38) og toårige søn (død 1838). Præsten har ved indførelsen af sønnens død i kirkebogen tilføjet: »Dette dyrebare barn var mit livs trøst og glæde. Gud tog det fra mig til min dybeste sorg ved en pludselig død«. Endvidere kammerråd og renteskriver Poul Ernst Janssen (1782—1830) — »Agtet og elsket/af hver/som kjendte ham« — og artist og costumier ved det kgl. teater Fritz Bernhard Westphal (1803—44).

De få gravsten giver kun besked om en meget lille del af de mange, som igennem årene blev begravet på kirkegården. Vil vi have nærmere oplysninger, må vi gå til begravelsesprotokollerne. Her møder vi blandt de mange navne et betydeligt antal håndværkere og forretningsfolk med tyske navne. Der er også adskillige fra kancellierne, først og fremmest fra det tyske kancelli, der fra 1806 under skiftende navne var kancelli for hertugdømmernes anliggender. Adskillige af de mænd, der spillede en rolle i menigheden ved Frederiks tyske kirke, og hvis navne gentagne gange møder os i forhandlingsprotokollerne, er begravet her, således kirkeforstander Stephan Schrader (1802), professor Hendrich Johann Krebs (1804), fabrikant Friedrich Ludolph Wehage (1809) og grosserer Peter Friedrich Becker (1829). Vi finder i begravelsesprotokollerne også en række officerer, specielt fra artillerikorpsset, der havde særlig tilknytning til kirken, en del læger med tyske navne og adskillige søfolk, skibskaptajner fra Tyskland, Holland og fra hertugdømmerne, som er døde på deres skibe i havnen.

En række af de mænd, som var knyttet til kirken, og af deres pårørende begravedes på kirkegården. Det gælder naturligt graverne, hvis embede på særlig måde knyttede dem til denne kirkegård. Her begravedes de alle, så længe den var i brug. Gutsvager (1781), Brodersen (1792), Lehmann (1794) og hustru, Hansen (1824) og hustru,

Mangor (1840) og hustru. Også de fleste af kantorerne er begravet her, således Howe (1793) med hustru og tre døtre, Lorentzen (1815) og hustru samt Luplau (1852) med hustru og datter. Af organisterne er her begravet Arent Meyer (1780), M. E. Grose (1795) og Wilh. Luplau (1809) samt organisterne Meyers og Kallehauges hustruer. Af præsterne er kun to begravet på kirkegården, N. H. Massmann, der i 1816 bisattes i kapellet, men i 1831 blev begravet på kirkegården, og C. G. W. Göricke (1829). Også Görickes hustru Sophie Elisabeth f. Cappaun blev begravet her (1846), ligeledes flere af Massmanns familie, hans hustru Dorothea Elsabe f. von Essen (1851), hans svigerforældre, geheimeråd og deputeret i rentekammeret Michael von Essen (1831) og hustru (1805) og en svigerinde, som døde af skarlagensfeber i 1895. Som nævnt måtte præsten Peter Thomsen i 1838 begrave både hustru og søn på kirkegården. Enkelte af dem, som virkede i Frederiks tyske Skole, hviler også her, således skoleholderen Friedrich Petersen (1763), skoleholder Brodersens hustru (1770) og datter og læreren Hans Bonefeldt (1825).

Det af Josias Lorck oprettede opfostringshus i Prinsensgade (nuværende Prinsessegade) har også sat sig spor i begravelsesprotokollen. I årene 1762—79 er 27 piger i alderen 4—16 år blevet begravet på kirkegården, deraf kun to efter 1772, hvilket indirekte antyder institutionens tilbagegang. Alene i året 1769 begravedes fra opfostringshuset syv piger, af hvilke fem døde af børnekopper.

Endnu nogle enkelte navne skal nævnes, således et par døbte jøder, der holdt sig til kirken. Friederica Eleonora Neumann (1775) og Simon Meier (1797). Den 6. maj 1801 begravedes på kirkegården den 51årige Christian Gottlieb Clajus, som var død af det sår, han havde fået under slaget på rheden, og i august 1811 begravedes løjtnant og dannebrogsmænd Octavius Gede, der var blevet hårdt såret i en kamp på søen med det engelske skib »Africa«. Som et kuriosum fra kirkebogen nævnes, at den 2. juni 1771 kl. 3 om morgenen begravedes på fattigkirkegården madame Darnau fra Vestindien, som havde logeret hos farver Quist. Kantor Howe har i kirkebogen gjort følgende tilføjelse: »Hun skulle være marquise, født i Spanien; hendes mand skulle være guvernør i Vestindien«.

Kirkegården er nu en kirkehavn, åben for alle, en lille grøn plet imellem de grå bygninger. Men den er også de dødes have. Tankeløst kan man gå hen over dens grave; men man kan også, som vi her

har forsøgt det, prøve at lytte til dens tale om mennesker, der levede engang, mennesker som os, nogle, som fik kendte navne, andre, som mere i det skjulte gjorde deres indsats, børn, for hvem livet kun var begyndt.

Fra mindetavlerne i krypten og fra stenene på kirkegården møder os ord, der ikke blot taler om kærlighed og om dyb smerte, men også om håbet over grave, således som et forældrepar har formet det i et lille vers over datteren Sophie Bevers, der døde bare otte år gammel:

Du muntres, hoffnungsvolles Kind,
auch Du must uns sobald verlassen,
die Hoffnung einst Dich wieder sehn,
mit Dir vereinigt uns zu freun,
soll unser Trost auf Erden sein.

Kilder, litteratur m.v.:

Arkivalier i Landsarkivet i København (Frederiks tyske Kirkes arkiv, Kirkeinspektionsarkiverne) bl.a.

Leichen Protocolle 1759—1813. 1813—78. 1879—86.

Kirkens Privilegier m.v. 1759—1859.

Kopibog for udgaende og indkomne Breve i Anledning af Kirkens Opbyggelse og Menighedens Oprettelse, Bestallinger, Instrukser m.v. 1749—62.

Rechenschaft über des Baues der Friedrichs deutschen Kirche 1750—71, og overhovedet kirkens regnskaber.

Friedrichs teutsche Kirchen Protocoll 1786—1814. 1839—71.

Journal und Resolutions Protokol des Kirchen Collegiums der deutschen Friedrichs Kirche auf Christianshafen 1825—41.

Journal des Kirchencollegii 1856—65.

Korrespondancesager 1759—1820.

Korrespondancesager 1847—65.

Diverse Korrespondancesager 1832—87.

Verzeichniz über die Leichen dem Kirchhoffe der Deutschen Friderichs Kirche auf Christianshafen vom Jahre 1806 (som indeholder forsk. bl.a. om krypt og kirkegård).

Capellet i Frederiks tyske Kirke.

Arkivalier i embedets arkiv, bl.a. kirkebøger, diverse korrespondancesager samt kryptbogen: Gravkapperne i Kristianskirken Krypt udarbejdet paa Foranledning af Inspektionen for Kristianskirken 1912 af Louis Bobé.

Af litteratur, tidsskrifter og blade er anvendt:

- Hermansen, V.: Københavns gamle Kirker. Tegninger af Hakon Spliid. 1932.
Nielsen, O. C.: Christians Kirke. Historisk-topographisk beskreven. 1920.
I.M.O.: Den gamle Kirkeplads, i B.&W. 1946 nr. 2 s. 16—18.
Grandjean, P. B.: Kirkegaarden ved Frederiks tyske Kirke paa Christianshavn, Personalhistorisk Tidsskrift 1904, 5 r. I s. 246—48.
Berlingske Tidende 1868 27/5, 1915 29/6, 2/7, 3/7.
Berlingske Tidendes Søndagsnummer 1932 28/2.
Aftenbladet 1915 19/6, 18/8.
København 1915 26/6.
Vort Land 1915 1/7, 18/8.
Christians Sogn. Menighedsarbejdet 1915. 14. Beretning.
Christians Sogn. Menighedsarbejdet 1916. 15. Beretning.
Hovedstaden 1916 31/3.
Illustreret Tidende 1901 nr. 35.
Flensborg Avis 1942 29/9.
Dansk biografisk Leksikon, red. P. Engelstoft, I—XXVII (1933—44).
Dansk Portrætgalleri, I—V, 1904—09.
Personalhistorisk Tidsskrift, 1880ff.
Personalhistoriske Samlinger, udg. af Th. Hauch-Fausbøll, I—II, 1906—13.
Selmer, H. P.: Nekrologiske Samlinger, I—II, 1849—52.
Ehrencron-Müller, H.: Gravskrifter i danske Aviser 1759—1800, 1944.
Richter, V., Dødsfald i Danmark 1761—90, 1907.
Richter, V.: 100 Aars Dødsfald 1791—1890. I—III, 1901—05.
Lengnick, J. C. L., Stamtavler, I—VII.
Danmarks Adels Aarbog, I—LXXV, 1884—1958/59.
Thiset, A. & Wittrup, P. L.: Nyt dansk Adelslexikon, 1904.
Elberling, V.: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar, I—III, 1949—50.
Ingerslev, V.: Danmarks Læger og Lægevæsen, I—II, 1873.
Den danske Lægestand, i flere udgaver.
Weilbachs Kunstnerleksikon, red. Merete Bodelsen og Povl Engelstoft, I—III og Suppl., 1947—52.
Buchardt, A.: Organist- og Kantorebederne i København, de danske Købstæder og købstadlignende Byer samt disses Indhavere, 1953.
Ovenstad, O.: Militærbiografier. Den norske Hærs Officerer 18/1 1628—17/5 1814, I—II, 1949.
Richter, V.: Den danske Landmilitæretat, I—II, 1896—97.
Topsøe-Jensen, T. A. & E. Marquard: Officerer i den dansk-norske Sæetat 1660—1814 og den danske Sæetat 1814—1932, I—II, 1935.
Stamtavle over Familien Schæffer, 1876.
Schultz, C. G., Stanley og hans Gaard, 1955.
Lorenzen, Vilh.: Christianshavns borgerlige Bygningskunst, 1914.
Grandjean, P. G.: Slægtbog over Familien With fra Romö, 1906.
Hjorth-Nielsen, H.: Peter Appleby, Fader og Søn, i Vor Fortid III, 1919.
Hauch-Fausbøll, Th.: Af Slægten Browns Historie, 1918.

Nogle tal fra Christians Sogn for årene 1901—58.

AF LAURIDS STAMPE

En række tal som de, der er anført på de følgende sider, fortæller noget om sognet og om det kirkelige arbejde i sognet gennem godt et halvt hundrede år; men de siger ikke alt. Forser man sig på dem, kan man endog danne sig et helt forkert indtryk af det kirkelige arbejde. De fortæller noget — først og fremmest om sognets folketal og om antallet af de kirkelige handlinger. Derimod siger de intet om menighedslivet, intet om det trofaste arbejde, der igennem årene ydedes af de ved kirken og de af menigheden ansatte som af de mange, der frivilligt tog sig en opgave på, intet om menighedsarbejdet i dets mange forgreninger, menighedssamfundet, menigheds-møderne og kredsene, KFUM og K, spejderarbejdet og CU, Blå Kors — for ikke at tale om menighedsplejen, de titusinder af sygebesøg, de utallige håndsørkninger til mennesker i nød, de talrige sommerlejre o.s.v. Heller ikke fortæller tallene i mindste måde om det arbejde, der gøede ud af menighedsplejen, og som ved kordegn Kofoeds initiativ og utrættelige energi voksede op til den omfattende og landskendte, selvstændige sociale institution, der med rette bærer hans navn.

Men med disse væsentlige forbehold har tallene dog *noget* at fortælle, som måske kan interessere. De stammer fra forskellige kilder. Oplysningerne om folketallet hidrører fra Københavns statistiske Kontor. Tallene for de kirkelige handlinger er udarbejdet af kordegn Knud Thomsen på grundlag af sognets kirkebøger, og angivelserne af altergæsternes antal som af antallet af de af folkekirken udtrådte og af de genindtrådte stammer fra særlige protokoller, der føres i forbindelse med præsteembedet.

Folketallet for sognet, der først fra 1923 foreligger for hvert år, gælder til og med 1934 den faktisk tilstedeværende befolkning, der-

År	Folketal i sognet	Fødte			Døbt			Hjemmedøbt			Navngivne		
		dreng	piger	ialt	dreng	piger	ialt	dreng	piger	ialt	dreng	piger	ialt
1901	8.322	58	64	122	49	59	108	6	22	28	0	0	0
1902	—	72	93	165	51	88	139	11	12	23	0	0	0
1903	—	77	81	158	69	59	128	16	17	33	0	0	0
1904	—	78	63	141	69	53	122	10	10	20	0	0	0
1905	—	68	72	140	60	86	146	14	15	29	0	0	0
1906	7.049	86	65	151	62	52	114	14	12	26	0	0	0
1907	—	86	90	176	66	75	141	16	17	33	0	0	0
1908	—	95	94	189	82	68	150	14	12	26	0	0	0
1909	—	98	107	205	95	74	169	15	12	27	0	0	0
1910	—	132	126	258	107	114	221	20	14	34	0	0	0
1911	10.041	113	105	218	115	86	201	13	15	28	0	0	0
1912	—	157	125	282	138	100	238	18	11	29	1	1	2
1913	—	180	146	326	145	128	273	15	16	31	0	1	1
1914	—	164	181	345	157	155	312	9	9	18	0	0	0
1915	—	198	203	401	145	154	299	20	8	28	0	0	0
1916	6.799	91	103	194	101	106	207	15	7	22	0	0	0
1917	—	93	105	198	83	105	188	14	8	22	0	0	0
1918	—	103	102	205	105	85	190	7	7	14	0	0	0
1919	—	95	84	179	106	81	187	8	3	11	0	0	0
1920	—	103	88	191	98	99	197	7	8	15	2	0	2
1921	11.262	83	92	175	99	104	203	6	0	6	0	0	0
1922	—	87	53	140	91	75	166	2	3	5	0	3	3
1923	11.269	79	59	138	84	75	159	4	1	5	0	0	0
1924	11.308	65	59	124	73	80	153	3	2	5	3	2	5
1925	11.403	53	57	110	69	63	132	2	4	6	3	1	4
1926	10.899	52	60	112	68	72	140	6	4	10	0	2	2
1927	10.589	36	25	61	50	54	104	5	5	10	0	4	4
1928	10.728	40	54	94	54	71	125	4	0	4	3	1	4
1929	10.394	37	36	73	61	54	115	2	4	6	0	3	3
1930	10.775	36	32	68	55	54	109	3	3	6	0	1	1
1931	10.698	33	33	66	54	45	99	3	0	3	2	2	4
1932	10.494	31	24	55	52	46	98	2	2	4	2	0	2
1933	10.303	26	20	46	47	42	89	3	1	4	3	1	4
1934	10.441	29	20	49	46	35	81	1	2	3	2	2	4
1935	10.583	26	27	53	41	39	80	2	2	4	1	2	3
1936	10.464	17	30	47	41	49	90	2	0	2	0	0	0

År	Konfirmerede			Viede par	Døde			Ud- trådt	Genind- trådt	Alter- gæster
	dreng	piger	ialt		mænd	kvinder	ialt			
1901	33	27	60	31	53	36	89	—	—	—
1902	67	86	153	48	70	48	118	2	—	—
1903	66	76	142	47	60	55	115	9	—	471
1904	55	57	112	55	47	54	101	6	—	401
1905	75	74	149	58	74	39	113	8	—	397
1906	43	54	97	58	76	60	136	10	—	454
1907	61	64	125	86	76	57	133	13	—	464
1908	75	68	143	81	67	62	129	18	—	501
1909	68	70	138	87	70	57	137	23	—	479
1910	58	84	142	82	61	59	120	16	—	498
1911	62	68	130	79	74	63	137	16	—	490
1912	77	67	144	108	76	75	151	16	—	480
1913	79	77	156	110	71	80	151	8	—	466
1914	51	40	91	127	90	80	170	19	—	593
1915	35	49	84	88	77	74	151	13	—	1.435
1916	38	48	86	63	59	77	136	6	—	1.128
1917	39	41	80	75	54	55	109	13	—	1.307
1918	53	61	114	81	68	85	153	14	—	2.131
1919	39	60	99	92	56	72	128	21	1	—
1920	52	41	93	84	75	68	143	16	0	1.592
1921	63	68	131	91	48	46	94	12	0	1.854
1922	56	61	117	76	52	60	112	15	1	1.705
1923	43	59	102	57	80	66	146	5	1	1.800
1924	70	55	125	54	63	59	122	1	2	1.870
1925	52	51	103	39	56	66	122	2	1	1.933
1926	43	36	79	42	53	88	141	1	1	2.002
1927	49	45	94	53	47	46	93	6	0	2.210
1928	54	67	121	41	53	70	123	6	5	2.025
1929	57	20	77	45	49	44	93	1	2	—
1930	55	49	104	52	51	54	105	8	1	2.059
1931	56	54	110	53	53	60	113	10	1	2.237
1932	51	46	97	40	40	65	105	20	1	2.211
1933	49	46	95	36	58	64	122	5	1	1.992
1934	31	32	63	22	48	50	98	4	0	1.837
1935	38	27	65	25	43	77	120	6	3	1.905
1936	30	24	54	33	53	57	110	8	3	1.854

År	Folketal i sognet	Fødte			Døbte			Hjemmedøbte			Navngivne		
		dreng	piger	ialt	dreng	piger	ialt	dreng	piger	ialt	dreng	piger	ialt
1937	10.358	25	20	45	58	35	93	2	0	2	2	0	2
1938	10.129	21	15	36	41	27	68	2	0	2	0	1	1
1939	9.927	28	21	49	41	49	90	1	0	1	0	1	1
1940	9.730	24	18	42	47	55	102	0	0	0	3	1	4
1941	9.627	13	11	24	52	46	98	0	0	0	0	0	0
1942	9.772	15	18	33	50	38	88	0	1	1	1	1	2
1943	9.680	17	23	40	29	44	73	0	0	0	1	0	1
1944	—	17	20	37	44	42	86	1	0	1	4	2	6
1945	9.861	30	12	42	37	30	67	2	0	2	3	4	7
1946	10.129	21	21	42	36	42	78	0	0	0	4	4	8
1947	10.148	23	24	47	52	51	103	1	0	1	3	8	11
1948	10.121	17	11	28	37	46	83	0	2	2	6	7	13
1949	10.097	14	17	31	48	54	102	0	1	1	7	4	11
1950	9.934	11	10	21	41	30	71	1	0	1	7	5	12
1951	9.868	14	12	26	41	47	88	0	0	0	5	2	7
1952	9.906	17	10	27	46	38	84	1	0	1	7	6	13
1953	9.796	14	9	23	39	34	73	0	0	0	4	4	8
1954	9.563	9	15	24	46	55	101	0	0	0	6	5	11
1955	9.562	11	12	23	56	34	90	0	1	1	6	11	17
1956	9.367	13	10	23	69	54	123	1	0	1	8	4	12
1957	9.051	8	7	15	31	27	58	0	0	0	8	6	14
1958	9.000	9	6	15	38	40	78	0	1	1	19	8	27

efter den bosiddende befolkning. Tidspunkterne er for folketællingen fra 1901 1. februar, fra 1924 5. november og fra 1955 1. oktober. Det store fald i folketallet i 1916 skyldes, at Islands Brygge med dens hastigt voksende befolkning 1. januar 1916 udskiltes som selvstændigt sogn, da Hans Tausens Kirkes menighedshus var indviet til kirkesal. I øvrigt stemmer angivelserne i menighedssamfundets årsberetninger ikke med disse tal fra Københavns statistiske Kontor. I årsberetningerne anslås befolkningen 1914—22 til 12—13.000. Først fra 1923 er der overensstemmelse mellem tallene. Det vil utvivlsomt falde i øjnene, at folketallet i Christians Sogn har været ret konstant, selv om saneringen på Christianshavn og udvidelsen af Burmeister & Wain i 1950'erne har medført en tilbagegang i folketallet. Nogen væsentlig større nedgang kan man dog

År	Konfirmerede			Viede par	Døde			Ud- trådt	Genind- trådt	Alter- gæster
	dreng	piger	ialt		mænd	kvinder	ialt			
1937	34	33	67	34	66	63	129	10	2	1.891
1938	21	31	52	32	48	64	112	3	—	1.619
1939	40	18	58	26	52	49	101	0	—	1.444
1940	31	24	55	33	58	57	115	5	—	1.535
1941	31	24	55	28	55	47	102	2	—	1.487
1942	30	25	55	30	32	48	80	4	—	1.595
1943	24	31	55	35	47	64	111	5	—	1.805
1944	36	33	69	21	47	70	117	1	—	1.833
1945	27	14	41	23	57	70	127	5	—	1.610
1946	16	25	41	35	57	63	120	11	—	1.485
1947	34	25	59	36	55	50	105	6	—	1.608
1948	17	27	44	35	43	35	78	2	—	1.894
1949	23	19	42	32	54	56	110	2	1	1.884
1950	28	14	42	25	71	38	109	1	0	1.538
1951	24	12	36	32	50	48	98	4	1	1.522
1952	15	19	34	30	65	43	108	7	1	1.425
1953	21	18	39	22	35	47	82	3	0	1.568
1954	17	16	33	22	49	58	107	5	0	1.411
1955	22	9	31	24	55	51	106	4	0	1.192
1956	21	28	49	16	50	34	84	10	0	1.108
1957	16	19	35	21	60	51	111	8	0	1.489
1958	29	17	46	18	52	37	89	3	3	1.680

næppe vente i fremtiden, da jo den største del af sognet, som ligger på Amagerbro, er et udpræget boligkvarter.

Den voldsomme nedgang i antallet af fødsler i sognet, fra 401 i 1915, hvor tallet kulminerer, til kun 15 i 1958, skyldes dels en ændring i sognets befolkningsmæssige struktur, dels og overvejende, at de færreste fødsler nu sker i hjemmene.

At der i sognet er sket en forskydning med hensyn til befolkningens aldersklasser ses også af dåbstillene. Sognet er ikke længere børnerigt. Antallet af husstande var i 1948 4.125 og i 1955 3.946, hvilket betyder, at antallet af personer i hver husstand i gennemsnit kun er 2,4.

Forklaringen på det voldsomme fald i antallet af hjemmedøbte børn må sandsynligvis søges i et ændret syn på dåben.

Dette gælder i hvert fald for den meget store nedgang i antallet af kirkelige vielser, der jo har taget fart i årene efter den nye ægteskabslovgivning af 1922, hvorved der indførtes en valgfri ordning: enten kirkelig eller borgerlig ægteskabsindgåelse. Det må beklages, at så mange netop ved dette så vigtige skridt, som ægteskabet er, ikke finder det naturligt og selvfølgeligt at søge Guds velsignelse over samlivet.

Det ret store antal udmeldelser af folkekirken indtil 1922 må væsentligt ses i sammenhæng med den tidligere ægteskabslov af 13. april 1851, der kun tillod borgerlig ægteskabsindgåelse, hvor begge eller en af parterne ikke tilhørte noget anerkendt trossamfund.

I antallet af konfirmander er der også fra begyndelsen af 1930'erne sket en væsentlig nedgang. Allerede i årsberetningen fra 1916 — og herefter regelmæssigt i de følgende årsberetninger — klages der over »den københavnske uskik«, at nogle børn søger til andre kirker for at blive konfirmeret i stedet for til deres egen sognekirke. Det faktum, at Christians Sogn er blevet et sogn uden skoler, hvor der jo tidligere var skoler i Wildersgade og i Dronningensgade, har naturligvis medvirket til denne nedgang.

En betænkelig og trist udvikling antyder det stigende antal af navngivne børn, en udvikling, som nok kan give anledning til overvejelser. Et barn skal, hvis det ikke døbes, navngives senest et år efter fødslen. Ganske vist bliver en del af de navngivne børn senere døbt; men stigningen i antallet af navngivningerne er dog et faktum.

For de af folkekirken udtrådte er der ført nøje regnskab. Det samme kan desværre ikke siges for de genindtrådtes vedkommende. Her savnes oplysninger for årene 1901—18 og for årene 1938—48. Tallene for de genindtrådte omfatter ikke de voksne og børnene over 7 år, som ved dåb er indtrådt i folkekirken.

Endelig viser antallet af altergæster ret betydelige forskelle. Tallene stammer fra årsberetningerne indtil 1931. Fra 1932 er der ført en særlig protokol over antallet af altergæsterne. Den voldsomme stigning i altergangen i 1915, som ikke forklares i årsberetningen, skyldes utvivlsomt den nye menighedslinie, som anlagdes af pastor Holmer. Nedgangen i årene 1955—56 må ses i sammenhæng med, at Vor Frelzers Sogns menighed i tiden maj 1955—marts 1957 under restaureringen af Vor Frelzers Kirke var gæst i Christians

Kirke, så at der blev færre gudstjenester for Christians Sogns menighed.

Som nævnt fortæller tallene langt fra alt; men de fortæller dog *noget*. De giver vidnesbyrd om nedgang i antallet af kirkelige handlinger og antyder forklaringer herpå; men unægteligt peger de også på adskilligt, som burde være anderledes. Der burde være langt flere kirkelige vielser. Der burde også være et større antal konfirmander, for antallet af konfirmerede børn svarer dog, selv om sognet ikke er børnerigt, næppe til det faktiske antal af børn fra sognet, som konfirmeres.

Kunne tallene tilskynde til større troskab og tilhørighed over for sognets kirke, har de haft en mission ud over dette blot at give lidt kirkelig statistik.

Kirkens bestyrelse og betjening.

FREDERIKS TYSKE KIRKE

PATRONAT

Indtil 1819 havde kirken kun een patron. Fra 1819, da kirken blev garnisonskirke for den tyske garnison i København, havde den en tid to, en civil og en militær, nemlig Københavns kommandant.

- 1759—63 Johann Ludwig Greve Holstein-Ledreborg. Geheimeråd, oversekretær i Danske Kancelli.
- 1763—72 Johann Hartwig Ernst Greve Bernstorff. Statsminister, oversekretær i Danske Kancelli.
- 1772—85 Otto Greve Thott. Statsminister.
- 1785—97 Andreas Peter Greve Bernstorff. Statsminister.
- 1797—1800 Christian Brandt. Geheimeråd, præsident for Danske Kancelli.
- 1800—03 Cai Friedrich Greve Reventlow. Statsminister.
- 1803—31 Ernst Heinrich Greve Schimmelmann. Statsminister.
- 1831—45 Andreas Conrad Peter Greve Rantzau-Breitenburg. Statsminister.
- 1819—28 Georg Ludwig Greve v. d. Schulenburg. Generalløjtnant.
- 1828—34 Frederik Carl Ferdinand Grüner. Generalmajor.
- 1834—48 Wilhelm, Prins af Hessen-Kassel. Generalmajor, senere generalløjtnant.
- 1848—55 Jasper Lützow Hagemann. Generalmajor.
- 1855—65 Christian August Schepelern. Generalmajor.
- 1865—67 Johan Philip Andreas Wörishöffer. Generalmajor.
- 1867—75 Ingen.
- 1875—86 Johan Philip Andreas Wörishöffer. General, konstitueret patron.

ÆLDSTE

- 1759—61 Johann Heinrich Dumreicher. Kommandørkaptajn.
- 1759—82 Peter Casse. Agent, rådmand.
- 1761—85 Mathias de Place. Kammerassessor, apoteker.
- 1782—1802 Johann Ludwig Zinn. Grosserer, agent.
- 1785—86 Ernst Jürgensen. Grosserer.
- 1786—96 Laurentius Johannes Cramer. Grosserer, bankkommissær.
- 1796—1802 Marcus Gotthard Holm. Grosserer.
- 1802—13 Christian Ludwig Lütken. Grosserer.
- 1802—18 Friedrich Christian Römer. Sukkerraffinadør.
- 1813—22 Heinrich Friederich Schlegel. Justitsråd.

- 1818—31 Johann Friederich Jensen. Etatsråd, deputeret i det slesvig-holst.-lauenborgske kancelli.
- 1822—40 Lauritz Nicolai Hvidt. Etatsråd, assurancemægler.
- 1840—46 Friedrich Nicolai Adam, Baron Liliencron. Deputeret i det slesvig-holst.-lauenborgske kancelli.
- 1840—65 Carl Greve Moltke. 1. dep. i rentekammeret, 1848 geheimestatsminister, siden flere gange minister.
- 1846—48 Adolph Eduard Friedrich Johannes v. Warnstedt. Deputeret i det slesvig-holst.-lauenborgske kancelli.
- 1856—58 Christian Johannes Maës. Kammerråd, kontorchef i ministeriet for hertugdømmerne Holsten og Lauenburg.
- 1858—65 Edvard Adolph Massmann. Etatsråd, hovedrevisor i ministeriet for hertugdømmet Slesvig.
- 1865 Christian Cay Carl Kahl. Sekretær, fuldmægtig i ministeriet for hertugdømmet Slesvig.
- 1865—72 Eduard Samuel Friedrich Hertzsprung. Fabrikant.
- 1865—69 Georg Albert Wilhelm Heinrichy. Bagermester.
- 1872—86 Severin Carl Ludvig Hertzsprung. Forsikringsdirektør.
- 1872—86 I. Henningsen. Oliemøller.

FORSTANDERE

- 1759—65 Johann Jürgen von Bergen.
- 1766—74 Thomas Jensen. Bankkontrollør.
- 1774—85 Ernst Jürgensen. Grosserer.
- 1785—96 Marcus Gotthard Holm. Grosserer.
- 1796—1801 Stephan Schrader. Vinhandler.
- 1802—13 Heinrich Friederich Schlegel. Justitsråd.
- 1813—14 Peter Friedrich Becker. Grosserer.
- 1814—25 Carsten Peter Casse. Urtekræmmer, kaptajn.
- 1825—41 Siegfried Michael Røding. Grosserer.
- 1841—82 Edvard Julius Hvidt. Konsul, assurancemægler.
- 1882—85 Lauritz Nicolai Hvidt. Assurancemægler.
- 1886 Vilhelm Adolph Top. Premierløjtnant, bogholder.

PRÆSTER

- 1759—85 Josias Jessen Lorck.
- 1785—93 Jacob Georg Christian Adler.
- 1793—1816 Nicolaus Hinrich Massmann.
- 1816—29 Christian Georg Wilhelm Göricke. 1816 konstitueret, 1819 fast ansat.
- 1829—31 Lorents Siemonsen. Konstitueret.
- 1832—39 Peter Thomsen. 1832 konstitueret. 1837 fast ansat.
- 1839—48 Joachim August Gottfried Thun.
- 1848—59 Christian Wilhelm Theodor Diedrich Brandis. 1848 konstitueret, 1853 fast ansat.

- 1859—60 Johann Christian Jacobsen. Konstitueret.
 1860—63 Cæsar Stoessiger.
 1864—71 Peter Martens. Konstitueret.
 1871—86 Theodor Heinrich Hamburger. Konstitueret.

ORDINEREDE KATEKETER

- 1794 Thomas Hinrich Classen.
 1795—99 Paschen Friedrich Jacob Kochen.
 1799—1804 Caspar Gottfried Tietche.
 1804—08 Hinrich Detlev Clausen.
 1809—13 Johann Heinrich Friederich Passow.
 1813—17 Detlev Ludwig Dithmer.
 1820—26 Heinrich Egge.
 1827—36 Lorents Siemonsen.
 1836—39 Joachim August Gottfried Thun.
 1839—53 Christian Wilhelm Theodor Dierich Brandis.
 1854—61 Johann Christian Jacobsen.
 1861—64 Wilhelm Julius Steger.

ORGANISTER

- 1759—80 Arent Meyer.
 1779—82 Ludwig Christian Geisler. Konstitueret 1779, ansat 1780.
 1782—91 Niels Kalhauge.
 1791—95 Michael Ehregott Grose.
 1795—1807 August Wilhelm Hartmann.
 1807—09 Vilhelm Daniel Luplau.
 1809—16 John Haldor Marius Svardalin.
 1816—38 Peter Caspar Krossing.
 1838—58 Edvard Ipsen.
 1859—71 Johan Gottfred Matthison-Hansen.
 1871—74 Carl August Attrup.
 1874—85 Niels Peter Hillebrandt.
 1885—86 Oscar Carl Louis Variali.
 1886 Hans Peter Ernst Hansen.

KANTORER

- 1758—59 Michael Juel.
 1759—63 Johann Wilhelm Friederich Hager.
 1768—93 Samuel Friedrich Howe.
 1793—1815 Christian Lorentzen.
 1815—52 Anton Carl Luplau.
 1852 Athanasius Demetrius Wimmer. Konstitueret.
 1852—85 Niels Peter Hillebrandt.
 1885—86 Frederik Hillebrandt.

GRAVERE

1759—81	Christian Gutsvager.
1781—92	Christian Brodersen.
1793—94	Johannes Christian Lehmann.
1794—1824	Christian Hansen.
1824—40	Johann Peter Mangor.
1841—59	Athanasius Demetrius Wimmer. Konstitueret fra 1834.
1860—85	Niels Peter Hillebrandt.
1885—86	Frederik Hillebrandt.

CHRISTIANS KIRKE

PATRONAT

Overpræsidenter i København.

1901—10	Valdemar Oldenburg.
1911—24	Kammerherre Frederik Lindam Gotfred de Jonquières.
1924—28	Jens Jensen.
1928—46	Johan Keller Bülow.
1946—	Carl Adam Christian greve Moltke.

Biskopper over Københavns (Sjællands) Stift.

1901—09	Dr. theol. T. Skat Rørdam.
1909—11	Dr. theol. Peder Madsen.
1911—34	Dr. theol. hon. c. Harald Ostenfeld.
1934—	Dr. theol. Hans Fuglsang-Damgaard.

KIRKEVÆRGER

1901—04	Grosserer Peter N. Heering.
1904—10	H. Klitgaard.
1911—14	Grosserer Christian Jacobsen.
1914—18	Skibsmægler Olaf Wulff.
1918—51	Direktør T. W. Gotfredsen.
1951—	Maskinmester O. M. Lindegaard.

PRÆSTER

Sognepræster.

1901—03	Ludvig Christensen.
1903—14	Emil V. S. Bruun.
1914—32	Kaj Holmer.
1932—47	Povl Helweg-Larsen.
1948—58	Svend O. E. Jacobsen.
1958—	Laurids K. Stampe.

Kapellaner.

Kaldskapellaner.

- 1919—21 Johannes V. Pedersen.
1922—25 Ejnar V. Birch-Olsen.

Residerende kapellaner.

- 1925—34 Ejnar V. Birch-Olsen.
1934—37 Carl I. Weltzer.
1937—44 Leif Lam.
1945—56 A. Henning Kjærbye-Rasmussen.
1957—58 Laurids K. Stampe.
1959— Svend Balslev.

Kateketer og hjælpepræster.

- 1901—02 Niels N. Westergaard.
1902—14 Kristian A. H. Kalkar.
1913—15 Axel W. Quistgaard
1914—15 Gudmund Thomassen Sort } med særligt henblik på Islands Brygge.
1915—19 Poul C. N. Ø. Gade.
1937—39 Helge Heinsen.
1939—41 Edwin Brandt.
1941—42 Erwin I. Kragh-Schwarz.
1942—44 Peter Sevelsted.
1944—45 Anker Nyvang.
1945—47 Henry N. Andersen.
1950—52 Johannes C. H. S. Dragsdahl.
1952—55 Anton M. Christoffersen.
1955—56 Jørgen B. Michaelsen.
1956—57 Henning Strøm.
1957—58 Knud G. Rasmussen-Sand.
1958 Henning Strøm.

KLOKKERE OG KORDEGNE

- 1915—27 Adjunkt C. W. A. Michelsen.
1927—52 Hans Chr. Kofoed.
1953— Knud Thomsen.

ORGANISTER

- 1901—07 Laurits Vilh. Nimskov.
1907—49 Birger Wøllner Gaarn.
1949— Carl E. L. Bitsch.

GRAVERE OG KIRKETJENERE

- 1901—21 Christian Bojesen.
1922— C. Helmer Lund.

CENTRALTRYKKERIE
KØBENHAVN K